

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT LEUVEN
FACULTEIT LETTEREN
MASTER IN DE GESCHIEDENIS

LA MÉMOIRE ÉVOLUE.

**De plaats van holocaustmusea in de
veranderende Franse politieke herinnering vanaf
het midden van de jaren 1990 tot nu**

Promotor

Prof. dr. K. Van Nieuwenhuyse

Masterproef

ingediend door

KORNEEL DE CLERCQ

Leuven 2011-2012

Inhoudsopgave

Dankwoord.....	3
1. Inleiding.....	4
2. Theoretische beschouwingen over herinnering en holocaustherinnering	10
Algemeen kader over herinnering	10
Politieke herinnering en de staat.....	15
Musea, memorialen, monumenten	16
3. Herinnering aan de judeocide op niveau van staat.....	21
Internationale evoluties	21
Frankrijk.....	30
4. Franse musea en de politieke herinnering van de judeocide.....	42
Museumlandschap in Frankrijk	44
Mémorial de la Shoah	47
Geschiedenis.....	47
Opbouw en inhoud van het Mémorial (2000-2012).....	56
Musée de la Résistance et de la déportation.....	62
Geschiedenis.....	63
Opbouw, inhoud en evolutie	73
5. Besluit: twee musea, twee visies op hetzelfde verleden	84
<i>De plaats van holocaustmusea in de herinnering.....</i>	84
<i>Politieke beïnvloeding en betrokkenheid</i>	87
<i>La mémoire évolue</i>	89
Bijlagen.....	90
Bijlage 1: Grafieken inkomsten Mémorial de la Shoah	90
Bijlage 2 : Opbouw Conseil d’administration en Conseil scientifique van het Mémorial de la Shoah.....	92
Conseil d’administration mémorial (2004-2011)	92
Conseil scientifique (2004-2011)	95
Bijlage 3 : Toespraak Jacques Chirac, président de la République, bij de inhuldiging van het Mémorial de la Shoah op 25 januari 2005	96
Bijlage 4 : Bespreking Reactualisation MRDI 2007	99

Bibliografie	100
Literatuur.....	100
Wetenschappelijke werken	100
Wetenschappelijke artikels.....	102
Onuitgegeven werken.....	103
Bronnen.....	103
Geschreven, onuitgegeven bronnen	104
Geschreven, uitgegeven bronnen.....	104
Archivalische bronnen.....	105
Kranten en tijdschriften	105
Juridische en politieke teksten.....	106
Beeldmateriaal	106
Websites	107
Databases	108
Mondelinge en persoonlijke bronnen.....	108
Museumbezoeken.....	108

Dankwoord

Met deze masterproef sluit ik een erg mooie periode af van mijn leven. Het is dan ook gepast om een kort dankwoord te richten aan hen die mij steunden doorheen mijn studie en zonder wie mijn masterproef er nooit hadden kunnen komen.

In de eerste plaats, mijn ouders, die mijn studie hebben mogelijk gemaakt, via hun financiële, maar vooral ook morele, emotionele en praktische steun. Dankjewel ook aan mijn zussen Esther en Marieke en mijn vriendin, Jolien. Ik weet dat zij soms de gevolgen moesten dragen van mijn druk gevulde agenda en wil hen dus oprecht bedanken dat zij mij doorheen dat alles zijn blijven steunen. Ook mijn oprechte excuses aan Jolien voor het urenlange vertellen over mijn thesis. Ik zal mijn best doen om er vanaf nu over te zwijgen. Ieder van hen heeft mijn studie aan de universiteit een heel pak lichter en fijner gemaakt.

Dan wil ik ook al mijn vrienden van de universiteit bedanken (Ruben, Nina, Lore, Ortwin, Jef, Elias, Julie en alle anderen) voor de vele fijne uren tijdens en na de les, maar ook voor de steun bij het studeren en het meeklagen over het 'thesissen'. Mijn vrienden van Vader Isca, voor de vele 'ontspanningsmogelijkheden' 's avonds/ochtends. Ook mijn vrienden van de Scouts van Overijse, Speelplein Overijse en de Vlaamse Dienst Speelpleinwerk mag ik niet vergeten, voor de onvergetelijke momenten die ik met ieder van hen mocht beleven.

Ik richt ook met plezier een bedanking aan mijn promotor, Dr Karel Van Nieuwenhuyse, die me steeds met een ongelooflijke snelheid antwoordde en me bijstond op moeilijke momenten. Ook mijn professoren en het personeel aan de Katholieke Universiteit van Leuven wil ik vermelden in dit dankwoord, voor de hoogst interessante vier jaar die ik bij hen mocht doorbrengen.

Many thanks also to Professor Laszlo Muntean, for teaching full of spark about memory studies, and all my teachers and friends in Hungary for giving me the best time of my life during my Erasmus-period. Then I also need to thank Ljubi, my always-smiling friend from Germany, for hosting me in the beautiful Hannover, on my trip to Berlin, to visit the Jüdisches Museum. Merci aussi à Vera, qui m'a offert une place pour dormir à Paris et un tour de la ville sous la pluie, et à Pierre et sa femme, qui m'ont accueilli si chaleureusement à Grenoble. Aussi mes remerciements pour Madame Annette Wiewiorka (CNRS), Madame Rachel Rimmer (FMS), Monsieur Olivier Cogne et Madame Alice Buffet (MRDI) et madame Nathalie Hubert (Le Dauphiné Libéré) pour leur coopération et leurs remarques. Sans eux, ce mémoire n'avait jamais existé.

1. Inleiding

16 juli 1995

« Mesdames, messieurs, bonsoir. Pour la première fois un Président français, en l'occurrence Jacques Chirac, a admis la responsabilité de l'État français de la déportation et l'extermination des Juifs durant la Seconde Guerre mondiale. »¹

Op deze manier leidde een Franse nieuwslezer een korte reportage in over de herdenkingsceremonie van de “Rafle du Vel d’Hiv”, de grootste massa-arrestatie van joden in Frankrijk tijdens Wereldoorlog II. Tijdens de herdenking op 16 juli 1995 zorgde de kersverse president Jacques Chirac voor een totale ommekeer in de manier waarop de Franse politici omgingen met de bezettingsperiode. In deze toespraak werd voor het eerst door een Franse president toegegeven dat deze vreselijke gebeurtenissen werden gesteund en zelfs uitgevoerd door Franse burgers en dat de Franse staat dus haar verantwoordelijkheid hiervoor zou moeten opnemen.

In de literatuur wordt deze toespraak gezien als een echte breuk met het beleid van de vorige presidenten. Die knoopten veel liever aan bij de houding die generaal de Gaulle en de verzetsbeweging erop nahielden, namelijk het ontkennen van een link tussen het Vichy-regime en de Franse staat en bijgevolg dus ook van enige verantwoordelijkheid voor hun fouten.² In het algemeen werd de ‘image immaculée’ van Frankrijk steeds verkozen boven de historische waarheid over de kolonies, het verzet die soms veel minder glorieus was.³ De legende werd verkozen boven de geschiedenis. Chirac ging hiertegen in de aanval. Het is echter niet zo dat de vorige presidenten geen aandacht schonken aan de slachtoffers van de genocide. Er was wel degelijk een voorgeschiedenis van erkenning, zoals verder in deze masterproef nog wordt besproken. Daarbij kende de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, en specifiek de judeocide, nog een heel aantal evoluties na de omslag in 1995. Dat doet echter niet af aan het belang van deze toespraak. Chirac zelf bleef tijdens zijn presidentschap regelmatig respect betonen aan de slachtoffers van genociden, in de eerste plaats aan die van de Shoah.⁴ Zo verwees hij hier regelmatig naar tijdens speeches, bezocht hij vaak ‘lieux de mémoire’, en keurde hij negationisme of minimalisering van de holocaust

¹ *Journal télévisé*, France 2, 16 juli 1995; *Vel d’hiv/Chirac* (<http://www.ina.fr/economie-et-societe/vie-sociale/video/CAB95040420/vel-d-hiv-chirac.fr.html>).

² Toch hoeft deze breuk volgens Claire Andrieu niet echt begrepen te worden als een nobel gebaar in de richting van de Joodse gemeenschap. Zij interpreteert dit eerder als een aanpassing van het presidentieel beleid aan het veranderde historiografisch perspectief en de moderne opvattingen over Wereldoorlog II. Zie hierover : ANDRIEU, C., “Introduction”, C. ANDRIEU, M.-C. LAVABRE en D. TARTAKOWSKY red., *Politiques du passé*, Aix-en-Provence, 2006, 19.

³ WIEVIORKA, O., *La mémoire désunie*, Parijs, 2010, 244-274.

⁴ TANGUY, J.-F., “Le discours «chiraquien» sur l’histoire”, C. ANDRIEU, M.-C. LAVABRE en D. TARTAKOWSKY red., *Politiques du passé*, Aix-en-Provence, 2006, 138-139.

uitdrukkelijk af. Aangezien dat laatste vaak met een gebrek aan kennis over de jodenvervolgving bij het brede publiek in verband wordt gebracht, kende Chirac, net als zijn opvolger Sarkozy, een belangrijke rol toe aan het onderwijs én aan musea. Op die manier zorgde Chirac voor een evolutie van Frankrijk als “France-nation”, gekenmerkt door nationalisme en trots, naar een “France-patrie des Droits de l’Homme”, weliswaar mét schuld aan een misdaad tegen de menselijkheid.⁵ Terwijl deze zienswijze, maar ook vele andere discussies over herinneringskwesaties onder het bewind van Sarkozy bleven nazinderen in Frankrijk, koos deze weer duidelijk voor een sterker nationaal gevoel. Hij legde vooral de nadruk op het verzet en op Frankrijk als sterke natie, zonder de toegeving van Chirac in 1995 terug te draaien.⁶ Hoe de pas verkozen president François Hollande zal omgaan met de mooie en minder mooie momenten uit deze episode van de rijke Franse geschiedenis moet nog blijken. Uit de eerste aanwijzingen, zoals zijn speech van 23 juli 2012 bij de Vel d’Hiv, lijken toch in de richting van Chirac’s stijl van herinneringspolitiek te gaan. Sarkozy gaf nooit herdenkingspeeches op deze plek.

Het hoofddoel van deze masterproef is om een beeld te scheppen van de plaats die de judeocide inneemt in de politieke herinnering in Frankrijk, met de nadruk op de periode vanaf het midden van de jaren 1990 tot vandaag. Met name wordt de relatie tussen de holocaustmusea en de politiek geanalyseerd. Er zal worden belicht welke thema’s er in die musea precies in herinnering worden gebracht, hoe dit gebeurt en welke politieke actoren hierop een invloed hadden, waarom en ook voor wie. Het concept van de *politieke herinnering*, het centrale thema van deze masterproef, wordt ontleend aan Aleida Assmann. Deze theoretica deelt het concept herinnering op in vier delen: de *individuele, sociale, culturele* en *politieke* herinnering.⁷ Verder in deze masterproef zal op dit concept worden teruggekomen. Het oude maar populaire paraplubegrip ‘collectief geheugen’ wordt zo vervangen door een rijkere en meer precieze aanduiding.

Dit onderzoek wordt dan ook opgedeeld in drie grote delen. Ten eerste worden de verschuivingen in de herinnering belicht. Deze zijn illustratief voor een belangrijke evolutie in de naoorlogse maatschappij, namelijk het naar de voorgrond schuiven van de *herinnering* zelf. Het feit zelf dat de *herinnering* het thema van deze masterproef is, is een voorbeeld van deze verhoogde aandacht. Vooral vanaf de jaren ‘80, met de zogenaamde ‘memory boom’, kreeg het nieuwe domein van de ‘memory studies’ veel aandacht uit verschillende hoeken van de academische wereld. In het eerste hoofdstuk van deze masterproef worden de hoofdlijnen van dat onderzoeksveld meegegeven. Er zal dus worden ingegaan op de algemene theorievorming over herinnering, om vervolgens de theorie over de relatie tussen

⁵ GENSBURGER, S., “Les figures du « Juste » et du résistant et l’évolution de la mémoire historique française de l’occupation”, *Revue française de science politique*, (52)2002, 299.

⁶ BRACHER, N., “Bruckner and the Politics of Memory: Repentance and Resistance in Contemporary France”, *South Central Review*, (24)2007, 54-70.

⁷ ASSMAN, A., “Reframing memory. Between individual and collective forms of constructing the past”, J. WINTER, K. TILMANS, en F. VAN VREE red., *Performing the past*, Amsterdam, 2010, 35-50.

de politiek en de algemene herinnering te schetsen en tenslotte wordt de specifieke rol van musea en memorialen binnen de herinnering belicht.

De herinnering aan de judeocide die in musea wordt weergegeven, is voor een deel natuurlijk een veruiterlijking van de heersende ideeën over die gebeurtenis, ook op politiek vlak. In het tweede luik van dit onderzoek, “*de herinnering aan de judeocide op het niveau van de staat*”, zal worden getracht om de specifieke evolutie in de holocaustherinnering op politiek niveau op te delen in een aantal belangrijke bewegingen, enerzijds internationaal, zowel globaal als specifieker Europees, en anderzijds op het specifieke Franse niveau. Bij de bespreking van de situatie in Frankrijk worden na een korte voorgeschiedenis de omgang van Chirac en Sarkozy met de herinnering aan de judeocide besproken, met een nadruk op die eerste. Hier zullen we bestuderen of hier enkel de internationale fenomenen terugkomen, dan wel of er ook typisch Franse bewegingen plaatsgrijpen.

Ten derde zal, als casestudy, de geschiedenis van twee musea van naderbij worden bekeken, met een focus op de periode vanaf het begin van de jaren 1990 tot nu. Eerst schetsen we kort het Franse museumlandschap. Voor de casestudy's moest dus een keuze gemaakt worden uit de vele verschillende musea die in Frankrijk over de holocaust handelen. Binnen die grote groep valt een tweedeling te maken: aan de ene kant is er een kleine groep musea die *exclusief over de judeocide* handelen, aan de andere kant zijn er de talrijke *Musées de la Résistance et de la déportation*. Die musea gaan, zoals hun titel stelt, over verzet en deportatie. Het lijkt misschien op het eerste zicht weinig interessant om de positie van de judeocide hier te onderzoeken, maar net door hun oorspronkelijke uitgangspunt van de geschiedenis van het verzet, is hier de opkomst van de ‘nieuwe’ herinnering aan de judeocide duidelijk te merken. Ook is het erg interessant om de concurrentie en fusie tussen de herinneringen van gedeporteerde verzetsleden en andere gedeporteerden, zoals de Joden, te bestuderen. Om de diepgang van de museumanalyse binnen het bestek van dit onderzoek te verzekeren, werd uit elke groep slechts één museum geselecteerd; een keuze die niet onbesproken kan worden gelaten.

Ten eerste werd gekozen voor het *Mémorial de la Shoah* te Parijs, een museum-documentatiecentrum-memoriaal, dat in 2005, met de steun van de toenmalige president Chirac werd opgericht.⁸ Deze kent een zeer grote invloed in Frankrijk, onder andere door haar nauwe verbinding met de belangrijke *Fondation pour la Mémoire de la Shoah*, waarover verder in deze masterproef meer, maar ook een aantal projecten in samenwerking met de Franse regering, zoals *Le Grenier de Sarah*, een website over de judeocide voor kinderen van 8-11 jaar.⁹ Het Mémorial is, samen met de Vel d'Hiv, hét symbool bij uitstek voor de judeocide in Frankrijk: het kreeg in 2011 bijvoorbeeld ongeveer 200.000 bezoekers over de vloer.¹⁰ Het Mémorial beheert ook, samen met de Fondation, andere belangrijke

⁸ *Mémorial de la SHOAH – Musée, centre de documentation juive contemporaine* (<http://www.memorialdelashoah.org>).

⁹ *Le Grenier de Sarah* (<http://www.grenierdesarah.org>).

¹⁰ *Rapport d'activité 2011 – Mémorial de la Shoah* (http://www.fondationshoah.org/FMS/IMG/pdf/RA_FMS_2011.pdf)

herinneringsplaatsen. Een andere keuze had het *Maison des Enfants d'Izieu* kunnen zijn, een huis waar een honderdtal (vooral Joodse) kinderen ondergedoken zaten tijdens Wereldoorlog II, waarvan er een aantal uiteindelijk ontdekt en weggevoerd werden. Eind jaren '80 werd in deze "lieu de mémoire" reeds een museum opgericht met de steun van president Mitterrand.¹¹ Deze heeft echter een minder grote invloed en kent een iets minder interessante relatie met de politiek dan het Mémorial, zoals we zullen zien. Vandaar de keuze voor het Mémorial de la Shoah.

Naast deze 'exclusieve' holocaustmusea vindt men doorheen heel Frankrijk een grote en diverse groep van *Musées de la Résistance et de la déportation*.¹² Deze musea verschillen onderling erg van karakter, focus, kwaliteit en handelen, maar leggen dan ook de nadruk op een erg diverse herinneringsstroom van de Tweede Wereldoorlog: het verzet en de deportatie. Dat laatste werd vaak vooral in de nauwe betekenis geïnterpreteerd als de politieke deportatie. Toch is het interessant om ook deze musea in deze masterproef te onderzoeken, aangezien de recente evolutie in hun inhoud en opbouw wijst op verschuivingen in de algemene herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog in Frankrijk. In de jaren '80 of '90, tijdens de memoryboom, werden deze musea reeds vaak omgevormd van een museum van de eerste generatie naar een van de tweede generatie, zoals Marie-Hélène Joly dit noemt.¹³ Ze transformeerden met andere woorden van een klein lokaaltje met een aantal foto's en documentatie, opengehouden door vrijwilligers uit verzetskringen, naar een modern, goed uitgebouwd museum, met een sterkere aandacht ook voor de holocaust en de judeocide. Vaak gebeurde dit dankzij de steun van de lokale en bovenlokale politiek. Uiteindelijk ziet men dat de aandacht voor de judeocide toeneemt. In dit onderzoek werd gekozen voor het *Musée de la Résistance et de la déportation de l'Isère* (MRDI) in Grenoble. Dit museum is een van de zes musea over verzet en deportatie, die erkend werden als *Musée de France*, een kwaliteitslabel van het Franse ministerie van Cultuur en Communicatie.¹⁴ Dit museum bereikt, met 33 009 bezoekers in 2010, een behoorlijk hoog bezoekersaantal, ondanks zijn eerder lokale karakter. Dat zijn er meer dan het reeds vermelde *Maison d'Izieu*.¹⁵ De keuze viel dus op dit museum omwille van zijn succes; ook de erg specifieke evolutie en interessante manier van werken maakten dit museum het onderzoeken waard.

Om deze musea te begrijpen moet logischerwijs eerst worden gekeken naar hun oorsprong: welke organisaties en figuren lagen ervan aan de basis, welke missies werden toen

¹¹ *Maison d'Izieu, mémorial des enfants juifs exterminé* (www.memorializieu.eu).

¹² Een compleet inventaris met deze musea en een aantal musea voor Deportatie en Verzet in het buitenland is online beschikbaar: *CRISES – Musées de la Résistance et de la Déportation (France essentiellement)* (http://recherche.univ-montp3.fr/crises/index.php?option=com_content&task=view&id=293&Itemid=151).

¹³ JOLY, M.-H., "War musea in France", S. BLOWEN., M. DEMOSSIER en J. PICARD red., *Recollections of France: Memories, Identities and Heritage in Contemporary France*, New York/Oxford, 2000, 68-88.

¹⁴ *Liste des Musées de France* (<http://www.data.gouv.fr/donnees/view/Liste-des-Mus%C3%A9es-de-France-30382165>).

¹⁵ In 2010 waren er 33.009 bezoekers, mede dankzij een nieuwe tentoonstelling. *Observatoire du tourisme*, 2010 (<http://pro.isere-tourisme.com/images/2804-1-bilan-2010-fr-uation-des-sites-et-mus-s-en-is-e-pdf.pdf>).

geformuleerd, wat was hun politieke positie, hoe werd de financiering geregeld en wat was de weergegeven inhoud. Vervolgens wordt hun evolutie in de gegeven periode en de rol van de politiek hierin, van naderbij bestudeerd. Dezelfde vragen kunnen worden gesteld: wie was de initiatiefnemer en wat waren de stuwende krachten, waar kwam het geld vandaan, wat was de nieuwe opbouw en structuur, wat waren de nieuwe missies en in welke zin evolueerde de inhoud van het museum. Bij het antwoorden op deze vragen wordt gekeken op welke manier bepaalde organisaties of politici betrokken waren bij veranderingen in het museum. Deze betrokkenheid kan direct zijn, waarbij deze partijen hun mening, al dan niet gevraagd, geven, hetzij voor of achter de schermen. Er kan echter ook sprake zijn van een eerder indirecte betrokkenheid, bijvoorbeeld door als politicus het museum regelmatig en op symbolisch belangrijke tijdstippen een bezoek te brengen en er zo zijn verbondenheid mee betonen. We zien dat de boodschappen in de toespraken die op die gelegenheden worden uitgesproken vaak een zichtbare invloed hebben op de evolutie van de instelling in kwestie.

Om al deze vragen te beantwoorden werd gebruik gemaakt van het beschikbare bronnenmateriaal uit de instellingen en van literatuur. Voor het *Mémorial de la Shoah* is er dan wel wat literatuur over haar voorgeschiedenis, maar sinds haar heropening in 2005 is er over de werking van het Mémorial als gevolg van haar strenge archiefpolitiek erg weinig materiaal voorhanden.¹⁶ Voor deze masterproef moesten we ons bijgevolg noodgedwongen beperken tot de documenten die online beschikbaar zijn, zoals de jaarlijkse *rapports d'activité* en een aantal toespraken van politici in het museum. Deze formele informatie werd aangevuld met inlichtingen en getuigenissen in interviews. Een eerste met Annette Wieviorka, historica en specialiste in holocaustherinnering, maar tevens lid van het wetenschappelijk comité van het Mémorial. Een tweede met Rachel Rimmer, communicatieverantwoordelijke van de Fondation pour la Mémoire de la Shoah.¹⁷ Uiteraard werd het Mémorial zelf ook bezocht.¹⁸

Voor het *Musée de la Résistance et de la déportation d'Isère* zijn er wel wat literatuurwerken beschikbaar van na de grote vernieuwing in 1994.¹⁹ Deze zijn interessant omdat ze een diepgaande analyse van de evolutie sinds 1994 mogelijk maken. De recentste evolutie, sinds 2005, werden echter nog niet beschreven. Het origineel onderzoek werd dan gevoerd op een aantal extra bronnen uit het archief van het museum, waaronder verslagen van het

¹⁶ Om, onder andere, de verslagen van het wetenschappelijk comité en het administratief comité vast te krijgen, werd eerst navraag gedaan in het archief van het museum zelf, waar ik hier niet mee kon worden geholpen. (bezoek Mémorial, 3 mei 2012) Vervolgens contacteerde ik de hoofdarchivaris, mevrouw Karen Taieb per mail. Zij raadde mij echter aan om de directeurs, mijnheer Fredj en mijnheer Etyngier aan te schrijven, aangezien alle documenten van na 1995 werden bijgehouden door de administratieve dienst en dus nog niet waren gearchiveerd (conversatie per mail, 27 juni 2012). Mijnheer Etyngier reageerde dat deze documenten niet publiek zijn en dat 'aucune administration ne nous demande leur publication' (conversatie per mail, 27 juni 2012).

¹⁷ Interview Annette Wieviorka, Parijs, 3 mei 2012; telefonisch interview Rachel Rimmer, 16 juli 2012 en 27 juli 2012.

¹⁸ Bezoek Mémorial de la Shoah, Parijs, 2-3 mei 2012.

¹⁹ BLOWEN, S., "Lest we forget: memories, history and the Musée de la Résistance et de la Déportation de l'Isère", S. BLOWEN., M. DEMOSSIER en J. PICARD red., *Recollections of France: Memories, Identities and Heritage in Contemporary France*, New York/Oxford, 2000 ; DEREYMEZ, J-W., "De l'autre côté du miroir? Le musée départemental de la Résistance et de la déportation de l'Isère" ; J-Y. BOURSIER red., *Musées de guerre et mémoriaux*, Paris, 2005.

wetenschappelijk comité. Daarnaast blijken een aantal publicaties van het museum zelf erg interessant om die evolutie door de jaren heen te evalueren. Ook werd de huidige directeur van het museum, Olivier Cogne, geïnterviewd en werd het museum bezocht.²⁰

Hoewel met deze masterproef niet wordt beoogd een historisch werk over de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog af te leveren, maar wel een studie over de herinnering hieraan, is het toch praktisch om voor het begin van dit onderzoek kort één heikel punt binnen de geschiedschrijving over de Holocaust te bespreken. Dat probleem, waar deze masterproef direct mee te maken heeft, is de terminologie. Holocaust, holocaust, Shoah, shoah, judeocide, Endlösung, Churban: elke term die voor deze reeks gebeurtenissen bestaat, bevat een aantal connotaties en is dus in zekere zin problematisch. Holocaust betekent 'brandoffer' in het Grieks, Shoa(h) staat voor 'ramp' of 'vernietiging' in het Hebreeuws. Beide termen stammen uit een religieuze context. Om die reden worden zij gezien als problematisch. De hoofdletter, die vaak wordt gehanteerd, geeft de term nog een 'heiligere' bijklank. Endlösung klinkt apologetisch en verwijst naar een daderperspectief, terwijl Churban in feite verwijst naar de vernietiging van de Tweede Tempel door de Romeinen in Jeruzalem, in de eerste eeuw voor Christus. Om al die redenen wordt er in de wetenschappelijke literatuur meestal geopteerd voor de neutralere en drogere term 'judeocide', een logische samentrekking van 'Joods' en 'genocide'. In de Franse politiek is de term 'Shoah' doorgaans het meest gebruikelijk. Deze masterproef hanteert de wetenschappelijke aanduiding "judeocide", wanneer enkel de moord op Joden wordt bedoeld. De termen 'holocaust' en 'shoah', zonder hoofdletter, zullen wel worden gebruikt als ook de andere slachtoffers van het nazisme worden bedoeld, met name de Roma en Sintigroepen, politiek gevangenen, communisten, homoseksuelen, asociale en geestelijk beperkten. Holocaust, met hoofdletter, zal worden gebruikt indien de sacrale betekenis van het woord wordt bedoeld.

²⁰ Interview Olivier Cogne, Grenoble, 4 mei; telefonisch interview Olivier Cogne, 24 mei; Bezoek MRDI, Grenoble, 4-5 mei 2012.

2. Theoretische beschouwingen over herinnering en holocaustherinnering

Algemeen kader over herinnering

Deze masterproef heeft een erg vloeibaar en recent thema als onderwerp. Sinds de jaren 1980 groeide de aandacht voor het concept “herinnering” enorm, zowel van de kant van historici als van andere sociale wetenschappers. Er wordt zelfs gesproken van een echte ‘memory boom’.²¹ Jay Winter stelt dat deze populariteitsgroei vanaf de jaren 1960, die tot volle bloei kwam in de jaren 1970 en 1980, de tweede is in de 20ste eeuw, na de herinneringskoorts die volgde op de Eerste Wereldoorlog. De nieuwe populariteitsgroei van de herinnering omvat een hele reeks evoluties, op het publieke domein, maar ook in de wetenschap. Zo wachten overheden niet langer jaren meer vooraleer een monument of museum wordt opgericht voor een gebeurtenis, maar kan er al erg snel een herdenkingsritueel worden ingesteld.²² Ook individuen zijn dagelijks bezig met herinnering: op blogs of sociale netwerken worden eigen belevingen constant opgelijst, bijgehouden en gedeeld. Er kan dus wel gesteld worden dat de memory boom nog steeds aan kracht wint. Ondertussen hebben de ‘memory studies’ ook een vaste, interdisciplinaire plaats verworven binnen de wetenschap, met bijvoorbeeld het gelijknamige tijdschrift, *Memory Studies*. Het is dus ook belangrijk om een degelijke theoretische basis mee te geven aan het begin van deze masterproef.

Vele concepten binnen de geheugenstudies, zoals op andere wetenschappelijke domeinen, zijn onderhevig aan discussies. Hierdoor veranderen of veranderden zij van betekenis. Daarom moet ook hier een bepaalde maatstaf worden uitgewerkt. Ten eerste is een opdeling nodig tussen de termen ‘geheugen’ en ‘herinnering’, die in het Engels en het Frans beiden door hetzelfde woord worden vertaald: ‘memory’ of ‘mémoire’. In deze masterproef zal meestal gekozen worden voor de doorgaans meer gebruikte term ‘herinnering’, die in feite de informatie omvat die wordt onthouden. Het geheugen dan, betekent in de context van deze masterproef eerder het vermogen om die herinnering bij te houden en de manier waarop dit gebeurt.²³

Wat valt onder die herinnering te benoemen? In feite kan herinnering worden opgedeeld in twee grote verschijningsvormen, met onderling een aantal verbindingen: de persoonlijke en de collectieve herinnering. Hoewel tussen beide regelmatig parallellen worden getrokken, zal de persoonlijke herinnering in deze masterproef beschouwd worden als het onderzoeksobject van de psychologie en dus niet verder worden besproken. Er is wel een

²¹ WINTER, J., *Remembering War*, New Haven, 2006, 1-17.; “herinnering”, *Van Dale online*, 2012.

²² Zie bijvoorbeeld de discussies over de 9/11 memorial, die al begonnen enkele weken na de aanslag. STURKEN, M., “The Aesthetics of Absence: Rebuilding Ground Zero”, *American Ethnologist*, (31)2004, 311-325.

²³ “herinnering”, *Van Dale online*, 2012; “geheugen”, *Van Dale online*, 2012.

sterke verbinding van de persoonlijke herinnering met de tweede soort, de collectieve herinnering. Individuen integreren bijvoorbeeld deeltjes van het collectief naar hun eigen verleden, of vergelijken eigen belevenissen met gekende herinneringen. De collectieve herinnering kent sinds de Tweede Wereldoorlog een enorme theorievorming, die zijn oorsprong kent bij de Franse socioloog Maurice Halbwachs en de Engelse psycholoog Frederick Bartlett.. Deze beide wetenschappers publiceerden reeds in het begin van de twintigste eeuw onafhankelijk van elkaar een aantal belangrijke studies over collectieve herinnering, die zij elk vanuit hun vakgebied verklaarden.²⁴ In 1950 werd Halbwachs' boek 'La mémoire collective' postuum gepubliceerd. Het feit dat dit werk in 1980, nagenoeg 50 jaar nadat het werd geschreven, nog naar het Engels werd vertaald illustreert het belang van dit boek in de 'tweede memory boom'.²⁵ In dit werk benadrukt de Fransman onder andere de tegenstelling tussen herinnering en geschiedenis, aan de hand van een aantal kenmerken van 'collectieve herinnering'.²⁶ Geschiedenis begint pas waar de 'sociale herinnering' eindigt, dus wanneer het herdenken voorbij is. Op dat moment ontstaat de nood om er geschiedenis over te schrijven, teneinde de gebeurtenissen verder te laten leven. De collectieve herinnering van een samenleving is volgens hem zeker geen monolithisch geheel, maar is zo divers als de verschillende bevolkingsgroepen die ze bevat. Daarbij blijft de herinnering ook constant evolueren, en is het gebonden aan die groepen, maar ook aan tijd en plaats. Het is dus niet mogelijk om een universele herinnering te bedenken, terwijl geschiedenis wel kan proberen te pretenderen het universele verleden van de mensheid voor te stellen. Ondanks hedendaagse kritiek en het ontstaan van nieuwe theorieën blijft het werk van Halbwachs een belangrijke invloed uitoefenen op het veld van de memory studies.

Serge Barcellini bijvoorbeeld, Frans archeoloog en specialist in de herinnering van de wereldoorlogen, deelt de periode na een gebeurtenis op in drie fasen, waarbij hij zich losjes inspireert op Halbwachs' theorie.²⁷ De eerste fase, de "temps de souvenir", beslaat ongeveer twee generaties. Dit zijn de mensen die de gebeurtenis allemaal zelf, van vrij dichtbij, hebben meegemaakt. Vervolgens volgt de tweede fase, de "temps de la mémoire". Het gaat hier weer over ongeveer twee generaties. Deze mensen hebben een minder directe band met de gebeurtenis: ze hebben erover horen vertellen en hebben er de sporen van gezien. In de derde en laatste fase, de "temps de l'histoire", heeft niemand nog echt iets te maken met de gebeurtenis. Toch blijft deze herinnerd, alleen is het beweeglijke en warme weg.²⁸ De herinnering aan de gebeurtenis is statischer en minder emotioneel geworden, omdat ze verder van ons af staat. Barcellini plaatst onze huidige generaties op de grens tussen de twee

²⁴ FRIJHOFF, W., *De mist van de geschiedenis*, Rotterdam, 2011, 44.

²⁵ HALBWACHS, M., *La mémoire collective*, Parijs, 1950; HALBWACHS, M., *The Collective Memory*, heruitgave in het Engels, New York, 1980.

²⁶ HALBWACHS, M., "From the Collective Memory", M. ROSSINGTON en A. WHITEHEAD red., *Theories of Memory: a reader*, 2007, Baltimore, 139-143.

²⁷ *Conférence de Serge Barcellini aux Agoras de Reims 30 octobre 2008* (http://www.dailymotion.com/video/xfboe4_memoire-combattante-et-politique-me_news?search_algo=1).

²⁸ BARCELLINI, S. en WIEVIORKA, A., *Passant, souviens-toi! Les lieux du souvenir de la Seconde Guerre mondiale en France*, Parijs, 1996, 29-30; LALIEU, O., "La difficile mémoire des lieux d'internement", *Revue d'histoire de la Shoah*, (181)2004, 187.

laatste periodes, wat betreft de herinnering aan WO I en ook WO II. Dat verklaart bijgevolg ook meteen de publieke gevoeligheid.

Een andere cruciaal concept, dat van belang is voor de theorievorming rond collectieve herinnering, is dat van de *lieux de mémoire*, of herinneringsplaatsen. Hoewel deze term oorspronkelijk voortkomt uit het werk van Frances Yates, met haar *The Art of Memory*, over de mnemotechniek in de geschiedenis, zal het opnieuw een Fransman zijn die het grote pionierswerk deed.²⁹ Pierre Nora, historicus van opleiding, gaf met zijn gelijknamige reeks, 'Lieux de mémoire'³⁰ verder vorm aan het hele onderzoeksveld.³¹ Zijn zeven delen bevatten telkens essays, geschreven door verschillende wetenschappers, over een bepaalde *lieu de mémoire*. Dat is, naar zijn eigen woorden, "een significante entiteit, ofwel materieel ofwel niet-materieel, dat door de menselijke wil of door de werking van de tijd een symbolisch element van het herinneringserfgoed geworden is van een bepaalde gemeenschap".³² Hij toonde op deze manier aan dat mensen proberen om kunstmatig herinneringen te binden aan bepaalde plaatsen, om op die manier een zeker orde te scheppen in de chaos van de herinnering. Deze techniek, die ook bewust wordt gebruikt om makkelijk veel stof te onthouden, wordt volgens hem ook onbewust door iedereen toegepast, en vaak ook aangemoedigd door staten. Natuurlijk kunnen de herinneringen die worden vastgehangen aan symbolen, sterk veranderen. Volgens Nora kwam er met de moderniteit een afbraak van de *milieux de mémoire*, of herinneringsgemeenschappen, waardoor er meer nood kwam aan *loci*, plaatsen die symbool staan voor een herinnering en die deze herinnering binnen een gemeenschap vasthouden.³³ Hij verklaart ook op deze manier de fameuze 'memory boom', met de vaak geciteerde quote: "Mensen praten zoveel over herinnering, omdat het niet meer bestaat".³⁴ Nora stelt dat de huidige crisis van de herinnering vooral moet worden gezien als het loskoppelen van heden en verleden. Dat betekent dat het heden veel sneller wordt gezien als een ver verleden, een proces waarbij de oude ervaringen die vast werden gehouden door de traditie, brutaal worden weggeveegd: wat we nu zien als herinnering wordt 'definitief verteerd door de vlammen van geschiedenis'.³⁵

Vandaag wordt ook de constructie van zowel herinnering en geschiedenis sterk benadrukt, net zoals de permeabiliteit en 'vloeibaarheid' van beiden.³⁶ Ook wordt de eenheid van de collectieve herinnering per groep sterk in twijfel wordt getrokken. De laatste tijd wordt er

²⁹ YATES, F., *The Art of Memory*, Chicago, 1966.

³⁰ Een goede uitleg over dit concept is onder andere te vinden in TOLLEBEEK, J. red., *België, een parcours van herinnering*, Amsterdam, 2008 en TOLLEBEEK, J., "De duiven van Quiévrain. De Belgische natiestaat: plaatsen van herinnering", *Brood en rozen*, (3)2007, 76-81.

³¹ NORA, P., "Preface: From Lieux de mémoire to Realms of Memory", P. NORA red., *Realms of History: Rethinking the French Past*, New York, 1996, XV-XXIV.

³² Eigen vertaling. NORA, P., "Preface: From Lieux de mémoire ot Realms of Memory", P. NORA red., *Realms of History: Rethinking the French Past*, New York, 1996, XVII.

³³ FRIJHOFF, W., *De mist van de geschiedenis*, Rotterdam, 2011, 44.

³⁴ NORA, P., *Realms of History: Rethinking the French Past*, New York, 1996, 1.

³⁵ NORA, P., "Between memory and history: les Lieux de Mémoire", *Representations*, (26)1989, 13.

³⁶ Een interessante uiteenzetting over de herinnering in onze tijd kan worden gevonden in: MISZTAL, B., "Collective memory in a global age: Learning what and how to remember", *Current sociology*, (58)2010, 24-44.

ook vaker en vaker een nadruk gelegd op het schijnbaar tegengestelde van herinneren: het vergeten. Sommige wetenschappers stellen dat we in een tijd leven waarin vergeten een enorm belangrijke rol speelt, omwille van de snelheid en omvang van de hedendaagse informatiestromen die mensen moeten verwerken. Onder meer Aleida Assmann behoort tot deze groep. Haar ideeën zullen de basis uitmaken van deze masterproef. Herinnering en vergeten kunnen volgens haar niet netjes van elkaar kunnen worden onderscheiden, maar maken deel uit van hetzelfde proces.³⁷ Het is niet mogelijk om alles te herinneren, daarom moet er een constant compromis gezocht worden over welke kwesties de basis zullen uitmaken van de herinnering. Zulke compromissen gebeuren meestal in stilte, maar soms worden er ook discussies in het openbaar over gevoerd. In musea kan ook niet alles worden weergegeven, en moeten er op dat vlak zeker ook keuzes worden gemaakt. Toch maakt Assmann ook duidelijk dat het vergeten niet als oplossing kan dienen voor de zwarte bladzijden uit het verleden. Negatieve of schuldquestionarissen hebben altijd de neiging om boven te komen.

Diezelfde Aleida Assmann bekritiseert eveneens Halbwachs door het oude populaire begrip 'collectief geheugen', als een vaag paraplu-begrip te beschouwen, een onvoldoende precieze aanduiding waar allerlei betekenissen aan kunnen worden gegeven.³⁸ Ze spreekt dus gewoon over 'de herinnering'. De theorie die zij hierrond ontwikkelde, baseert zich op een aantal kenmerken van de herinnering, die wel vaker worden geëvoceerd. Ten eerste is er het 'vloeibare' kenmerk van herinnering: het is in constante wording, waarbij het geherinterpreteerd wordt naar gebeurtenissen uit het heden. Deze *plasticity of memory* is reeds vaak benadrukt, zowel bij de persoonlijke, als de collectieve herinnering, maar is dan ook van cruciaal belang.³⁹ Feit is dat herinneringen veranderlijk zijn, via processen van (selectief) vergeten en omvormingen. Om het met de woorden van Assmann zelf te stellen: "the file of memory is never closed; it can always be reopened and reconstructed in new acts of remembering".⁴⁰ Vele theorieën leggen de laatste tijd trouwens heel erg de nadruk op het vergeten, hetgeen zij zien als cruciaal in het proces van de herinnering.⁴¹ Ten tweede heeft het verleden zelf geen handelingskracht, het is de representatie van dat verleden die inspeelt op onze huidige beslissingen. Die representatie is niet onafhankelijk, maar is integendeel ingebed in een volledig cultureel en politiek systeem. Persoonlijke herinneringen worden omgevormd tot een grote gezamenlijke herinnering via processen van mediativering, waarbij selectie, vergeten, uitvergroten, simplificatie, herschikking en herinterpretatie een rol spelen, gewild of ongewild. Een derde algemene eigenschap die wordt toegekend aan het herinnering, is de heterogeniteit, zowel in de persoonlijke herinnering als in de herinnering van groepen. Dit betekent dat herinneringen naast elkaar kunnen leven, en dus

³⁷ ASSMANN, A., SHORTT, L., *Memory and political change*, Hampshire, 2012, 5.

³⁸ ASSMAN, A., "Reframing memory. Between individual and collective forms of constructing the past", J. WINTER, K. TILMANS, en F. VAN VREE red., *Performing the past*, Amsterdam, 2010, 35-50.

³⁹ ASSMANN, SHORTT, *Memory and political change*, 5.

⁴⁰ Idem, 3.

⁴¹ MISZTAL, B., "Collective memory in a global age: Learning what and how to remember", *Current sociology*, (58)2010, 24-44.

onvermijdelijk interageren, binnen een bepaald persoon, of in een grotere groep. De belangrijke conclusie die Assmann wil trekken uit deze eigenschappen, is dat de herinnering enerzijds het gevolg is van bepaalde gebeurtenissen, maar ook een echte *actor kan zijn binnen veranderingsprocessen*.⁴² Dat gebeurt door het verleden te herinterpreteren, zodat er een ander denkkader kan worden opgebouwd, en er naar consensus kan worden gestreefd. Natuurlijk heeft de herinnering niet *zelf* agency, maar ze heeft een invloed op de mensen die deze herinnering hebben geïnternaliseerd. Tegelijkertijd is deze herinnering zelf ook ingebouwd in een sociaal, politiek, cultureel en individueel kader.

Dat kader zorgt er dus voor dat het geheugen kan onderverdeeld worden in verschillende aspecten: de *individuele*, de *sociale*, de *culturele* en de *politieke* herinnering.⁴³ Terwijl de sociale vorm van geheugen gebaseerd is op “intergenerationele communicatie” tussen generaties, gaan de politieke en culturele vormen meer over een “transgenerationele communicatie”, waarbij dus bepaalde waarden, normen en opvattingen worden doorgegeven over generaties heen. Deze communicatie wordt vormgegeven door processen op langere termijn en, hoewel onderhevig aan de politiek, fluctueert het niet volledig mee met de snelle conjuncturen ervan. Dit impliceert dus dat hierbij gebruik wordt gemaakt van een eerder geïstitutionaliseerde top-down aanpak. Een politieke herinnering heeft een aantal kenmerken, waardoor ze verschilt ten opzichte van de individuele en sociale herinnering. Ze is ten eerste *niet verbonden aan andere en persoonlijke herinneringen*: ze neigt één homogeen geheel te vormen, hoewel er natuurlijk wel variaties mogelijk zijn. Ten tweede wordt ze in een narratief met een duidelijke boodschap gegoten, dat vaak *emotioneel*, maar ook *politiek* geladen is.. Ten derde is het politiek geheugen ook niet vluchtig, maar *vastgelegd* in monumenten, herdenkingsplaatsen, en regelmatige herdenkingsrituelen. Op die manier worden persoonlijke herinneringen vaak opnieuw naar boven gehaald en een collectieve deelname (en dus doorgeven van herinneringen) wordt aangemoedigd. Assmann benadrukt dat het niet vanzelfsprekend is dat groepen een gelijklopende herinnering koesteren, zoals Halbwachs volhield. Deze geheugens worden dus voor een deel geconstrueerd en geselecteerd. Een *politieke herinnering* wordt met andere woorden bewust of onbewust deels vormgegeven door *herinneringspolitiek*. Beleidsmakers zullen met andere woorden musea oprichten, feestdagen en herdenkingsdagen afkondigen en wetten uitwerken die een collectieve herinnering in de hand werken. Het afmeten van de invloed en inhoud van deze herinneringspolitiek op het tot stand komen van holocaustmusea en hoe politici en drukingsgroepen een rol spelen in het scheppen van een kader van politieke herinnering zal een belangrijk onderdeel van deze masterproef vormen.

⁴²ASSMANN, SHORTT, *Memory and political change*, 4.

⁴³ASSMANN, A., “Reframing memory”, 35-50.

Politieke herinnering en de staat

Een belangrijke vraag die moet worden gesteld, is of een staat wel echt de mogelijkheid heeft om de collectieve herinnering van grote groepen te beïnvloeden. Een mogelijk, eerder evenwichtig antwoord op deze vraag werd geformuleerd door Marie-Claire Lavabre.⁴⁴ Zij verwijst hierbij naar '1984' van Orwell, een geliefkoosd thema in de herinneringsstudies. Uit dat werk komt de zin "Who controls the past, controls the future; who controls the present, controls the past". Het mag duidelijk zijn dat een dergelijke beïnvloeding niet op zijn plaats is in West-Europa. Een niet-dictatoriaal regime kan ten eerste kan niet handelen tegen de wil van de burgers in. De overheid kan dus enkel de herinnering van een groep bijstellen indien die nieuwe voorgestelde, officiële herinnering niet ingaat tegen de herinneringen van die groep, persoonlijk of collectief. Ten tweede kan het verleden niet zomaar sacrosanct worden gemaakt. En ten derde stelt Lavabre dat een collectieve herinnering in feite ontstaat uit het samenbinden van een diverse groep aan herinneringen, zowel persoonlijke als sociale, als bijvoorbeeld politieke. Hierin kan de staat wel eventueel nuances aanbrengen, maar uiteindelijk vormen mensen zelf een persoonlijk amalgaam.

Om die nuances door te voeren kan de politiek, ruwweg, drie tactieken hanteren om bepaalde historische perspectieven te incorporeren in de politieke herinnering. Ten eerste is er het instellen van *herinneringsdagen*, een erg populaire strategie in de jaren 1990 en 2000. Hun functie is vooral het "in herinnering brengen", het herhalen van wat herdacht moet worden. Door de proliferatie van zulke dagen neemt hun effect echter ook af. Ten tweede kan een staat *wetten of decreten* uitvaardigen ter bevordering van die herinnering, in brede zin. Dat kan bijvoorbeeld door het opnemen van een bepaald aspect van de geschiedenis in het onderwijs. Ten derde zijn er de *culturele instellingen*, gesponsord door de staat: musea, maar ook onderzoeksinstellingen of organisaties van overlevenden.

Het moet echter ook duidelijk zijn dat de "1984"-gewijze beïnvloeding vanwege de staat niet mogelijk is. De eengemaakte politieke herinnering, die in de decennia vlak na de oorlog bijvoorbeeld meer aanwezig was, is nu sterk gediversifieerd. Vooreerst is het beleid zelf veel minder gestroomlijnd, bijvoorbeeld door een verhoogde decentralisatie van de macht in vele landen. Daarnaast spelen ook andere politieke en maatschappelijke factoren een steeds grotere rol. De diverse drukingsgroepen en verschillende diplomatieke belangen zorgen ervoor dat het vandaag de dag onmogelijk is om één kant te kiezen. Aparte herinneringsgroepen, zoals de joden, verzetslui, maar ook bootvluchtelingen uit Azië, of afstammelingen van slaven, zijn zo bijvoorbeeld ook op zoek zijn naar een erkenning vanwege de staat voor hun ultiem slachtofferschap. De bijhorende concurrentie is een

⁴⁴ LAVABRE, M.-C., « Peut-on agir sur la mémoire «? », *Cahiers français*, (303)2001, 8-14.

zijeffect van de vorming van een collectieve herinnering, die vaak in de media wordt uitgespeeld. Specifiek in Frankrijk laaide deze “concurrency des victimes” hoog op.⁴⁵

Andreas Huyssen benadrukt zo bijvoorbeeld ook het belang van de media op de herinnering in onze tijd. Door de vluchtige en internationale informatiestromen hebben we minder en minder nationale banden. We zouden Huysens these kunnen verbinden met van Andersons theorie over de opkomst van de natie. Die stelde immers dat het nationalisme in de 19^e eeuw onder andere versterkt werd door nationale media, en dat gezamenlijke rituelen als het lezen van een krant, een ‘imagined community’ opbouwde.⁴⁶ Huysen past dit idee toe op het huidige medialandschap, dat voor iedereen toegankelijk is, maar ook vluchtig en internationaal. Maar we kunnen daarnaast ook wijzen op de grotere diversiteit binnen de samenleving, waarin zowel culturen, godsdiensten als vele andere subgroepen voor erg verschillende identiteiten, en dus voor eigen collectieve herinneringen, kiezen. Daarbij kunnen we ook verwijzen naar Nietzsche en diens kritiek op de historici van zijn tijd en zijn idee over de ‘monumentale geschiedenis.’⁴⁷ De herdenkingen van de 19^e eeuw die Nietzsche beschreef en die nog rechtstreeks de natiestaat dienden, zijn nu meer dan ooit drijvend, losgeslagen en versplinterd. Nu er geen duidelijk afgebakende herinneringsgroepen meer zijn, leidt dat tot een enorme diversificatie en door en in elkaar lopende herinnering.

Toch zijn er in die beschreven losgeslagen herinneringsmassa bepaalde ankerpunten, waaraan de politieke herinnering kan worden gekoppeld. Uit de verschillende strategieën die de staat hanteert, zal verder gefocust worden op musea.

Musea, memorialen, monumenten

De erfgoedboom van de jaren '80 bracht volgens de Duitse neoconservatieve filosoof Hermann Lübke de ‘musealisering’ voort.⁴⁸ Gewone resten uit het verleden werden plots tot ‘betekenisvolle monumenten’ verheven. Hij observeerde dat dit fenomeen gelijkliep met de graad van modernisering en concludeerde dus dat het zou voortvloeien uit een verlies van levende tradities, naar analogie met Pierre Nora, die stelt dat er “lieux de mémoire” ontstonden na het verlies van “milieux de mémoire”.⁴⁹ Het historicisme dat de memoryboom kenmerkt, bracht ook een plotse stijging van het aantal musea met zich mee, in de eerste plaats van de geschiedenismusea.⁵⁰ Vooral vanaf de val van de muur komen er massaal veel musea bij. Dit zorgde in Frankrijk bijvoorbeeld voor een onwaarschijnlijk groot aantal musea in het algemeen, zowel zeer kleine dorpsmusea, als internationaal bekende musea. Dominique Poulot telde in dat land in 2010 tussen 1200 en 6000 musea, afhankelijk van de

⁴⁵ CHAUMONT, J.-C., *Concurrence des victimes*, Parijs, 1997.

⁴⁶ ANDERSON, B., *Imagined Communities*, Londen, heruitgave, 2003, 33-37.

⁴⁷ NIETSCHE, F., *Over het nut en nadeel van geschiedenis*, vertaling en heruitgave, Groningen, 2006.

⁴⁸ LAARSE, van der, R., red., *Bezeten van vroeger*, Amsterdam, 2005.

⁴⁹ LÜBBE, H., “Zeit-Verhältnisse: Über die veränderte Gegenwart von Zukunft und Vergangenheit”, ZACHARIAS, W. red., *Zeitphänomen Musealisierung*, Neuss, 1990, 40-50.

⁵⁰ POULOT, D., *Musée et muséologie*, Parijs, 2009, 78-96.

gehanteerde definitie. Serge Barcellini schat dat er meer dan 200 musea in Frankrijk handelen over moderne gewapende Franse conflicten, waarvan een honderdtal exclusief over die conflicten.⁵¹ Van die honderd is 80 % toegewijd aan Wereldoorlog II.

Die grote populariteit van geschiedenismusea maakt ze ook een belangrijk medium voor de politiek. Er is op twee manieren een verband mogelijk tussen musea en de politieke herinnering. Ten eerste worden er in musea vaak verhalen weergegeven die stroken met de politieke herinnering. De politiek hoeft daarom niet eens rechtstreeks in te grijpen, deze interpretaties vloeien vaak voort uit ideeën die in de samenleving heersen. Het gerepresenteerde loopt nooit volledig gelijk met het gebeurde. Het zijn de personen die het museum mee vormgeven, die de inhoud op bepaalde manieren weergeven. Een rechtstreekse beïnvloeding van 'de herinnering' door de staat ligt wel erg gevoelig bij de publieke opinie.⁵² De vele "history wars" bewijzen dat. Wanneer de rechtstreekse beïnvloeding dus geen tegenstand oproept, wijst dit er meestal op dat ze zich op een veel dieper en subtieler niveau bevindt. Natuurlijk is elk geval hierbij verschillend, zoals verder in deze masterproef zal worden onderzocht. Een tweede manier waarop de relatie tussen politiek en musea wordt vormgegeven is van een ander niveau: een museum is vaak een belangrijk symbool in het herinneringslandschap. Politici zijn op zoek naar sterke symbolen waarmee een publiek zich kan identificeren, natuurlijk voor zover de boodschap die dat symbool uitdraagt, strookt met hun eigen politieke gedachte. Dit heeft alles te maken met de manier waarop herinneringsplaatsen zoals musea gepercipieerd worden. Die is de laatste jaren immers sterk gewijzigd. Het verschil tussen het concept van het monument en het memoriaal is subtiel en wordt door Arthur Danto op magistrale wijze uitgelegd: "We erect monuments so that we shall always remember and build memorials so that we shall never forget. [...] Monuments commemorate the memorable and embody the myths of beginnings. Memorials ritualize remembrance and mark the reality of ends [...] The memorial is a special precinct, extruded from life, a segregated enclave where we honor the dead. With monuments we honor ourselves".⁵³ Doorheen de laatste eeuw stegen monumenten en memorialen steeds vaker uit boven hun functie als pure morele instrumenten en werden ze gekoppeld aan tentoonstellingen en studiecentra. Zo kregen ze een meer informatieve en educatieve functie. Dat samenvloeien van functies werd in het begin van de jaren '90 door Andreas Huysen opgemerkt.⁵⁴ Hij benadrukt ook dat musea en andere herinneringsplaatsen niet alleen moeten worden bekeken vanuit hun eigenlijke inhoud, maar dat die ook sterk wordt bepaald door de intertekstualiteit, die door de opkomst van de nieuwe media alomtegenwoordig is.⁵⁵ Rechtstreekse of onrechtstreekse verwijzingen naar deze

⁵¹ BARCELLINI, S., « L'intervention de l'État dans les musées des guerres contemporaines », BOURSIER, J.-Y., red., *Musées de guerre et mémoriaux*, Parijs, 2005, 35.

⁵² Zie hierover MICHEL, J., *Gouverner les mémoires : les politiques mémorielles en France*, Parijs, 2010.

⁵³ DANTO, A., "Art: the Vietnam Veterans Memorial", *The Nation*, 31 augustus 1985.

⁵⁴ HUYSEN, A., "Monument and Memory in a Postmodern Age", YOUNG, J., *The Art of Memory: Holocaust Memorial in history*, Munchen, 1994, 9-17.

⁵⁵ Ibidem.

herinneringsplaats koppelen er dus telkens nieuwe betekenissen aan vast, die de oude aanvullen of verdringen. De controle over dit mechanisme is niet helemaal in de hand te houden, ook niet voor de politiek: de betekenis van herinneringsplaatsen is dus variabel. De politiek werkt wel mee aan deze veranderingen door op deze plaatsen toespraken of herinneringsmomenten te houden. Gevormde symbolen kunnen op die manier ook toegeëigend worden door politieke stromingen. Musea bepalen, vanwege hun informatieve functie, door hun inhoud welke richting zij uit willen gaan met de herinnering. Olivier Lalieu, verantwoordelijk bij het *Mémorial de la Shoah* voor de herinneringsplaatsen in Frankrijk, analyseerde de samenvloeiing van de functies van memoriaal en museum.⁵⁶ De functie van een monument of plakkaat was om de herinnering aan een gebeurtenis levendig te houden en aan te duiden, maar ook om de herinnering aan de eventuele slachtoffers te eren. Een museale functie wordt later ook nodig, om die kennis aan nieuwe generaties over te brengen. De evolutie is dus nauw verbonden met het generatiedenken van onder andere Halbwachs en Barcellini, waarin het overleveren van herinneringen centraal staat. De huidige functie van een museum, gezien vanuit het perspectief van de staat, is volgens Barcellini viervoudig: patrimoniaal, commemoratief, wetenschappelijk en pedagogisch.⁵⁷

Kan er dan nog een verschil gemaakt worden tussen musea en monumenten? En wat wordt er dan precies verstaan onder het begrip 'museum'? Een belangrijke vraag, met een antwoord dat doorheen de tijd is verschoven. Tot voor kort werd een museum door het International Council of Museums (ICOM) nog gedefinieerd als volgt: "Een museum is een permanent instituut, zonder winstoogmerk, dat werkt in dienst van de samenleving en haar ontwikkeling, open staat voor het publiek en *materieel bewijsmateriaal van de mensheid en haar omgeving* verzamelt, bewaart, onderzoekt, communiceert en tentoonstelt, ten dienste van educatie, studie en recreatie".⁵⁸ Deze definitie hield in nagenoeg ongewijzigde vorm stand van 1974 tot 2007, wanneer ze niet meer bleek te voldoen. Toen werd ze op de 21ste algemene conferentie van het ICOM in Wenen herschreven. Een museum werd toen 'een permanent instituut zonder winstoogmerk, dat werkt in dienst van de samenleving en haar ontwikkeling, open staat voor het publiek, en dat *het materiële en niet-materiële erfgoed van de mensheid en haar omgeving* verzamelt, conserveert, onderzoekt, communiceert en tentoonstelt, ten dienste van educatie, studie en recreatie'.⁵⁹ Het mag duidelijk zijn dat men met deze definitie veel meer kanten uit kan.

Deze aanpassing van de definitie wijst op de opkomst van een nieuwe soort museum, waarin het niet-materiële erfgoed centraal staat. Vaker staat een bepaalde boodschap centraal, die dan wordt gestaafd aan de hand van zorgvuldig uitgekozen voorwerpen. In essentie kan een historisch museum herleid worden tot een ruimtelijke presentatie van één,

⁵⁶ LALIEU, O., « La difficile mémoire des lieux d'internement », *Revue d'histoire de la Shoah*, (181)2004, 186.

⁵⁷ BOURSIER, J-Y., "D'une guerre à l'autre en Europe", J-Y. BOURSIER, red., *Musées de guerre et mémoriaux*, Parijs, 2005, 6

⁵⁸ Eigen vertaling: *Development of the Museum Definition According to ICOM statutes (1947-2007)*, (http://archives.icom.museum/hist_def_eng.html).

⁵⁹ Eigen vertaling: *Museum definition* (<http://icom.museum/the-vision/museum-definition/>).

of eventueel verschillende aspecten van herinnering. De museologische opstelling en de weergegeven informatie worden vaak aangepast, verplaatst en vervangen, om nieuwe aspecten te integreren en zo duidelijk mogelijk de verstreken tijd weer te geven.⁶⁰ Dat is natuurlijk sterk gelieerd aan de manier waarop wij onze geschiedenis vanuit het heden zien. Sarah Blowen onderscheidt twee manieren om om te gaan met die geschiedenis en goot deze in concepten, namelijk “musées d’histoire” en “musées de société”.⁶¹ Is er een mogelijkheid tot het vergelijken van verschillende gebeurtenissen op verschillende momenten en plaatsen, of is er eerder een isolatie van elke gebeurtenis in plaats en tijd? Dat is het verschil tussen beide.⁶² In feite loopt dat verschil tussen deze twee soorten musea gedeeltelijk over dezelfde lijnen als het verschil tussen herinnering en geschiedenis, gedefinieerd door de invloedrijke filosoof Paul Ricoeur: “Het is de herinnering die een toekomst heeft, terwijl geschiedenis een interpretatie van gebeurtenissen biedt, die vergeet dat deze een toekomst hebben”.⁶³ Jörn Rüsen benadrukt het belang van het historisch besef in de manier waarop mensen huidige situaties interpreteren en in een evolutie plaatsen.⁶⁴ Het verleden leren kennen helpt volgens hem dus om zin te geven aan onze acties in het heden, maar ook om te kunnen anticiperen op de toekomst. De ideeën van Ricoeur en Rüsen vinden we terug in de ‘musées de société’, vaak een soort van erfgoedmuseum, dat ook de mogelijkheid heeft om zichzelf aan te passen en mee te bewegen met de veranderingen in het collectief geheugen, om zo te voldoen aan de noden van het heden. Een ‘musée d’histoire’ geeft een statisch beeld van de geschiedenis, dat wel eventueel kan worden gewijzigd onder invloed van nieuw wetenschappelijk onderzoek, maar dat steeds zonder terugkoppeling naar het heden blijft. Het feit dat ‘musées de société’ een interpretatie van het verleden bieden vanuit het heden, vergelijkingen maken en vaak ook conclusies trekken, maakt hen per definitie politieke actoren. Hoewel musea die de holocaust als thema aanreiken, daarmee al impliciet de gruwel in herinnering brengen en dus ook een ‘nooit meer’-gedachte propageren, valt een onderscheid in werkwijze te maken. Van dat verschil tussen de musées d’histoire en musées de société zal in de casestudy’s dankbaar gebruik kunnen gemaakt worden, door deze toe te passen op de twee gekozen musea: het Mémorial de la Shoah en het Musée de la Résistance et de la Déportation de l’Isère.

Musea hadden lange tijd vooral een natievormende functie, aangezien zij trots de overblijfselen van de grootse geschiedenis van die natie tentoonstelden.⁶⁵ Holocaustmusea, vaak ingericht door de overwinnaars, verschillen in die zin niet zo sterk van deze soort musea, ondanks het feit dat zij net een tegenovergesteld onderwerp, namelijk het ultieme kwade en slechte als onderwerp hebben. Zij brengen echter wel een verschillende

⁶⁰ POULOT, D., “Une approche historique des musées d’histoire”, J-Y. BOURSIER, red., *Musées de guerre et mémoriaux*, 17-33.

⁶¹ BLOWEN, “Lest we forget”, 75-77.

⁶² Dit is in se ook de basis van het probleem van de comparatieve geschiedenis.

⁶³ RICOEUR, P., *La critique et la conviction. Entretiens avec François Azouvi et Marc de Launay*, Parijs, 1995, 18 ; BLOWEN, “Lest we forget”, 77.

⁶⁴ RÜSEN, J., “Was ist Geschichtskultur? Überlegungen zu einer neuen Art, über Geschichte nachzudenken”, K. FÜSSMANN, H.T. GRÜTTER en J. RÜSEN red., *Historische Faszination. Geschichtskultur heute*, Keulen, 1994, 3-26.

⁶⁵ POULOT, D., *Une histoire des musées de France, XVIIIe-XXe siècles*, Parijs, 2005.

boodschap, één van schuld en boete, maar ook hier wordt een besluit uit getrokken naar de toekomst toe. Dit hangt samen met de opgang die deze schuldgeschiedenis en morele geschiedenis hebben gemaakt sinds de jaren 1970. Philip Stone noemt de populariteit van holocaustmusea ook een onderdeel van het opkomende "dark tourism".⁶⁶ Hierbij onderscheidt hij zeven soorten ietwat macabere plaatsen waar bezoekers naartoe kunnen gaan, waarvan de holocaustmusea behoren tot de 'dark exhibitions'. De musea zijn dus niet puur commemoratief, pedagogisch, wetenschappelijk, patrimoniaal of politiek. Voor veel mensen is een bezoek is op een bepaalde manier ook gewoon toeristisch entertainment.

In de jaren 1990 kwam de holocaust ook internationaal naar voor op het politieke plan, zoals in het volgende luik van deze masterproef zal worden besproken. Die aandacht kende zo haar weerslag op het museumwezen. Overal ter wereld ontstonden holocaustmusea, die een succesformule bleken. Als bekend en belangrijk voorbeeld kan verwezen worden naar het *United States Holocaust Memorial Museum* in Washington DC, gelegen aan de National Mall, de belangrijkste plek van nationale herinnering voor de Verenigde Staten. Zij brengt een echte geamericaniseerde versie van de Holocaust, gericht op burgerwaarden als vrijheid en gelijkheid. Dichter bij huis is bijvoorbeeld het nieuwe 'Vlaamse' holocaustmuseum bij de Dossinkazerne van Mechelen, dat eind 2012 haar deuren opent. In dit museum zullen mensenrechten centraal staan. In Frankrijk is er natuurlijk het Mémorial de la Shoah. Elk van deze musea kreeg een massale (financiële) steun van de politiek, die aan de hand van dit historische dieptepunt van 'menselijke onmenselijkheid tegenover medemensen' een aantal burgerwaarden of mensenrechten willen meegeven met de museumbezoekers.⁶⁷ In wezen kunnen er twee belangrijke symbolieken worden ontdekt in deze holocaustmusea: een nationale en een internationale.

⁶⁶ STONE, P., "A Dark Tourism Spectrum: towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions", *TOURISM: An Interdisciplinary International Journal*, (54)2006, 145-160.

⁶⁷ LUKE, T., *Museum Politics: Power Plays at the Exhibition*, Minneapolis, 2002, 49.

3. Herinnering aan de judeocide op niveau van staat

De laatste jaren vonden er een aantal interessante verschuivingen plaats op het vlak van de collectieve herinnering, zowel op het lokale en het nationale niveau, als op het internationale niveau. Zoals in een aantal recente werken werd aangetoond is de invloed die bijvoorbeeld uitgaat van de Europese Unie, van de Europese Raad, en ook van de Verenigde Naties op de herinnering niet gering.⁶⁸ Aan de andere kant tracht de nationale politiek nog steeds om de herinnering te verbinden aan natie en ethnos: deze vormt alleszins een ook zekere identiteit. In een wereld waarin grotere structuren een steeds grotere rol spelen, en de globalisering het idee van de natiestaat frontaal aanvalt, is het onmogelijk om deze studie te verenigen tot één nationaal kader, in dit geval Frankrijk. Daarom zal in dit hoofdstuk eerst de internationale evolutie van de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, en meer specifiek aan de judeocide, worden geschetst, waarbij de nadruk zal liggen op veranderingen vanaf de jaren 1990, in Europa en op globaal politiek niveau. Vervolgens wordt er ingegaan op de specifieke situatie van Frankrijk, waarop chronologisch en gedetailleerd wordt doorgegaan. Verder in deze masterproef zullen deze evoluties worden gekoppeld aan de gekozen musea in Parijs en Grenoble.

Internationale evoluties

Ondanks de gezamenlijke strijd tegen Nazi-Duitsland plooiden elk geallieerd land zich na de Tweede Wereldoorlog in eerste instantie terug op zichzelf: de verse herinnering werd 'genationaliseerd'.⁶⁹ In West-Europa kregen politieke gedeporteerden erg veel aandacht van de herstelde nationale staat in de vorm van herdenkingsdagen en monumenten. Joden pasten zich aan deze zienswijze aan, bij gebrek aan een duidelijke erkenning van hun specifiek lijden, door zich ook in de categorie van de politieke gevangenen te plaatsen. Zij moesten hun herinnering dus "nationaliseren", en vervoegden zich als gedeporteerden bij herdenkingen bij nationale monumenten. Deze situatie werd voor een groot stuk gevoed door de concurrentie tussen Oost en West, die vrijwel meteen na de Tweede Wereldoorlog een feit werd.⁷⁰ Eckel en Moisel stellen dat er in het Westen wel een bepaald eenheidsgevoel heerste, dat voortvloeide uit overeenkomstige belangen en waarden.⁷¹ Maar naast die genationaliseerde oorlogsherinnering begon de Joodse herinnering in Europa ook stilaan op zichzelf te staan. In de jaren '70 barstte in Europa een concurrentiestrijd los tussen de joden en andere oorlogsslachtoffers, onder andere door de dynamiek die Pieter Lagrou in zijn werk

⁶⁸ LEVY, D. en SZNAIDER, N., *The Holocaust and Memory in the Global Age*, Philadelphia, 2006; ECKEL, J. en MOISEL, C., *Universalisierung des Holocaust?*, Göttingen, 2008. Deze laatste biedt echter weinig diepgang.

⁶⁹ Zie voor evolutie herinnering na de oorlog: LAGROU, P., LAGROU, P., *The Legacy of Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*, Cambridge, 2000.

⁷⁰ LEVY en SZNAIDER, *The Holocaust and Memory in the Global Age*, 184.

⁷¹ MOISEL, C. en ECKEL, J., red., *Universalisierung des Holocaust? Erinnerungskultur und Geschichtspolitik in internationaler Perspektive*, Göttingen, 2008.

de *reversal of memories* heeft genoemd.⁷² Hiermee bedoelt hij dat de focus van de oorlogsherinnering vaker en vaker verschuift van de verzetsleden naar het Joodse slachtofferschap: de judeocide wordt zo de belangrijkste gebeurtenis van de oorlog, en alle andere gebeurtenissen werden vanuit die optiek herbekeken. Het behoeft weinig uitleg dat een dergelijke verschuiving kwaad bloed zette bij de oorlogshelden, die tot dan toe het belangrijkste part van de herinnering uitmaakten. In de jaren '90 kwam de grote omslag. De holocaustherinnering, die ook nog deel uitmaakte van een nationaal discours, ging apart bestaan en internationaliseerde. Inmiddels zijn overigens ook in Australië, Japan, Argentinië of Zuid-Afrika holocaustmusea opgericht.⁷³ Als theorievorming hierrond, wil ik echter binnen het bestek van deze studie drie begrippen duiden: de Europeanisering, de Amerikanisering en de Universalisering van de judeocide.

3.1.1 Europeanisering van de judeocide

*“the memory of the Holocaust is the strongest conceivable raison d’être for the integration project”.*⁷⁴

Van het begin af aan, is de Europese eenmaking een top-down constructie. Om een bepaalde identiteit, en dus een sterkere gemeenschap te kunnen opbouwen, werd er dus lang gezocht naar gemeenschappelijke basis. Theoretische identiteitsconstructies rond democratische waarden, maar ook samenwerkingen om een gezamenlijke geschiedenis op te stellen liepen vaak strop.⁷⁵ De droom van een ‘Verenigde Staten van Europa’ blijkt bijna onmogelijk te realiseren. Zeker na de val van de Berlijnse muur werd een gemeenschappelijke identiteit een uitdaging. De vroegere gemeenschappelijke vijanden –met name landen uit het vroegere zogenaamde Oostblok- werden vanaf dat moment immers stilaan geïntegreerd in de Europese constructie. Bouwend op de ruïnes van de Berlijnse muur werd een mensenrechtenverhaal daarom meer en meer populair. In die gedachte werd met het Verdrag van Lissabon uit 2007 een aanpassing aangebracht in de preambule van het Verdrag van de Europese Unie en van Europese gemeenschap. Een verwijzing werd toegevoegd naar “de culturele, religieuze en humanistische tradities van Europa, waaruit de universele

⁷² VAN ASSCHE, K., *De Holocaust in de westerse collectieve herinnering: genese, dynamiek en representatie*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, 2010, 378-379; LAGROU, P., “Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965”, *Past and Present*, 1997, 154, 183-185 en 219 en LAGROU, P., *The Legacy of Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*, Cambridge, 2000, 251-253; ROUSSO, H., “History of Memory, Politics of the Past: What For?”, K. JARAUSCH en T. LINDENBERGER red., *Conflicted Memories: Europeanizing Contemporary Memories*, New York, 2007, 32-33.

⁷³ *Jewish Holocaust Center, Australië (Melbourne)* (<http://www.jhc.org.au/>); *Holocaust Education Center, Japan (Fukuyama)* (<http://www.urban.ne.jp/home/hecjpn/indexENGLISH.html>); *Museo del Holocausto, Argentinië (Buenos Aires)* (<http://www.museodelholocausto.org.ar/>); *Cape Town Holocaust Center, Zuid-Afrika (Kaapstad)* (<http://www.ctholocaust.co.za/>). Er zijn zelfs ‘history wars’ geweest in Australië over het thema van de holocaust, zie LEVI, N., “No sensible comparison?: the place of the Holocaust in the Australian Memory Wars”, *History and Memory*, (19)2007, 124-156.

⁷⁴ JOERGES, C., “Introduction to the Special Issue: Confronting Memories: European —Bitter Experiences and the Constitutionalization Process: Constructing Europe in the Shadow of its Pasts”, *German Law Journal*, (6)2005, 246.

⁷⁵ Voor een duidelijke chronologische uitleg over de totstandkoming van de Europese identiteit en de rol van de Holocaust, zie PROBST, L., “Founding Myths in Europe and the Role of the Holocaust”, *New German Critique*, (90)2003, 45-58.

waarden van de onschendbare en onvervreembare rechten van de menselijke persoon, democratie, gelijkheid, vrijheid en rechtsstatelijkheid zijn ontstaan”.⁷⁶

Toch bleven velen zoeken naar een gemeenschappelijke stichtingsmythe, waarbij men zich eerder op de gezamenlijke negatieve geschiedenis richtte. Op 26 februari 2000 publiceerde Dan Diner een artikel in het Duitse tijdschrift *Die Welt*, waarin hij observeerde dat holocaustherdenkingen meer en meer die gezochte basis van de Europese identiteit werden.⁷⁷ Hij benadrukte dat deze evolutie niet intentioneel plaatsvond, maar door ‘onzichtbare handen’ werd gestuurd. De betekenis van de herdenkingen vloeit voort uit de gedachte dat de holocaust het ‘Absolute Bösen’ is, het nulpunt van de beschaving. Beschavingen die volgen hebben de verplichting om hier rekening mee te houden. “De ethische imperatieven van deze stichtende gebeurtenis bevatten een resem aan waarden die van normatief belang zijn voor politiek Europa”, stelt Diner ook.⁷⁸ Deze gedachten worden gevolgd door een aantal historici, mits enkele aanpassingen. Lothar Probst maakt duidelijk dat deze dit een echte ‘ex post’ interpretatie is.⁷⁹ De holocaust kende binnen de herinnering voor de val van de Muur immers nog niet zo’n groot belang. Daarbij is de herinnering aan deze gebeurtenis ook voor elk land erg verschillend, omwille van de verschillende rol die elk land afzonderlijk erin speelde. Ook zijn er grote verschillen aan te tonen tussen Oost en West, een verschil dat ook door Aleida Assmann wordt benadrukt in haar analyse over dit probleem.⁸⁰ Het is dus niet zomaar vanzelfsprekend dat de herinnering aan de holocaust geschikt zou zijn als basis voor een te creëren gemeenschappelijke Europese identiteit. Een andere kritiek komt op het ‘niet-intentionele’ karakter van de evoluties. Michael Jeissmann durft hieraan te twijfelen en draagt vooral de sterke drukingsgroepen naar voor als katalysatoren van de bewegingen.⁸¹ Ook het aanmoedigen van wetenschappers in hun zoektocht naar mogelijke fundamenteën voor de Europese eenmaking noemt hij als een belangrijke stimulans, die toch eerder intentioneel kan worden genoemd.

Maar de zoektocht van een stichtingsmythe was niet de enige reden voor Europa om de holocaustherdenkingen aan te moedigen. Ook de sterke opkomst van extreemrechts en racisme die hier in de jaren ‘90 plaatsvond gaf deze een legitimatie. De holocaustherdenkingen zullen zich als krachtige wapens tonen in de strijd tegen die stromingen. In 1998 maakte extreemrechts in Zweden een sterke opmars. Met als aanleiding de verspreiding van neonazipropaganda op scholen, lanceerde de toenmalige eerste minister van Zweden, Göran Persson, dat jaar een initiatief tot een grote internationale samenwerking, waaruit uiteindelijk de International Taskforce for International Cooperation

⁷⁶Het verdrag van Lissabon, (<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2007:306:0001:0010:NL:PDF>); VAN ASSCHE, *De Holocaust in de westerse collectieve herinnering*, 48.

⁷⁷DINER, D., “Haider und die Schutzreflex Europas”, *Die Welt*, 26 februari 2000; PROBST, “Founding Myths in Europe and the Role of the Holocaust”, 53.

⁷⁸DINER, D., “Haider und die Schutzreflex Europas”, *Die Welt*, 26 februari 2000.

⁷⁹PROBST, “Founding Myths in Europe and the Role of the Holocaust”, 53-54.

⁸⁰ASSMANN, A., “Europe. A Community of Memory?”, *GHI Bulletin*, (40)2007, 13-14.

⁸¹JEISSMANN, M., “Eine Welt. Finkelstein und Novick als Zeugen einer globalen Kultur”, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 10 februari 2001; PROBST, “Founding Myths in Europe and the Role of the Holocaust”, 56-57.

on Holocaust education zou groeien.⁸² Ook hier in België, bij de oproep van Patrick Dewael tot meer holocausteducatie en een holocaustmuseum in ons land, speelde de opkomst van Vlaams Belang een belangrijke rol.⁸³

Wanneer we kijken naar deze twee factoren, de stichtingsmythe-gedachte en de strijd tegen extreemrechts, is het dus logisch dat de bovennationale structuur als de Europese Unie en de Raad van Europa investeren in deze herinnering. Dit gebeurt inderdaad niet altijd 'niet-intentioneel', zoals door Diner wordt gesteld. Zoals werd vermeld gebruiken staten herinneringsdagen, wetten of decreten en steun aan culturele instellingen om hun herinneringspolitiek uit te dragen.

Ook de Europese Unie en de Raad van Europa beroepen zich op deze hulpmiddelen, soms door landen louter aan te moedigen tot actie,⁸⁴ maar bijwijlen greep Europa ook rechtstreeks in in de herinneringspolitiek. Zo legde de Raad van Europa in 2001 bijvoorbeeld een officiële herinneringsdag voor de holocaust vast. De *Day of Remembrance of the Holocaust and for the prevention of crimes against humanity* werd vanaf dan gehouden op 27 januari.⁸⁵ In datzelfde besluit lanceerde de Raad van Europa ook een aanbeveling over geschiedenisonderwijs in het 21ste eeuwse Europa, waarbij benadrukt werd dat "a better understanding of recent European history could contribute to conflict prevention" en dat geschiedenis onderwijs "should be an instrument for the prevention of crimes against humanity".⁸⁶ Belangrijk is dat ook de positieve verwezenlijkingen van de 20ste eeuw genoemd, maar dat ook alles in het werk moet worden gesteld om, via herinnering, preventie van nieuwe misdaden tegen de menselijkheid, etnische zuiveringen en schendingen van mensenrechten te voorkomen.⁸⁷ In 2000 verbood het *Charter of Fundamental Rights* ook al uitdrukkelijk racisme, xenofobie en gelijkaardige intolerantie. Het *European Union Agency for Fundamental Rights*, dat uit dit Charter vloeide, gaf in 2010 de studie "Discover the past for the future" uit.⁸⁸ Daarin werd onderzocht hoe mensenrechten worden onderwezen aan de hand van de geschiedenis van de holocaust, in verschillende Europese landen. Zowel ministeries als de belangrijkste holocaustmusea werden ondervraagd. Deze studie moedigde dus holocausteducatie aan, in functie van mensenrechteneducatie. De *Terezin Declaration* van juni 2009 was een ander project waarbij lidstaten van de Europese Unie werden aangemoedigd om een onderzoek te

⁸² *Timeline of the ITF*, (<http://www.holocausttaskforce.org/about-the-itf/timeline-of-the-itf.html>).

⁸³ DEWAEEL, P., *Wederzijds respect : de gevaren van het Blok*, Antwerpen, 2001.

⁸⁴ De wet tegen holocaustontkenning, het invoeren van een geschiedenisboek met vermelding van de judeocide en het instellen van een herinneringsdag in Roemenië is daar een perfect voorbeeld van. Zie hierover: HAUSLEITNER, M., "The Cult of Antonescu and the Delayed Reappraisal of the Romanian Holocaust", *Euxeinos*, (1)2011, 5; TOTOK, W., "Reception of the Final Report of the International Commission for Investigation of the Romanian Holocaust ("Wiesel Commission")", *Euxeinos*, (1)2011, 5; 10.

⁸⁵ *Council of Europe – Committee of Ministers: Recommendation Rec(2001)15 on history teaching in twenty-first-century Europe*, 31 oktober 2001, ([http://www.coe.int/t/dg4/education/remembrance/archives/Source/official_texts/Rec\(2001\)15_en.pdf](http://www.coe.int/t/dg4/education/remembrance/archives/Source/official_texts/Rec(2001)15_en.pdf)).

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ CASTRYCK, G., *Herinneringseducatie in het Vlaams onderwijs: een pleidooi voor Holocaustherdenking, geschiedenisonderwijs en vredesopvoeding?* Vlaams Vredesinstituut, Brussel, 2009, 6.

⁸⁸ *Discover the Past for the Future: Main Results Report*, januari 2010 (<http://fra.europa.eu/fraWebsite/attachments/Main-Results-Discover-the-Past-for-the-Future.pdf>).

starten naar goederen die van Joden werden gestolen tijdens Wereldoorlog II en te starten met een terugbetaling.⁸⁹ In 2010 nam de Europese Unie dan initiatief tot het vastleggen en verzamelen van zoveel mogelijk getuigenissen aan de judeocide, waarbij volledig wordt meegegaan in de vrees voor het verdwijnen van de herinnering met deze laatste getuigen. Het *European Holocaust Research Institute-programma* (EHRI) brengt twintig organisaties uit veertien landen samen om binnen de vier jaar zoveel mogelijk materiaal bij elkaar brengen en online open te stellen voor onderzoek.⁹⁰ Dit is natuurlijk een rechtstreeks gevolg van de vrees voor het verloren gaan van de informatie die de overlevenden te bieden hebben: getuigen die 15 waren in 1945, waren 80 in 2010. Tegelijkertijd bouwt deze samenwerking mee aan een legitimatie voor het Europese project: de eigen stichtingsmythe wordt onderzocht en onderbouwd. Het versterken van een gezamenlijke holocaustgedachte als motor van de Europese eenmaking, in de geest van Diner.

3.1.2 Amerikanisering van de judeocide

De Verenigde State waren bij de judeocide weinig betrokken, aangezien die duizenden kilometers van Washington plaatsvond. Wel bevrijdden zij mee de kampen en verhuisden veel joden vlak voor én na de oorlog naar de VS. Ondanks deze minimale betrokkenheid, werd aan de herinnering aan de judeocide in de Verenigde Staten een grote rol toegekend, waarbij een proces van amerikanisering speelde.

Het United States Holocaust Memorial Museum heeft een erg belangrijke rol gespeeld in die zogenaamde 'amerikanisering' van de holocaust. In juli 2011 bracht ik hier zelf een bezoek aan dit grootste holocaustmuseum ter wereld, op het Yad Vashem in Jeruzalem na. Mijn bezoek aan dit museum leerde me vooral dat de Amerikaanse waarden overal tevoorschijn leken te komen.⁹¹ De inkomhal hangt vol vlaggen van de Amerikaanse legerafdelingen die de kampen bevrijdden, de identiteitskaartjes van je 'companion', een Joods holocaustslachtoffer/overlever, die je bij het begin van het bezoek verplicht moet nemen, zijn bedrukt met het zegel van de Verenigde Staten. Die identiteitskaartjes wijzen op de sterk persoonlijke aanpak, een tweede belangrijk kenmerk. Het USHMM is een echt *victim-imagined* museum: bezoekers worden doorheen het hele bezoek aangespoord om zich in te leven in de slachtoffers.⁹² Dat kan dankzij de vele foto's, bijvoorbeeld in de *Tower of Faces*, waar muren van boven tot onder volplakken met foto's van afgevoerde Joden uit één dorpje. Persoonlijke verhalen nemen de overhand op de geschiedenis: de laatste zaal is bijvoorbeeld een soort filmzaal, waar filmopnames van getuigenissen van Joden die naar Amerika kwamen, worden vertoond. Ook die getuigenissen zitten vol boodschappen van hoop,

⁸⁹ *Terezin Declaration*, 31 juni 2009 (<http://www.holocausteraassets.eu/program/conference-proceedings/declarations/>).

⁹⁰ *Connecting collections – EHRI*, (<http://www.ehri-project.eu/about-ehri>).

⁹¹ Eigen bezoek, USHMM, Washington, juli 2011.

⁹² YOUNG, J., "America's Holocaust: Memory and the Politics of Identity", FLANZBAUM, H., red, *The Americanization of the Holocaust*, Baltimore, 1999, 77; VAN ASSCHE, *De Holocaust in de westerse collectieve herinnering*, 326.

mogelijkheden en broederlijkheid. Een speciale, tijdelijke tentoonstelling voor kinderen toont een reconstructie van het leven van een kind, aan de hand van locaties, waarin de situatie steeds gruwelijker wordt: eerst een mooi huis, dan een lelijk appartement in de ghetto, en een kamer in een concentratiekamp. Hierbij komen natuurlijk sterke emoties te pas. Er loopt ten derde ook een sterk zwart-wit verhaal doorheen het museum. Een daderperspectief is nergens te vinden en het narratief start in de jaren '30, met de opkomst van Hitler, zonder te veel context over vroeger anti-judaïsme en antisemitisme, de economische situatie of de gevolgen van Wereldoorlog I. Ook de nasleep van de gebeurtenissen in Duitsland wordt er niet sterk besproken. Een andere belangrijke factor binnen de zogenaamde amerikanisering was de film *Schindler's List* van Steven Spielberg, die in 1993 volle zalen lokte.⁹³ Hierin was eveneens een goed-slecht verhaal terug te vinden, namelijk een van Schindler, de goede Nazi, tegenover de andere slechte Nazi's. De film kreeg veel lof, maar ook kritiek. Die laatste was vooral gericht op het feit dat dit opnieuw een soort van persoonlijke visie op de judeocide geeft, die niet de volledige, gruwelijke waarheid weergeeft. De film focust op de mogelijkheid om een keuze te maken en het goede in de mens.

Die toe-eigening van de holocaust door de Verenigde Staten van Amerika, waarbij de Amerikaanse waarden en normen volledig werden gereflecteerd in de gebeurtenis, wordt ook wel de *Americanization of the Holocaust* genoemd.⁹⁴

Vooraf Peter Novick en de controversiële Norman Finkelstein bekritiseerden het beeld van de judeocide in de VS heerste in de jaren '90.⁹⁵ Ten eerste evolueerde de judeocide volgens hen tot een consumptieproduct, en werd deze in die geïnstrumentaliseerd en geconsumeerd.⁹⁶ Hoewel de holocaust letterlijk ver van hun bed plaatsvond, stromen toch dagelijks vele Amerikaanse bezoekers in de talrijke holocaustmusea in de VS binnen, en trokken films als *Schindler's List* van Steven Spielberg volle zalen in de hele wereld. Ten tweede linkte deze evolutie de herinnering aan de judeocide aan een politiek engagement, een universele mensenrechten-idee, die herinnering losmaakt van nationale perspectieven. Daarbij evolueerde ook de manier waarop naar herinnering wordt gekeken. Binnen staten valt er meer en meer te spreken van een fragmentering van het 'collectief geheugen', ten gevolge van een diversifiëring van de media en invloeden van literatuur, films en series over de holocaust, naast de boodschap die de staat zelf uitdraagt. Dit is de intertekstualiteit, waarvan hierboven sprake. Aan de basis van de diversifiëring van het beeld van judeocide ligt onder andere het persoonlijke aspect van het verhaal, dat steeds vaker de bovenhand krijgt. Interviews, memoires, persoonlijke verhalen of films als *Schindler's list* geven een persoonlijke visie op de gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog, en dat heeft een

⁹³ Voor een erg complete bespreking van deze film én het USHMM zie VAN ASSCHE, *De Holocaust in de westerse collectieve herinnering*, 324-340.

⁹⁴ Let op de 'sacrale' hoofdletter; FLANZBAUM, H. red., *The Americanization of the Holocaust*, Baltimore, 1999; NOVICK, P., *The Holocaust in American Life*, New York, 2000.

⁹⁵ NOVICK, *The Holocaust in American Life*; FINKELSTEIN, N., *The Holocaust-industry*, Londen/New York, 2000.

⁹⁶ LEVY en SZNAIDER, *The Holocaust and Memory in the Global Age*, 133.

universaliserend effect. Zoals gezegd wordt hier door musea als het USHMM zelfs bewust op ingespeeld. Projecten als *The Steven Spielberg Film and Video Archive* of het hogervermelde EHRI-project van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) tonen dat men nog zoveel mogelijk getuigenissen en herinneringen wil opslaan voor de komende generaties, op een moment dat deze, samen met hun dragers, dreigen te verdwijnen.⁹⁷ Het lijkt maar logisch dat er in deze zee van informatie moeilijk te spreken valt van een geünificeerde herinnering per nationale staat. De rol van de nationale staat als herinneringsmaker of -kraker, lijkt dus af te nemen.

Een belangrijke kritiek die wordt geformuleerd door Peter Novick, doelt op het gesimplificeerde verhaal dat gemeengoed wordt door de geromantiseerde verhalen die de wereld veroveren en door sommigen als kitsch beschouwd worden.⁹⁸ Deze emotionele verhalen, die doorspekt zijn met Amerikaanse waarden en uitgaan van een illusoire universele ethiek, geven inderdaad een weinig wetenschappelijk of overzichtelijk beeld weer, maar zorgen tegelijkertijd voor extra aandacht, wordt door Levy en Sznajder geponeerd.⁹⁹ Daarbij zorgen ze voor een perspectief dat voor iedereen aanvaardbaar is, zowel voor Israëli's als voor Duitsers.

De kenmerken van deze beweging bleven niet beperkt tot de VS, maar werden al snel ook naar andere landen geëxporteerd, via de mediatisering ervan. Wellicht zou het interessant zijn om te onderzoeken welke rol deze mediatisering speelde in de herdenking van de judeocide in zo'n groot aantal landen, recent zelfs in landen die helemaal niets met de gebeurtenissen te maken hadden.¹⁰⁰ In elk geval is de evolutie op wereldvlak van de herinnering aan de holocaust dus erg verschillend van de Europeanisering, het is een meer universaliserende beweging, die minder van bovenuit wordt gestuurd.

3.1.3 Universalisering van de judeocide

Op 23 april 2012 kondigde Barack Obama een aantal sancties aan tegen Syrië, waar op dit moment een grote, erg gewelddadige strijd plaatsvindt tussen opstandelingen en het regime van Bashar Assad.¹⁰¹ Hij deed dit in het United States Holocaust Memorial Museum. Die symbolische locatie is op zich al veelzeggend. Daarnaast was ook de inhoud van zijn toespraak iconisch voor het gebruik van de holocaust in de internationale politieke herinnering. Obama evoceerde ten eerste de 'nooit meer'-gedachte van de holocaust om de internationale gemeenschap ervan te weerhouden om net zoals in het geval van de genocides

⁹⁷ *Steven Spielberg Film and Video Archive* (<http://resources.ushmm.org/film/search/simple.php>); *EHRI Project* (<http://www.ehri-project.eu>).

⁹⁸ LEVY en SZNAIDER, *The Holocaust And Memory in the Global Age*, 136-139.

⁹⁹ Ibidem.

¹⁰⁰ XIN, X., "Holocaust education in China", *Holocaust and United Nations Outreach Programme: Discussion papers*, s.d. (http://www.un.org/en/holocaustremembrance/Holocaust_Education_in_China.pdf).

¹⁰¹ WILSON, S., "In Holocaust Museum visit, Obama outlines policies aimed at preventing genocide", *The Washington Post*, 23 april 2012.

in Cambodja, Rwanda en Bosnië, de andere kant op te kijken. Hij richtte hiertoe een commissie op, die tot enig doel heeft dergelijke massamoorden te voorkomen. Belangrijker in het kader van het onderwerp van deze thesis, is dat hij ten tweede ook de (holocaust)educatie vermeldde. "We must tell our children", benadrukt hij, "but more than that, we must teach them". Of hoe de herinnering onze huidige acties constant legitimeert en stuurt.

Verwijzingen naar de judeocide zijn in de huidige internationale politiek regelmatig op te merken. In tegenstelling tot de jaren '60, toen de holocaustherinnering werd generationaliseerd, speelt vandaag een volledig omgekeerd proces: de judeocide is een uitgesproken internationaal thema. Volgens Jan Eckel en Claudia Moisel werd de vorming van een volledig gedenationaliseerd en meer universeel waardensysteem mogelijk gemaakt in West-Europa door het einde van de concurrentie tussen Oost en West, en vooral de val van de Berlijnse muur. Levy en Sznajder stellen ook vast dat de holocaustherinnering zich hierdoor kon 'universaliseren'.¹⁰² Hiermee wordt bedoeld dat de denationalisatie en opkomst van de holocaustherinnering zorgden voor een herinnering die zich meer op de toekomst ging richten, in plaats van op 'nationalistische mythes' uit het verleden.¹⁰³

Die populariteit van het thema van de judeocide is sterk verbonden met de opkomst van een mensenrechtendiscours. De opkomst van de mensenrechten gaat rechtstreeks in tegen de soevereiniteit van staten, aangezien mensenrechten een globale toepasbaarheid claimen. De holocaust werd, vanwege de geschiedenis van de mensenrechten, een issue dat op de grens tussen beiden lag.¹⁰⁴ Dat mensenrechtendiscours komt natuurlijk voort uit een oudere traditie,¹⁰⁵ maar de huidige artikelen van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens werden vastgelegd in 1948, vlak na de Tweede Wereldoorlog met het trauma van de judeocide in het achterhoofd. Later dat jaar werden de Verklaring ook nog aangevuld met de 'Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide'. Op die manier probeerde men zich ervan te verzekeren dat een scenario als de holocaust, nooit meer zou moeten plaatsvinden. De holocaust is dus dé antithese en tegelijkertijd een nieuwe oorsprong van het mensenrechtendiscours en wordt nog altijd op die manier gepropageerd.¹⁰⁶ Vanaf de val van de muur won het mensenrechtendiscours nog extra aan belang en nam de band tussen de herdenking van de holocaust en het opbouwen van burgerzin ook toe. Op die manier werd in veel landen de holocausteducatie dus een belangrijk onderdeel van het herinneringsbeleid. En dat beleid, dat lange tijd sterk generationaliseerd was, kent meer en meer gelijkenissen en samenwerkingen tussen landen onderling, zegt de socioloog Olivier Wieviorka, broer van Annette Wieviorka.¹⁰⁷ Hij

¹⁰² LEVY en SZNAIDER, *The Holocaust and Memory in the Global Age*, 185.

¹⁰³ MISZTAL, B., "Collective memory in a global age: Learning what and how to remember", *Current sociology*, (58)2010, 24-44.

¹⁰⁴ LEVY en SZNAIDER, *The Holocaust And Memory in the Global Age*, 133.

¹⁰⁵ Een traditie waar onder andere de Bill of Rights (1776) of de Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen (1789) passen.

¹⁰⁶ LEVY, D. en SZNAIDER, N., "The institutionalization of Cosmopolitan Morality: The Holocaust and Human Rights.", *Journal of Human Rights*, (3)2004, 143-157.

¹⁰⁷ WIEVIORKA, O., *La mémoire désunie*, Parijs, 2010, 23-24.

onderzoekt de evolutie van de herinnering in Frankrijk en ziet dat die vaker en vaker op een verzoening met de oude vijanden doelt. Er ontstaan gedeelde herinneringen, die in verschillende landen op dezelfde manier, en zelfs samen worden herdacht. Die gedeelde herinneringen bestaan op verschillende niveaus en kunnen op allerlei manieren worden ingebed in een discours.

In het propageren van de universaliserende ideeën over de judeocide spelen verschillende internationale organisaties een belangrijke rol. Zonder volledigheid na te streven, wil ik hier kort twee voorbeelden aanhalen. Zoals eerder vermeld lanceerde de eerste minister van Zweden, Göran Persson, in 1998 een initiatief tot een grote internationale samenwerking. Samen met de eerste minister van Groot-Brittannië, Tony Blair en de president van de Verenigde Staten, Bill Clinton, richtte hij in dat jaar de *International Task Force for Holocaust Education, Remembrance and Research* op.¹⁰⁸ De organisatie groeide aan, eerst met Duitsland en Israël in 1999, maar ook Frankrijk, Nederland en Polen kwamen er dat jaar al bij. Vooral Europese landen werden lid, België was pas in 2005 aan de beurt, maar ook niet-Europese landen, zoals Argentinië en Canada vervoegden zich bij de organisatie.¹⁰⁹ Op dit moment, juni 2012, telt de *International Taskforce* 31 leden, en is België voorzitter. De Task Force is actief op verschillende domeinen: de leden zetten zich in voor het stimuleren van herdenking en steunen onderzoek en onderwijs naar en over de judeocide, strijden tegen negationisme, ijveren voor het ontsluiten van archieven over de judeocide en voor het inrichten van een verplichte jaarlijkse Holocaust-herdenkingsdag. Al deze engagementen werden opgenomen in de zogenaamde *Stockholm Declaration*, die werd uitgewerkt op een Internationaal Forum dat plaatsvond in Stockholm, van 27 januari tot 29 januari 2000, 55 jaar na de bevrijding van Auschwitz door het Rode Leger. Opnieuw was het Göran Persson, de eerste minister van Zweden, die hiertoe initiatief had genomen. Vertegenwoordigers van 46 landen, waaronder 23 staatshoofden en 14 ministers namen deel aan deze bijeenkomst, waarop werd nagedacht over de manier waarop de Holocaust *gezamenlijk* zou kunnen worden herdacht, onderwezen en onderzocht.¹¹⁰

Een niet onbelangrijke rol in het aanmoedigen van internationale herdenking van de holocaust, wordt ook gespeeld door de Verenigde Naties. In 2005 veroordeelde die organisatie reeds het ontkennen van de holocaust en werden alle leden van de organisatie opgeroepen om de holocaust te herdenken, teneinde nieuwe genocides te vermijden. In 2007 werd deze resolutie aangevuld, waarbij de *Holocaust Outreach Programme* werd opgericht en een officiële herdenkingsdag op 27 januari ingesteld werd.¹¹¹ Het belangrijkste doel van dit programma was ook weer het herdenken van deze gebeurtenis 'to prevent future acts of

¹⁰⁸ KROH, J., "Erinnerungskultureller Akteur und geschichtspolitisches Netzwerk: Die 'Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research'", ECKEL, J. en MOISEL, C. red., *Universalisierung des Holocaust ?*, Göttingen, 2008, 156-173.

¹⁰⁹ *Timeline of the ITF*, (<http://www.holocausttaskforce.org/about-the-itf/timeline-of-the-itf.html>).

¹¹⁰ ASSMANN, A., "Europe. A Community of Memory?", *GHI Bulletin*, (40)2007, 13-14; *History of the ITF*, (<http://www.holocausttaskforce.org/about-the-itf/history-of-the-itf.html>).

¹¹¹ *The Holocaust and United Nations Outreach Programme*, (<http://www.un.org/en/holocaustremembrance/docs/res61.shtml>).

genocide'.¹¹² Deze organisatie werkt ook nauw samen met de *International Task Force*, bijvoorbeeld bij het assisteren van landen bij het aanpassen van hun nationaal curriculum over de holocaust op school.¹¹³

Frankrijk

Voor 1995

De internationale evoluties die hierboven beschreven werden, vonden vanzelfsprekend ook plaats in Frankrijk. Ook hier sijnpelde een emotionalisering binnen. Ook hier verschoof de focus van de verzetslui, politieke gevangenen en verplicht tewerkgestelden naar de slachtoffers van de 'Shoah', zoals de holocaust daar meestal wordt genoemd. Zoals in de Verenigde Staten de televisieserie "Holocaust" een belangrijke, bijna therapeutische rol speelde in deze verschuiving, was dit in Frankrijk het geval met "Shoah", een acht uur durende documentaire uit 1985 van filosoof en journalist Claude Lanzmann, dé grote pionier op het vlak van vastleggen van ooggetuigenissen in Frankrijk. In zijn film gebruikte hij vooral deze getuigenissen, van zowel slachtoffers, omstaanders en daders. In *Shoah* werden vooral Duitse kampbewakers en een Duitse bureaucraat als daders geportretteerd, maar Lanzmann had ook oog voor de rol van zij die veel wisten maar passief bleven, of het nu de vele Poolse omstaanders waren of Bomba, de Joodse kapper die werkzaam was in een concentratiekamp.¹¹⁴ De documentaire van Lanzmann bracht de discussies over de periode op gang, en betekent het begin van de zogenaamde 'période obsessionnelle' die haar hoogtepunt bereikt in de jaren 1990: een periode waarin obsessief omgegaan werd met herinnering, waarvan ook een groot deel van de aandacht naar de holocaust ging. De periode kan moeilijk worden opgedeeld in echte blokken, maar gaat volgens Marie-Claire Lavabre eerder van het ene kantelmoment naar het andere.¹¹⁵ Drie grote gerechtelijke processen speelden in het begin een sleutelrol.¹¹⁶ Klaus Barbie, onder meer verantwoordelijk voor de *Rafle* van de kinderen van Izieu, was de eerste oorlogsmisdadiger die in deze periode voor de rechter moest komen. Dat gebeurde in 1987, toen hij levenslang kreeg voor 'misdaden tegen de menselijkheid', een misdaad die op de processen van Neurenberg voor het eerst was toegepast. Klaus Barbie stierf al enkele jaren na zijn proces, op 28 september 1991. Paul Touvier, kreeg na een ingewikkeld proces in 1994 van de rechter dezelfde uitspraak te horen. Hij stierf in 1996. De laatste in rij was Maurice Papon, die in 1998 werd veroordeeld tot tien jaar cel, maar al in 2002 de gevangenis kon verlaten om gezondheidsredenen. Hij stierf in 2007. De eerste twee mannen waren al in 1947 veroordeeld voor dezelfde feiten, maar konden vluchten naar Zuid-Amerika. Papon was in 1983 al eens voor de rechter gedaagd, nadat zijn rol in de jodenvervolgning duidelijk was gemaakt in een

¹¹² *The Holocaust and the United Nations Outreach Programme*, (<http://www.un.org/en/holocaustremembrance/bg.shtml>).

¹¹³ *Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research*, (<http://www.un.org/en/holocaustremembrance/taskforce.shtml>).

¹¹⁴ LANZMANN, C., *Shoah*, 1985.

¹¹⁵ LAVABRE, M.C., "Du poids et du choix du passé. Lecture critique du 'syndrome de Vichy'", PESCHANSKI, D., POLLAK, M., ROUSSO, H., *Histoire politique et sciences sociales*, Brussel, 1991, 265-278.

¹¹⁶ JEAN, J-P. en SALAS, D., *Barbie, Papon, Touvier : des procès pour la mémoire*, Parijs, 2002.

artikel in het satirisch blad *Le Canard Enchaîné*. Hiervoor werd hij vrijgesproken, maar in 1998 werd het proces alsnog opnieuw gedaan. Dat al deze processen plots rond die tijd werden hernomen, is tekenend voor de sfeer rond dit thema deze periode.

Na deze judiciale erkenning bleef ook de politiek niet achter. Een erkenning van het lijden van de judeocide werd toegekend met de wet van 15 mei 1985 bijvoorbeeld, zorgde ervoor dat de speciale benaming 'mort en déportation' officieel werd gemaakt, naast de benaming 'mort pour la France'.¹¹⁷ Deze erkenning was volgens Serge Barcellini een rechtstreekse voorloper van een tweede wet van 13 juli 1990, de wet 'Gayssot', die het reeds in de jaren 1970 vastgelegde verbod op alle vormen van discriminatie op basis het behoren of niet behoren tot een etnische groep, natie, ras of geloof herhaalde.¹¹⁸ De wet stelde daarnaast ook een officiële *Journée internationale pour l'élimination de toutes les formes de discrimination raciale* vastgelegd, die zou plaatsvinden op 21 maart. Maar de grote innovatie van de wet Gayssot lag vooral in artikel 9, dat het feitelijk verbod op negationisme instelde dat reeds lange tijd werd gevraagd door Joodse organisaties en historici, vooral na de zaak Faurisson, een notoire Franse holocaustontkenner.¹¹⁹ Het artikel bevatte in die context enkel een verwijzing naar het ontkennen van 'misdaden tegen de menselijkheid', zoals die werden veroordeeld op het proces van Neurenberg, hetgeen een feitelijk verbod op het ontkennen van de holocaust impliceert. Toch werd ook anti-semitisme uitdrukkelijk vermeld in de wet, hetgeen kan worden geïnterpreteerd als een eerste belangrijke stap in het verzelfstandigen van de herinnering aan de judeocide binnen de deportatieherinnering. Deze wet Gayssot kan zeker worden beschouwd als een breekpunt, zowel binnen het concept van de lois mémorielles, als voor de Joodse en Franse herinnering aan de judeocide.

François Mitterand, de president van 1981 tot 1995, had zelf een moeilijke positie ten aanzien van de oorlogsherinnering. Terwijl hij zelf in het begin van Wereldoorlog II ook een *maréchaliste*, of aanhanger van Pétain, was geweest, ging hij later in de oorlog over naar het verzet.¹²⁰ Als president plaatste hij zich dan ook eerder op de lijn van de oude verzetsleden, en bleef hij de verantwoordelijkheid van de uitvoering van de Endlösung leggen bij het anti-republikeinse en dictatoriale Vichy-regime.¹²¹ Daarbij stelde hij dat het dus absurd was dat hij, als president van de democratische Vierde Republiek, hiervoor zijn verantwoordelijkheid en schuld zou moeten bekennen.¹²² Dit nam echter niet weg dat de druk om een sterkere erkenning steeds werd opgedreven, zowel uit Joodse als uit niet-Joodse hoek. In linkse politieke hoek waren ook een aantal voortrekkers van deze erkenning te vinden, waaronder Robert Badinter, minister van Justitie tijdens Mitterands eerste zittijd, en voorzitter van de

¹¹⁷ *Loi n° 85-528 du 15 mai 1985*, (<http://legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000693442>); BARCELLINI, S., "Du droit au souvenir au devoir de mémoire", *Cahiers français de la Documentation française*, (303)2001, 24-28.

¹¹⁸ *Loi no 90-615 du 13 juillet 1990*, (<http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000532990>).

¹¹⁹ MICHEL, J., *Gouverner les mémoires*, Parijs, 2010, 93.

¹²⁰ MICHEL, *Gouverner les mémoires*, 84.

¹²¹ MICHEL, *Gouverner les mémoires*, 85.

¹²² ANDRIEU, C., "La commémoration de la dernière guerre", C. ANDRIEU, M.-C. LAVABRE en D. TARTAKOWSKY red., *Politiques du passé*, Aix-en-Provence, 2006, 42.

Constitutionele Raad in diens tweede zitting. Mitterand zou op 3 februari 1993 dan een nieuw decreet uitvaardigen, dat een herdenkingsdag instelde voor de racistische en antisemitische vervolgingen die plaatsvonden onder de autoriteit van 'dite "gouvernement de l'État français (1940-1944)". Zo vervulde hij de wens die reeds lange tijd door Joodse organisaties werd geuit, vooral ook onder invloed van een reeks gebeurtenissen, zoals de sterk gemediatiseerde oprichting van een *Comité du Vel d'Hiv*.¹²³ Eigenlijk zocht Mitterand met dit decreet naar een compromis, door het omvormen van een wetsvoorstel dat in 1992 al was voorgesteld door een socialistisch afgevaardigde.¹²⁴ Het decreet hield nog steeds de morele verantwoordelijkheid weg bij de Franse overheid. In 1994 werd op de plaats waar vroeger de Velodrome d'Hiver had gestaan, een klein memoriaal geplaatst ter nagedachtenis van de *Rafle du Vel d'Hiv* die er had plaatsgevonden. Het was de bedoeling om hier elk jaar op 16 juli een kort herdenkingsmoment zou plaatsvinden. In dat kader lijkt de toespraak die Jacques Chirac een jaar later gaf, twee maanden na het begin van zijn presidentschap, van veel minder belang. Wel erkende deze, zoals eerder gezegd, dan wel veel explicieter dan zijn voorgangers het Joodse slachtofferschap, en de rol van het Franse volk binnen de judeocide.

Voor beide momenten, de wet van Mitterand van 3 februari 1993 en de toespraak van Chirac op 15 juli 1995 is het natuurlijk steeds moeilijk om oorzaak van gevolg te onderscheiden. Beïnvloeding is moeilijk empirisch te meten. Kan hier gesproken worden van een eigen beslissing, die een hele herinneringspolitiek op gang zette, en op die manier de herinnering aan de shoah in Frankrijk sterk aan belang deed groeien? Of kwam de impuls vooral vanuit drukkingsgroepen, die na jaren actief pleiten voor een dergelijke actie, Chirac uiteindelijk hadden kunnen verplichten tot deze toegeving? Het is een beetje een kip-of-het-ei-kwestie. Wel is zeker dat de sfeer in deze jaren sterk omsloeg. Ook blijkt zeker uit het voorgaande, dat de omslag in 1995 reeds een lange aanloop had kunnen nemen onder het presidentschap van Mitterand, bijvoorbeeld met de wet van 3 februari 1993, maar dat de doorbraak pas kwam met de toespraak van Chirac. In die zin kunnen beide momenten dus beschouwd worden als echte sleutelmomenten in de herinneringscultuur van Frankrijk. Ze betekenen het begin van wat Henry Rousso en Charles Taylor in hun werk 'les commémorations négatives' noemen, waarbij het thema van de 'repentance', het 'berouw', een belangrijke rol speelt.

¹²³ SENIK, A., " L'histoire mouvementée de la commémoration de la Rafle du Vel d'Hiv ", Le Monde, 16 juli 2012. Anna Senik was lid van dit Comité en spreekt in het artikel over de evoluties van deze herdenking.

¹²⁴ ANDRIEU, "La commémoration de la dernière guerre ", 42.

Chirac en de 'politique de la repentance'

Il est, dans la vie d'une nation, des moments qui blessent la mémoire, et l'idée que l'on se fait de son pays [...]. Il est difficile de les évoquer aussi, parce que ces heures noires souillent à jamais notre histoire et sont injure à notre passé et à nos traditions. Oui, la folie criminelle de l'occupant a été secondée par des Français, par l'État français.¹²⁵

Discours Jacques Chirac, 16 juli 1995

Het zou erg kortzichtig zijn om te beweren dat Chirac alle beslissingen en acties in de Franse (herinnerings)politiek tussen 1995 en 2007 zelfstandig zou hebben vormgegeven. Daarbij is het ook erg moeilijk om te zeggen wat hij dan wel volledig zelf besliste. Wat alleszins vast staat, is dat Chirac als president minstens een bepaalde toon zette, waardoor bepaalde projecten en evoluties konden plaatsvinden onder zijn bewind. In dit hoofdstuk wil ik dan ook geen exhaustief verslag geven van Chiracs omgang met het verleden, maar wel een kader scheppen van de evolutie die de herinneringspolitiek in Frankrijk maakte. Zoals hierboven te lezen valt kenden een aantal evoluties in de Joodse oorlogsherinnering weliswaar al een bescheiden start onder Mitterrand, pas met Chirac als president werd hun impact ten volle duidelijk. De toespraak van Chirac op 16 juli 1995 bij de herdenking van de Rafle du Vel d'Hiv, wordt standaard als een startpunt genomen voor de ontplooiing van een echte onafhankelijke Joodse herinnering in Frankrijk, al is dat niet onbetwist.¹²⁶ De belangrijke, symbolische waarde van het historisch feit wordt echter door niemand betwijfeld.

Chirac hanteerde in zijn toespraak de moderne en nieuwe geschiedkundige inzichten, zoals het werk van Robert Paxton.¹²⁷ Hij gaf expliciet de Franse schuld aan de judeocide toe, en opende het debat over een aantal thema's die in de herinneringspolitiek van de volgende jaren werden hernomen. In de volgende paragrafen zal de tekst van zijn toespraak als startpunt worden gebruikt om de opeenvolgende evoluties te begrijpen. De analyse van de toespraak, die Peter Carrier maakte in zijn doctoraat, aangevuld met andere inzichten, kan hierbij helpen.¹²⁸ Carrier verdeelt de speech onder in 5 thema's, met elk een eigen stijl en boodschap. Ten eerste klaagt Chirac over het knagende geheugen dat het Vichy-regime als erfenis schonk aan het moderne Frankrijk, en over de onmogelijkheid om de gruwel van de holocaust onder woorden te brengen. Ten tweede benadrukt Chirac het historische karakter

¹²⁵ CHIRAC, J., *Toespraak bij de herdenking van de Rafle du Vel d'Hiv*, 16 juli 1995; *Rapport Général de la Mission Mattéoli, Mission d'étude sur la spoliation des Juifs de France*, 2000 (<http://www.culture.gouv.fr/documentation/mnr/Matteoli/RM-rapport-general.pdf>).

¹²⁶ Sommigen leggen die al veel vroeger, zoals Serge Barcellini, die deze in de erkenning van de uitspraak 'mort en deportation' in 1985 plaatst. BARCELLINI, S., « L'Etat Républicain, acteur de la mémoire : des morts pour la France aux morts à cause de la France », BLANCHARD, P. en VEYRAT-MASSON, I., *Les guerres de mémoire*, Parijs, 2008, 20.

¹²⁷ TANGUY, J-F., "Le discours 'chiraquien' sur l'histoire", ANDRIEU, C., LAVABRE, M-C, TARTAKOWSKY, D., *Politiques du passé : usages politiques dans la France contemporaine*, Aix-en-Provence, 2006, 132-146.

¹²⁸ CARRIER, P., *Monuments and National Memory Cultures in France and Germany*, onuitgegeven doctoraatsproefschrift, Freie Universität Berlin, 2002, 93-97 (http://www.diss.fu-berlin.de/diss/receive/FUDISS_thesis_000000000688).

van de herdenking: Frankrijk was expliciet verwickeld in de deportatie van de Joden. Ten derde richt hij een oproep tot de Fransen, om het herinneren van deze gebeurtenissen als een morele plicht te zien, omdat de Joodse theologie veel belang hecht aan herinnering, maar ook omdat deze misdaden een “une dette imprescriptible”, een onuitwisbare schuld, betekenen voor het Franse volk.¹²⁹ Hierbij kan worden opgemerkt dat dit een erg belangrijke oproep is, aangezien het impliceert dat er actie moet worden ondernomen om de herinnering levendig te houden. Het gebod van *Zakhor/Souviens-Toi* moet worden geëerd.¹³⁰ In de eerste plaats moeten de burgers dit zelf doen, maar ook de staat heeft hier een verantwoordelijkheid in op te nemen. Ten vierde, een erg actuele en politieke oproep: een waarschuwing tegen het hardnekkige racisme en de uitsluiting waarmee Frankrijk, en bij uitbreiding Europa, in die periode sterk werd geconfronteerd. De grote tegenstander in die tijd was het Front National, wiens leider Jean-Marie Le Pen 15 % van de uitgebrachte stemmen behaalde tijdens de eerste ronde van de presidentsverkiezingen van 1995.¹³¹ De herinnering aan de misdaden van het nazisme, en de judeocide in het bijzonder werd als wapen tegen extreem-rechts gehanteerd, in Frankrijk, maar ook elders in Europa werd gehanteerd.¹³² Deze waarschuwing werd dan ook gekoppeld aan een oproep tot herinnering en tot waakzaamheid om sterk te reageren tegen deze anti-waarden. Het vijfde en laatste grote thema dat zich manifesteert is een prognose voor de toekomst, die Chirac baseert op de lessen die we uit het verleden kunnen trekken en op een bewust verzet tegen xenofobie in naam van humanitaire waarden. Aan deze grondige analyse vallen een aantal algemene dingen aan te merken. Ten eerste kunnen we Jean-François Tanguy volgen, een Frans politiek historicus, wanneer hij over deze speech besluit dat Chirac niet echt toegeeft dat de Franse *burgers* schuldig zijn aan de Jodenvervolging, maar ook niet vervalt in een beschuldiging van het Vichy-regime en de bezetters alleen. Hij legt daarom de nadruk op een te repressief, extremistisch *staatsapparaat* van politiemensen en bureaucraten.¹³³ De morele verantwoordelijkheid, die ergens ook voor alle Fransen zou kunnen gelden, wordt op die manier niet volledig opgenomen. Op die manier leunt de boodschap dan toch sterk aan bij de manier waarop Mitterand met de herinnering omging. Chirac toonde zich echter wel bereid om de schuld van vele Fransen toe te geven, zonder ambigüiteit of verdraaiing.¹³⁴ Net daarin ligt de grote vernieuwing en bijgevolg ook de reden voor de schokgolf die deze teweeg bracht. Dit is echter niet hetzelfde als het toegeven van de schuld van alle Fransen na een jarenlange ontkenning, zoals sommige auteurs lijken te insinueren. Dat zou immers van weinig eerlijkheid en diversifiëring getuigen, omdat er wel degelijk een voorgeschiedenis was, en omdat zeker ook niet alle Fransen schuldig kunnen worden bevonden. De president liet in zijn speech wel nog

¹²⁹ CHIRAC, J., *Toespraak bij de herdenking van de Rafle du Vel d'Hiv*, 16 juli 1995.

¹³⁰ ‘Zakhor’ betekent ‘Herinner!’ in het Hebreeuws, maar het is ook de titel van een gerenommeerd boek over de Joodse collectieve herinnering. YERUSHALMI, Y., *Zakhor: Histoire juive et mémoire juive*, Parijs, 1984.

¹³¹ *Élections présidentielle 1995* (<http://www.france-politique.fr/election-presidentielle-1995.htm>).

¹³² TANGUY, “Le discours ‘chiraquien’ sur l’histoire”, 132-146.

¹³³ *Idem*, 133-146.

¹³⁴ CONAN, E. en ROUSSO, H., *Vichy, le passé qui ne passe pas*, Parijs, 1994 ; CONAN, E. en ROUSSO, H., *Folio Histoire*, 1996, 450-457 ; DEFARGES, P., “Les politiques de la mémoire : Le temps de la repentance”, *Cahiers français*, (303)2001, 44-46.

steeds de mythische zwart-witgekleurde tweedeling aan binnen het Frankrijk van 1940-1944, tussen de Fransen van Vichy, die meewerkten aan de jodenvervolging, en het andere Frankrijk, waar in het volgende fragment naar verwezen wordt.

*Mais il y a aussi la France, une certaine idée de la France, droite, généreuse, fidèle à ses traditions, à son génie. Cette France n'a jamais été à Vichy. Elle n'est plus, et depuis longtemps, à Paris. Elle est dans les sables libyens et partout où se battent des Français libres. Elle est à Londres, incarnée par le Général de Gaulle.*¹³⁵

Grijs was klaarblijkelijk een onmogelijke positie, of er werd alleszins niet naar verwezen. Je behoorde ofwel tot het goede, en dus witte kamp van de verzetsleden en geallieerden, dat in Londen of in de Libische woestijn lag, of tot het slechte, zwarte kamp van Vichy en de bezetter in Frankrijk. Dit past perfect binnen de Gaullistische traditie.¹³⁶ Een nuancering geeft natuurlijk geen even krachtig beeld over een herinnering in een toespraak, maar ook daarbuiten zal het deze zienswijze zijn die de politiek van de jaren '90, en later, zal blijven domineren, ook in de musea.

De periode vlak na de speech wordt door velen als een echte kantelperiode gezien voor de 'mémoire de la Shoah'.¹³⁷ Nadat eerst al een judiciale erkenning was gekomen met de drie belangrijke processen van Barbie, Touvier en Papon en er nu ook een duidelijke politieke erkenning was gekomen, was het tijd om de schuld ook materieel te vereffenen. De *Mission d'étude sur la spoliation des Juifs de France*, door eerste minister Alain Juppé in 1997 gestart, had tot doel om op basis van schadeclaims een onderzoek te organiseren dat ertoe moest leiden alle gestolen kunst en geld te vergoeden aan de rechtmatige eigenaar.¹³⁸ Dit onderzoek wordt ook de *Mission Mattéoli* genoemd, naar haar voorzitter Jean Matteoli, Frans verzetsstrijder en gedeporteerde, later ook politicus. Bij het afsluiten van deze *Mission* in 2000 werden twee belangrijke stappen ondernomen. Ten eerste werd voor de restitutie van de geplunderde gelden de *Commission Indemnisation des Victimes de Spoliations* (CIVS) opgericht. Die kreeg tussen 1999 en 2004 ongeveer 14.000 aanvragen, waarna ongeveer 176 miljoen euro werd uitbetaald.¹³⁹ Ten tweede werd de *Fondation pour la Mémoire de la Shoah* (FMS) gedoteerd met het overgebleven geld. Dit is een nieuwe stap, die erop wijst dat de judeocide zich in deze periode losmaakte van de algemenere, Frans-getinte deportatieherinnering. In het eindrapport van de *Mission Mattéoli* staan al de taken van de FMS gespecificeerd: geschiedenis, educatie en solidariteit.¹⁴⁰ Op deze evoluties zal verder in deze masterproef

¹³⁵ CHIRAC, J., *Toespraak bij de herdenking van de Rafle du Vel d'Hiv*, 16 juli 1995.

¹³⁶ GENSBURGER, " Les figures du Juste et du Résistant et l'évolution de la mémoire historique française de l'occupation ", 298.

¹³⁷ Telefonisch gesprek met Rachel Rimmer (FMS), 16 juli 2012.

¹³⁸ *Rapport Général de la Mission Mattéoli* (<http://www.culture.gouv.fr/documentation/mnr/Matteoli/RM-rapport-general.pdf>).

¹³⁹ LALIEU, O., " La mémoire de la Shoah aujourd'hui", RIOUX, J-P. red., *Nos embarras de mémoire : La France en souffrance*, Panazol, 2008, 19.

¹⁴⁰ *Rapport Général de la Mission Mattéoli*, 174 (<http://www.culture.gouv.fr/documentation/mnr/Matteoli/RM-rapport-general.pdf>).

worden ingegaan, aangezien hier ook de basis werd gelegd voor het moderne *Mémorial de la Shoah*.

Op die manier werden dus ook duurzame instellingen ontwikkeld, die de herinnering aan de judeocide in het Franse herinneringslandschap fixeerden. Een meer rechtstreekse aanpassing van de politieke herinnering kan worden gezien in het instellen van een aantal *herinneringsdagen en herinneringswetten* onder Chirac, waarbij hoe langer hoe meer nieuwe slachtoffergroepen, van de 'victima'-zijde (cfr. infra), op erkenning konden rekenen.¹⁴¹ Voor de Joodse herinnering zelf valt in deze periode één belangrijke wet op: de wet 2000-644 van 27 maart 2000.¹⁴² De wet installeerde een herdenkingsdag voor de slachtoffers van de racistische en antisemitische misdaden die *door de Franse staat* werden gepleegd én ter ere van 'Les Justes de France'. Ten eerste is de evolutie, die de *repentance* heeft doorgemaakt sinds 1995 tot aan deze wet, opmerkelijk. Daar waar Chirac in 1995 nog de nadruk legde op het staatsapparaat van Vichy, wordt nu 'de Franse staat' verantwoordelijk gesteld, zonder meer. Ten tweede moeten we even stilstaan bij de betekenis van "les Justes", vertaald als de "Rechtvaardigen", een term die de laatste jaren erg populair is geworden en van groot belang is in het begrijpen van de Franse judeocideherinnering. De term komt voort uit een eretitel die in 1953 officieel werd vastgelegd en wordt door het Yad Vashem-instituut toegekend aan mensen die tijdens de oorlog Joodse vluchtelingen hielpen, bijvoorbeeld door hen onderdak te bieden.¹⁴³ "Juste" was reeds erg gebruikelijk voor 2000. Zo figureerden deze helden reeds in de befaamde toespraak van Chirac in 1995.¹⁴⁴ Maar wanneer de "Justes" in 2000 in de vermelde wet opduiken, is een belangrijke wijziging aangebracht in de term: was deze 'Juste' in 1995 nog 'parmi les nations', dan is hij nu genationaliseerd tot 'Juste de France'.¹⁴⁵ Gensburger ziet de nadruk op het absolute kwade van de judeocide en op de plunderingen, die vanaf 1995 tot 2000 overheerste, als een overgangsfase. Volgens haar sluimert er tijdens die periode een soort van spiegeleffect: naar het omgekeerde van de absolute schurken wordt ook gezocht. Op die manier kwamen de verstopte kinderen als een belangrijk thema naar voren, en met hen ook 'les Justes', de grote helden. Die kregen op basis van de herinnering van de geredde Joden eindelijk de erkenning die hen toekwam, waardoor de eer van de Fransen alsnog handig werd gered.¹⁴⁶ De 'positieve kant' van Frankrijk wordt

¹⁴¹ Een voorbeeld van zo'n institutionele erkenning van het slachtofferschap is bijvoorbeeld het erkenning van de Armeense genocide in 1915, met een wet van 29 februari 2001.¹⁴¹ Aan die erkenning gingen jarenlang lobbying door verschillende organisaties vooraf. Deze praktijk kan als eerder controversieel worden bestempeld: er werd regelmatig kritiek geuit op dit zogenaamde 'communautarisme'. Zie hierover bijvoorbeeld RIOUX, J.-P., *La France perd la mémoire*, 2006, Parijs, 176.

¹⁴² *Loi no 2000-644 du 10 juillet 2000* (<http://legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000571650>); M. Daniel Marcovitch (http://www.assemblee-nationale.fr/11/tribun/fiches_id/2066.asp).

¹⁴³ GENSBURGER, "Les figures du Juste et du Résistant et l'évolution de la mémoire historique française de l'occupation", 291.

¹⁴⁴ CHIRAC, J., *Toespraak bij de herdenking van de Rafle du Vel d'Hiv*, 16 juli 1995: [*Une certaine idée de la France, droite et généreuse*] est présente, une et indivisible, dans le coeur de ces Français, ces "Justes parmi les nations" qui, au plus noir de la tourmente, en sauvant au péril de leur vie, comme l'écrit Serge Klarsfeld, les trois-quarts de la communauté juive résidant en France, ont donné vie à ce qu'elle a de meilleur. Les valeurs humanistes, les valeurs de liberté, de justice, de tolérance qui fondent l'identité française et nous obligent pour l'avenir.

¹⁴⁵ GENSBURGER, "Les figures du Juste et du Résistant et l'évolution de la mémoire historique française de l'occupation", 291-322.

¹⁴⁶ SCHNEIDER, F., *La construction de la mémoire collective de la Shoah en France (1987-2000)*, onuitgegeven doctoraatsproefschrift, Université de la Sorbonne, Paris, 2008, II, 431

vanaf dat moment niet meer alleen gesymboliseerd door het Verzet, dat al jaren een belangrijke rol kreeg toegediend. We zouden deze wet dus als een nieuw keerpunt in de herinnering van de judeocide in Frankrijk kunnen zien, die de herinnering werkelijk vormde tot de welke ze op dit moment is. Het feit is dat naar schatting 3/4^e van de Joodse bevolking van Frankrijk werd gered, mede dankzij die Justes, die nieuwe nationale helden, en dat verzacht de pijnlijke herinnering aan de judeocide.¹⁴⁷ Zowel de Franse politieke wereld als het grote publiek omarmden 'les Justes' met veel enthousiasme. Getuige hiervan is het eerder vermelde instellen van een herdenkingsdag in 2000, maar ook hun opname in het Panthéon in Parijs in 2007, op vraag van Simone Veil, voorzitter van de *Fondation pour la Mémoire de la Shoah*.¹⁴⁸ Volgens Rachel Rimmer van het FMS kan dit gezien worden als een soort van 'point final' in Chirac's presidentschap.¹⁴⁹ Het concept van de "Juste" is cruciaal geworden in het begrijpen van de hedendaagse Franse holocaustherinnering, en zou zelfs kunnen worden begrepen als een verzet tegen de geüniversaliseerde holocaustherinnering.

De noodzaak om een positief heldenbeeld te scheppen, zoals met de "Justes" gebeurt, zou kunnen voortvloeien uit een evolutie die plaatsgreep tijdens Chiracs presidentschap. De nadruk verschoof van het 'sacrificium' naar de 'victima', zoals Aleida Assmann twee slachtoffergroepen noemt.¹⁵⁰ Het slachtofferschap van de eerste groep kan worden gezien als een offer aan de staat, van echte helden, en houdt bijgevolg politieke en sociale erkenning in. Onder 'victima', passen de figuren die niet als een echte held kunnen worden gezien, maar vooral als slachtoffers. Voor hen is enkel een ethische erkenning mogelijk, die kan worden afgedwongen via een mensenrechtendiscours, tribunalen en de publieke opinie, indien die daar ontvankelijk voor is. Het primaat van het slachtofferschap in de Franse herdenking van de Tweede Wereldoorlog verschoof eveneens van 'sacrificium' naar 'victima'. Concreet verschoof de nadruk van de niet-Joodse verzetsstrijder, die waarden als heldhaftigheid en moed uitdraagt, naar een huldiging van de Joden en hun ultieme lijden in de judeocide. Zij worden als hét slachtoffer afgebeeld, terwijl het Franse volk meer een daderrol wordt toegedeeld. Serge Barcellini ziet die verschuiving plaatsgrijpen in een bredere evolutie, die begint vanaf 1985, maar haar hoogtepunt valt onder Chirac.¹⁵¹ Barcellini meent dat de uitdrukking van 'mort pour la France', populair na WO I en WO II, vanaf de jaren 1990 verdrongen werd door 'mort à cause de la France'. De begrippen kunnen tegelijkertijd

¹⁴⁷ GENSBURGER, "Les figures du Juste et du Résistant et l'évolution de la mémoire historique française de l'occupation", 310 ; Telefonisch gesprek met Rachel Rimmer (FMS), 16 juli 2012.

¹⁴⁸ De inscriptie die werd gebeiteld was de volgende: *Sous la chape de haine et de nuit tombée sur la France dans les années d'occupation, des lumières, par milliers, refusèrent de s'éteindre. Nommé « Justes parmi les Nations » ou restés anonymes, des femmes et des hommes, de toutes origines et de toutes conditions, ont sauvé des Juifs des persécutions antisémites et des camps d'extermination. Bravant les risques encourus, ils ont incarné l'honneur de la France, ses valeurs de justice, de tolérance et d'humanité.; Les Justes entrent au Panthéon* (<http://www.curiosphere.tv/lesjustes/>); *Rapport d'Activité 2006*, Fondation pour la Mémoire de la Shoah (http://www.fondationshoah.org/FMS/DocPdf/Rapportactivite/Rapport_activite_2006.pdf).

¹⁴⁹ Telefonisch gesprek Rachel Rimmer (FMS), 16 juli 2012;

¹⁵⁰ ASSMANN, A., *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, 2006, 73-74; 90-92.

¹⁵¹ BARCELLINI, S., "L'Etat Républicain, acteur de la mémoire : des morts pour la France aux morts à cause de la France", BLANCHARD, P. en VEYRAT-MASSON, I., *Les guerres de mémoire*, Parijs, 2008, 209 ; MICHEL, J., *Gouverner les mémoires*, Parijs, 2010, 71.

worden verbonden met twee andere concepten die in elkaar zijn overgevoerd: van de 'droit au souvenir', naar de 'devoir de mémoire'.¹⁵² Barcellini plaatst deze termen in twee verschillende registers, waarbij, het ene register het andere stilaan verdrong in het politieke veld. Terwijl de heldhaftige 'mort pour la France' een 'droit au souvenir' verdient, wordt de 'mort à cause de la France' gekoppeld aan een 'devoir de mémoire'.¹⁵³ In dat eerste register past het heldhaftige, patriottische herdenken, dat vooral kan verbonden worden met de herdenkingen van Wereldoorlog I en haar typische rituelen: vlag halfstok hangen, de minuut stilte, een militaire optocht. Ten tweede hanteerde Chirac een register dat meer binnen de mensenrechtentraditie kan worden geplaatst: fouten tegen die mensenrechten moeten worden toegegeven en slachtoffers moeten worden herdacht, een evolutie die overal ter wereld wordt waargenomen. Die herdenking vindt op erg verschillende manieren plaats en wordt vaak minder door de staat geregisseerd. De slachtoffers van de judeocide in Frankrijk worden in herinnering gebracht via speeches en musea, maar ook via theaterstukken of poëzieavonden. Uit die verschillende kaders spreekt dan ook duidelijk een erg verschillend doel: een unitair, patriottisch idee uit de eerste, een universeel mensenrechtenidee uit de tweede. Via dit tweede register zoeken slachtoffers naar erkenning, wat erg belangrijk is voor zowel hun persoonlijke als collectieve identiteit, die dus niet volledig overeenkomt met de 'Franse'. Daarom kan dan ook worden gesteld dat Chirac's politiek niet zozeer focuste op de gezamenlijke overeenkomsten om de verschillen zo weinig mogelijk te laten uitkomen, zoals extreem-rechts in dezelfde periode probeerde, maar eerder de nadruk legde op Frankrijk als 'Patrie des Droits de l'Homme', zoals Sarah Gensburger stelt: een open en verlicht land, mét verschillen.¹⁵⁴

¹⁵² BARCELLINI, S. " Du droit au souvenir au devoir de mémoire ", *Cahiers français de la Documentation française*, (303)2001, 24-28; LALIEU, O., *Discours : Lalieu 01*, (http://www.dailymotion.com/video/xd365i_olivier-lalieu-01_school).

¹⁵³ MICHEL, *Gouverner les mémoires*, 71.

¹⁵⁴ GENSBURGER, "Les figures du « Juste » et du résistant et l'évolution de la mémoire historique française de l'occupation", 299.

Sarkozy en een hobbelige weg naar 'la mémoire apaisée'

Je veux prendre mes responsabilités. Nous avons eu le tort de trop laisser dénigrer la France, son histoire et son identité.

Je déteste cette mode de la repentance qui exprime la détestation de la France et de son Histoire.

Je déteste la repentance qui veut nous interdire d'être fiers de notre pays.

Je déteste la repentance qui est la porte ouverte à la concurrence des mémoires.

Je déteste la repentance qui dresse les Français les uns contre les autres en fonction de leurs origines.

Je déteste la repentance qui est un obstacle à l'intégration parce que l'on a rarement envie de s'intégrer à ce que l'on a appris à détester, alors que l'on devrait le respecter et l'aimer.

Voilà ma vérité.

Discours Nicolas Sarkozy, 5 april 2007.

Zo spreekt Sarkozy op een partijmeeting in april 2007 in de aanloop naar de presidentsverkiezingen later dat jaar. Zijn afkeer voor Chiracs herinneringspolitiek ratelt door de herhaling van 'je déteste' door. Sarkozy was het duidelijk niet eens met deze repentancepolitiek, en stelt dat vooral ook 'nieuwe' Fransen zich niet meer kunnen vinden in de mooie geschiedenis van Frankrijk en dus vervreemden van hun cultuur. Chiracs manier van werken zette de deur open voor *concurrence des victimes* en zorgde zo voor tweedracht. De burgerzin is zoek, en er is sprake van een verlies van historisch besef. Hiermee volgt Sarkozy de critici van Chiracs herinneringspolitiek, onder wie de bekende filosoof Pascal Bruckner, Max Gallo, Alain-Gérard Slama en Paul-François Paoli, die allen scherp reageerden tegen de heersende 'tyrannie de la pénitence' en het 'communautarisme'.¹⁵⁵ Op verschillende momenten geeft Sarkozy aan dat hij het over een andere boeg wil gooien. De vele problemen in de Parijse voorsteden in 2005 stemmen bijvoorbeeld tot nadenken over de manier waarop er wordt omgegaan met immigranten uit ex-kolonies en de geschiedenis van die kolonies.¹⁵⁶ Terwijl sommigen deze taboesfeer wilden doorbreken door de schuld van Frankrijk in de kolonies toe te geven, toonde Sarkozy zich, als eerste minister onder Chirac al als een van de voorstanders van de wet van 23 februari 2005 over het benadrukken van de positieve rol die Frankrijk speelde in de Noord-Afrikaanse kolonies.¹⁵⁷ Vooral artikel 4 van deze wet, met betrekking tot de manier waarop de geschiedenis van de kolonies op school zou worden gegeven, was erg gecontesteerd, zowel in Frankrijk zelf als vanuit *la France*

¹⁵⁵ BRUCKNER, P., *La Tyrannie de la pénitence*, Paris, 2006; BRACHER, N., "Bruckner and the Politics of Memory: Repentance and Resistance in Contemporary France", *South Central Review*, (2)2007, 54-70.

¹⁵⁶ MICHEL, *Gouverner les mémoires*, 105.

¹⁵⁷ DUNWOODIE, P., "Postface: History, Memory and Identity: Today's Crisis, Yesterday's Issue", *French History*, (20)2006, 318-332; BRACHER, N., "Bruckner and the Politics of Memory: Repentance and Resistance in Contemporary France", *South Central Review*, (2)2007, 54-70.

outré-mer. Uiteindelijk werd dit artikel, na een lange politieke strijd weer geschrapt op 25 januari 2006.

In het rapport van de *Mission d'Information* over herinneringsvraagstukken uit 2008 worden Sarkozy's doelstellingen duidelijk gesteld.¹⁵⁸ Op de vraag "Pourquoi fait-il commémorer aujourd'hui?" wordt een driedelig antwoord geformuleerd. Ten eerste "pour préserver l'identité nationale en luttant contre l'oubli et l'ignorance", ten tweede « pour mettre en exergue les valeurs de la République » en ten derde « pour faire prévaloir la fraternité ». Daarvan wordt vooral aan de eerste doelstelling het meeste aandacht besteed, zowel in het rapport als in de praktijk. Via het tegengaan van een verdere versnippering van de nationale herinnering wil Sarkozy de glorieuze geschiedenis van Frankrijk laten herleven en de verloren fierheid terug kunnen vinden: een grotere emotionalisering is het gevolg. Na de presidentsverkiezing van 2007, waar Sarkozy als sterkste kandidaat uit kwam, werd het ministerie van Immigratie omgevormd tot het ministerie van 'immigration, de l'intégration, de l'identité nationale et du codéveloppement'.¹⁵⁹ Ook onderneemt Sarkozy al in datzelfde eerste presidentsjaar actie tot het oprichten van een *Maison de l'Histoire de France*. In 2009, tijdens een toespraak voor de verzamelde cultuurmedewerkers van Frankrijk kondigde hij deze plannen aan, waarna een officieel decreet de plannen bevestigde.¹⁶⁰ Op een 'symbolisch en historisch belangrijke plaats', zou er een nationaal museum komen dat dé geschiedenis van het territorium van het huidige Frankrijk zou vertellen, naar het voorbeeld van gelijkaardige projecten in Duitsland en Nederland. Sarkozy wil dus weg van de 'zwarte bladzijden' en focust op de meer rooskleurige.¹⁶¹

Tijdens Sarkozy's ambtstermijn zijn, op het vlak van de herinnering aan Wereldoorlog II, twee grote acties kenmerkend. Eerst was er de zaak Guy Môquet, die een grote polemiek opriep. Vlak na zijn verkiezing in 2007 kondigde president Sarkozy aan in een decreet dat jaarlijks in alle Franse lycea een brief moest worden voorgelezen, die Guy Môquet, een jonge verzetsheld uit de Tweede Wereldoorlog, de dag voor zijn executie aan zijn ouders en broer had geschreven. Bij de motivatie van deze beslissing wees Xavier Darcos, minister van Onderwijs, op het uitzonderlijke heroïsme en de vaderlandsliefde van de jonge Môquet, maar niet naar diens communistische engagement.¹⁶² Die selectie past perfect in een campagne van hernieuwde nationalisering in het geschiedenisonderwijs, die Sarkozy probeerde door te voeren. Een tweede groots aangekondigd project, dat ook uitging van Sarkozy zelf, is dat van de 'parrainage' of het peterschap. In dit nieuwe project zou elk kind van negen jaar op school (CM2) een naam van één van de 11.000 Joodse kinderen die

¹⁵⁸ *Rapport d'information au nom de la mission d'information sur les questions mémorielles*, 18 november 2008, *La documentation française*, 121-123.

¹⁵⁹ Décret n°2007-999 du 31 mai 2007 (<http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000822866&dateTexte=&categorieLien=id>).

¹⁶⁰ Décret n° 2011-1928 du 22 décembre 2011 (<http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000025016445&dateTexte=&categorieLien=id>)

¹⁶¹ WIEVIORKA, *La mémoire désunie*, 270.

¹⁶² DARCOX, X., "22 octobre: commémoration du souvenir de Guy Môquet et de ses 26 compagnons fusillés", *Bulletin Officiel de l'Éducation Nationale*, 2007, 30, (<http://www.education.gouv.fr/bo/2007/30/MENE0701517N.htm>).

slachtoffer waren van de judeocide, toegewezen krijgen. Het zou de bedoeling zijn om hier een echt werk van geschiedenis van te maken, waarbij de kinderen hun petekind zouden leren kennen. Dat zou dan weliswaar de nodige emotie oproepen, maar volgens Xavier Darcos, minister van Onderwijs, zou alles wel passen in een pedagogisch project.¹⁶³ Het idee van deze ‘parrainage’ komt uit een werkgroep die de taak kreeg om de mogelijkheid tot holocausteducatie voor lagereschoolkinderen te bekijken, onder leiding van Hélène Waysbord-Loing, ere-inspectrice van het onderwijs en voorzitter van de Association de la Maison d’Izieu.¹⁶⁴ De keuze voor een persoonlijke aanpak komt vanuit het idee dat cijfermateriaal veel te abstract is voor jonge kinderen. De doelstelling van het project is om de kinderen een eerste keer te laten kennismaken met de historische periode, bijdragen aan burgerschapsvorming met aandacht voor de individuele keuze, het tonen van de positieve project van de Europese constructie en de rol van cultuur aantonen in het aanvaarden van verschillen.¹⁶⁵ Het project kent dus alleszins een invloed van de zogenaamde Amerikanisering, waarbij persoonlijke verhalen een universaliserend effect krijgen en emoties overheersen. Daarnaast is er duidelijk ook aandacht voor de judeocide als negatieve stichtingsmythe voor de Europese constructie. Ook dit project kreeg bijzonder veel kritiek, ook van belangrijke figuren als Simone Veil, omwille van de t   sterke verantwoordelijkheid die deze jonge kinderen zouden moeten dragen.¹⁶⁶ Uiteindelijk werd het belang van onderwijs over de judeocide benadrukt, maar de keuze gelaten aan de leerkracht zelf om te kiezen op welke manier, waarbij vooral respect moest uitgaan naar de gevoeligheid van de kinderen.¹⁶⁷

Sarkozy zette ook op een andere manier hoog in op educatie. In 2008 werden ook de nieuwe richtlijnen voor holocausteducatie opgesteld bij het ministerie van onderwijs. Hierin is echter niets te vinden is over museumbezoek.¹⁶⁸ Bij de nieuwe richtlijnen hoorde ook een website voor leerkrachten¹⁶⁹ en werd de website, Le Grenier de Sarah, ook gebruikt, die onder Chirac’s ambtstermijn in samenwerking met het Mémorial de la Shoah werd ontwikkeld.¹⁷⁰

¹⁶³ Darcos : *Un travail d’histoire, pas seulement de mémoire*, 14 februari 2008 ; (<http://videos.tf1.fr/infos/2008/darcos-4371041.html?xtmc=shoah&xtcr=22>).

¹⁶⁴ *Rapport remis    Xavier Darcos, ministre de l’Education nationale, par Hélène Waysbord-Loing, inspectrice générale honoraire de l’Education nationale, présidente de l’association de la Maison d’Izieu* (http://media.education.gouv.fr/file/06_juin/77/7/Rapport_Shoah_Waysbord_28777.pdf)

¹⁶⁵ *Rapport remis à Xavier Darcos, ministre de l’Education nationale, par Hélène Waysbord-Loing, inspectrice générale honoraire de l’Education nationale, présidente de l’association de la Maison d’Izieu* (http://media.education.gouv.fr/file/06_juin/77/7/Rapport_Shoah_Waysbord_28777.pdf)

¹⁶⁶ “Le parrainage des enfants juifs : Simone Veil insurge”, *Le Figaro*, 15 februari 2008 (<http://www.lefigaro.fr/actualites/2008/02/15/01001-20080215ARTFIG00472-memoire-de-la-shoah-sarkozy-rejette-la-polemique.php>)

¹⁶⁷ “Mémoire de la Shoah : le projet de Nicolas Sarkozy abandonné”, *Le Monde*, 18 juni 2008 (http://www.lemonde.fr/politique/article/2008/06/18/memoire-de-la-shoah-le-projet-de-nicolas-sarkozy-abandonne_1059951_823448.html)

¹⁶⁸ *Enseignement   l  mentaire – Enseigner l’histoire de la Shoah* (<http://www.enseigner-histoire-shoah.org/activites-dans-la-classe-et-letablissement/textes-officiels.html#ecole-elementaire>).

¹⁶⁹ *Enseigner l’histoire de la Shoah* (<http://www.enseigner-histoire-shoah.org>).

¹⁷⁰ *Le Grenier de Sarah* (www.legrenierdesarah.org).

Toch zal de aparte politieke herinnering van de judeocide, die onder Chirac sterk tot ontwikkeling kwam, onder Sarkozy natuurlijk niet worden teruggedraaid. “Les comptes sont apurés”, “la mémoire est apaisée” stelt Annette Wieviorka vandaag.¹⁷¹ Er werd al onder Chiracs presidentschap, zoals hierboven werd vermeld, toegekomen aan alle eisen van de Joden, met de toespraak van Chirac op 16 juli 1995, met de gerechtelijke proces tegen Papon, en de materiële schade die via de Mission Mattéoli werd vergoed. Met de Fondation pour la Mémoire de la Shoah en het Mémorial de la Shoah werden sterke instellingen gecreëerd die de herinnering verdedigen en sterk houden. Hierdoor is de herinnering gerustgesteld.

4. Franse musea en de politieke herinnering van de judeocide

Nu reeds een breed kader geschetst is, gaan we verder in op twee interessante Franse musea die handelen over de judeocide, namelijk het *Mémorial de la Shoah* en het *Musée de la Résistance et de la Déportation de l'Isère* (MRDI). De bedoeling zal zijn om via de evoluties in de musea ook de evoluties van de politieke herinnering te duiden. Daarbij zal al snel duidelijk worden hoe verschillend de twee gekozen musea zijn, op verschillende vlakken. Een vergelijking volgt na de bespreking van beide musea, in het besluit.

Per museum zal een volledige geschiedenis worden weergegeven, vanaf hun beginpunt tot vandaag. Ook teruggaan vóór 1990 is belangrijk, aangezien de wortels van deze musea ver teruggaan in de tijd. De grondslagen van het Mémorial de la Shoah werden al in 1943 gelegd, bij het Musée de la Résistance et de la déportation van Grenoble was dat in 1967. Een historisch kader schetsen van beide instellingen is dus aangewezen. Aangezien de politieke herinnering vaak sterk samenhangt met, en net duidelijk wordt door die geschiedenis, zal hierbij ook aandacht worden besteed aan de rol die werd gespeeld door de politieke actoren en hun invloed op de totstandkoming van de musea. Zoals reeds werd besproken, is een herinneringsplaats een ware baken voor de politieke herinnering, maar de betekenis hiervan kan door de tijd wel wijzigen. Na het duiden van deze vroegste geschiedenis zal de nadruk komen te liggen op de recentere geschiedenis, bij het MRDI vanaf 1994, bij het Mémorial vanaf 2000. Dit zijn de momenten waarop beide musea een grondige renovatie ondergingen en dus een actualisatie ondergingen met betrekking tot de heersende herinnering. In deze geschiedenis komt de politieke betrokkenheid nog sterker naar voor, aan de hand van de

¹⁷¹ WIEDER, T., “Rafle du Vel' d'Hiv : 70 ans après, la mémoire apaisée”, *Le Monde*, 16 juli 2012.

volgende vragen: Wie nam initiatief en wie financierde? Welke specifieke politieke actoren waren betrokken bij dit proces? Wat is de rol van drukingsgroepen? Wat is de huidige rol van de verschillende staatsniveaus in dit proces? Welke doelen dient het museum? Hoe en waarom werden veranderingen doorgevoerd? Wat is de symboliek achter het museum? De evolutie van deze musea zal worden gelinkt aan de evoluties binnen de nationale en internationale herinneringslandschappen, die eerder werden geschetst. In het hoofdstuk van het MRDI wordt eveneens een korte uitweiding gegeven over de zogenaamde *muséographie coöperative*, hun bijzondere manier van werken.

Uiteindelijk gaan we ook kijken naar de huidige staat van het museum. De inhoud, opbouw, belangrijke aandachtspunten en zij-initiatieven zullen daarom worden geschetst. Er wordt een antwoord gezocht op de vraag "Hoe wordt de herinneringspolitiek in het museum veruiterlijkt?". Zo wordt getracht om de sterk uiteenlopende ideeën en besluiten die in beide musea worden gebruikt, te verklaren. Deze worden vervolgens ook teruggekoppeld aan de historiek en rol van het museum binnen de Franse politieke herinnering. De analyse van de inhoud zal gebeuren aan de hand van vragen, gebaseerd op het overzicht van vragen uit het vermelde rapport *Discover the Past for the Future*. Dat rapport werd geschreven door het European Union Agency of Human Rights om holocausteducatie in musea in Europa te onderzoeken. Deze vragen uit deze studie werd aangevuld met eigen relevante inzichten. Aangezien het Mémorial de la Shoah een weinig veranderde collectie heeft, wordt hier geopteerd voor een opdeling in 'Opbouw van het Mémorial' en 'Visie en Pedagogie'. Aangezien het MRDI een veel dynamischere recente geschiedenis kent, en ook meer bronnen beschikbaar waren, wordt dit deel onderverdeeld in 'Opbouw van het MRDI', vervolgens 'Een versterkte aandacht voor de judeocide' en dan ook 'Het Maison des Droits de l'Homme'. Aangezien de visie doorheen deze tijd verandert en sterk gebonden is aan de evolutie van het museum, werd deze doorheen deze hoofdstukken gevlochten.

Een eerste aandachtspunt binnen de opbouw is dat van de geschiedenis van de holocaust zelf, zoals die in het museum wordt verteld. Wordt er een verklaring voor de holocaust gegeven? In welke historische context wordt deze geplaatst: lokale, nationale, internationale? Welk is het startpunt van het verhaal dat wordt verteld over de holocaust? Deze vragen over context zijn erg belangrijk, omdat een duidelijke positie binnen het historisch proces ervoor zorgt dat de holocaust geen 'Holocaust' wordt, met een transcendente positie.¹⁷² Het is dus belangrijk dat er zorgvuldig wordt omgesprongen met historische feiten en kaders, zodat bezoekers goed kunnen wisselen tussen denkkaders en interpretaties. Of deze interpretaties ook aan de bezoekers zelf moeten gelaten worden, en zij worden aangespoord zelf kritisch te reflecteren over de subjectiviteit van geschiedenis, is een gevoelig punt, zoals we ook zullen zien in de musea.¹⁷³ Ten tweede zijn holocaustmusea vaak ook, expliciet of impliciet,

¹⁷² *Discover the Past for the Future: Main Results Report*, januari 2010 (<http://fra.europa.eu/fraWebsite/attachments/Main-Results-Discover-the-Past-for-the-Future.pdf>).

¹⁷³ *Idem*, 28.

memorialen. Het element van herdenking werd zelfs nog sterker toen duidelijk werd dat er snel niet veel ooggetuigen meer zouden overblijven.¹⁷⁴ Vanaf dat moment werden veel projecten opgestart om de vele persoonlijke herinneringen van deze periode te documenteren en deze weer te geven, om op die manier een publieke herinnering op te zetten.¹⁷⁵ Ten derde is het belangrijk om te kijken naar de boodschap die het museum uitdraagt naar een bepaald doelpubliek. Bij holocaustmusea blijkt een meerderheid hiervan jonger dan achttien te zijn. Het Mémorial de la Shoah kreeg in 2008 ongeveer 200.000 bezoekers over de vloer, waarvan minstens 50% minderjarig was, zo blijkt uit het rapport *Discover the Past for the Future* van de EU Agency for Fundamental Rights. Dit past in zekere zin natuurlijk volledig binnen de ‘pedagogische’ doelstelling van de herinnering aan de judeocide. Daarom zal ook de evolutie van workshops, rondleidingen en andere jongerenactiviteiten in beschouwing worden genomen.

Om op al deze vragen een antwoord te kunnen formuleren, werd geopteerd voor een bezoek aan de musea en een onderzoek van de beschikbare bronnen, zoals persmappen, oude brochures, originele plannen van de musea, activiteitenlijsten, statuten van het museum, toespraken bij inauguraties en jaarrapporten. Ook werden er gesprekken gehouden met Annette Wieviorka, medewerkster van het wetenschappelijk comité dat het *Mémorial de la Shoah* vormde (2001-2005), Rachel Rimmer, werkzaam bij de *Fondation pour la Mémoire de la Shoah* als communicatieverantwoordelijke (2004-2012) en Olivier Cogne, huidig directeur van het *Musée de la Résistance et de la Déportation de l’Isère*. Daarnaast baseerde ik me op de beschikbare literatuur, die vooral voor het MRDI beschikbaar was.

Maar om de musea goed te kunnen plaatsen in het Franse museumlandschap, zal de analyse hier vooraf worden gegaan door een vrij kort inleidend hoofdstuk over dat landschap zelf. Het museumlandschap is in Frankrijk erg veranderd doorheen de jaren 1990 en 2000. Het is daarom ook onmogelijk en onwenselijk om alle evoluties weer te geven. Wel zullen hier een aantal interessante bewegingen worden besproken, die samenhangen met de evolutie van de omgang met de herinnering van de staat.

Museumlandschap in Frankrijk

De Franse staat kent een lange en belangrijke traditie binnen de museumcultuur. In 1945 al werd de *Direction des musées de France* opgericht om de “administratie van de nationale musea, het wetenschappelijk onderzoek van geklasseerde musea, de controle en inspectie van provinciale geklasseerde en gecontroleerde musea, en de voogdij van de Réunion des

¹⁷⁴ TORNER, C., *Shoah, une pédagogie de la mémoire*, Paris, 2001.

¹⁷⁵ Steven Spielberg *Film and Video Archive* (<http://resources.ushmm.org/film/search/simple.php>); EHRI Project (<http://www.ehri-project.eu>); SZEMPRUCH, M., *Ils ont survécu*, MRDI, documentaire, 2001; VANDERTAELLEN, L., *De laatste getuigen*, documentaire, 1991.

musées nationaux” te verzekeren.¹⁷⁶ In de laatste 20 jaar hebben echter twee belangrijke evoluties plaatsgevonden die van belang zijn voor deze masterproef.

Wanneer Olivier Cogne, huidig directeur van het MRDI in Grenoble, werd gevraagd naar de belangrijkste evoluties op museumvlak in de laatste jaren, verwees hij meteen terug naar de sterke *decentralisatie* van culturele bevoegdheden in de jaren 1980 en 1990.¹⁷⁷ Volgens hem was dit zelfs een rechtstreekse aanleiding tot het vernieuwen van het museum met de steun van de departementen. De wet van 1983 had betrekking op het decentraliseren van bibliotheken en archieven, maar moedigde ook nieuwe lokale initiatieven aan. De decentralisatie werd in 1992 vastgelegd, wanneer de *Directions Régionales des Affaires Culturelles* (DRAC) echt “services déconcentrés » werden.¹⁷⁸ Deze lokale organen waren dus veel onafhankelijker van het nationale niveau: het subsidiariteitsbeginsel trad hier in voege. Die decentralisatie van culturele bevoegdheden werd in 2001 zelfs nog verder doorgevoerd.¹⁷⁹ Vanaf het begin van de jaren 1990 werd dus zowel de plaatselijke als nationale politiek partners binnen het culturele veld. Plaatselijke politici zagen in de opkomst van nieuwe musea vaak een mooie kans voor de lokale ontwikkeling.¹⁸⁰ Bovendien zagen zij het museum vaker en vaker ook als een plek waar zij zich zelf zouden kunnen profileren. Musea maakten gebruik van deze nieuwe aandacht en de financiële middelen voor de vele vernieuwingen in deze periode komt dan ook bijna exclusief van de plaatselijke politiek, de departementen en gemeenten, slechts een klein budget wordt door de nationale staat uitgeschreven.

De invloed die de overheid op andere musea uitoefent is een zekere controlefunctie. De stempel van ‘Musée Controlé’, door het nationale ministerie van Cultuur uitgereikt, veranderde met de wet van 4 januari 2002 in ‘Musée de France’.¹⁸¹ Het label werd uitgeschreven door de Directoire des Musées de France (DMF), na een grondige controle van de collectie en opbouw van het museum, die elke tien jaar moet worden. De basispijlers van deze hervorming zijn ten eerste de rol en positie van het museum in de samenleving herdefiniëren, met veel aandacht voor democratisering en ten tweede betekende de wet een gelijkstelling van de verschillende statuten van nationaal erkende musea.¹⁸² Ten derde verbeterde het ook de bescherming van de collecties.¹⁸³ Deze bepalingen zij dus in elk geval

¹⁷⁶ GLINNE, T., OOSTERLINCK, K., *La politique des publics des musées fédéraux au service d’une politique culturelle fédérale. La France, une source d’inspiration*, niet-uitgegeven masterproef, Université Libre de Bruxelles, 2008.

¹⁷⁷ Telefonisch gesprek met Olivier Cogne, 24 mei 2012.

¹⁷⁸ *Loi n° 92-125 du 6 février 1992* (<http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT000006078688>).

¹⁷⁹ *Développement culturel : décentralisation* (<http://www.culture.gouv.fr/culture/politique-culturelle/decentralisation.htm>).

¹⁸⁰ POIRRIER, P., “Musées et politique culturelle en France”, *La lettre de l’OCIM*, (96)2004, 16.

¹⁸¹ *Les quatre principales dispositions du projet de loi relatif aux Musées de France* (<http://www.culture.gouv.fr/culture/actualites/loi/musees/principales-dispo.htm>);

¹⁸² *Les quatre principales dispositions du projet de loi relatif aux Musées de France* (<http://www.culture.gouv.fr/culture/actualites/loi/musees/principales-dispo.htm>).

¹⁸³ Artikel 2 van deze wet bepaalt de taken van een “Musée de France”: «conserver, restaurer, étudier et enrichir leurs collections; rendre leurs collections accessibles au public le plus large; concevoir et mettre en œuvre des actions d’éducation et de diffusion visant à assurer l’égal accès de tous à la culture; contribuer aux progrès de la connaissance et de la recherche ainsi qu’à leur diffusion».

heel sterk verbonden met de *collectie* van het museum. Die focus is minder groot geworden nadat de internationale museumorganisatie ICOM in 2002 haar definitie van een museum uitbreidde naar het niet-materiële erfgoed.¹⁸⁴ Maar de wet van 4 januari 2002 verdiepte ten vierde, ook nog extra de decentralisatie en verduidelijkte de ‘spelregels’ voor de nationale en regionale politiek.¹⁸⁵

Ondanks deze grote hervorming, die als een belangrijke vooruitgang gezien werd, slaagde de nationale politiek er niet in om een evenwichtig nationaal beleid te voeren naar de musea toe. Dit komt omdat het ministerie van Cultuur, en meer bepaald de *Directoire des Musées de France*, geen reële macht werd gegeven, waarmee zo’n nationale politiek zou kunnen worden uitgewerkt.¹⁸⁶ In 2010 werd het *Directoire des Musées de France* samen met de *Archives de France* (DAF) en de *Direction de l’Architecture et du Patrimoine* (DAPA) dan omgevormd tot de *Direction Générale des Patrimoines*.¹⁸⁷ Dit orgaan, dat ook wel onder de controle van het Franse ministerie van cultuur en communicatie valt, is verantwoordelijk voor al het patrimonium. De *Direction régionale des affaires culturelles* (DRAC) moeten het beleid van de centrale diensten uitoefenen in de regio’s, maar krijgen ook veel vrijheid.¹⁸⁸ Haar hoofdoelen zijn ‘de bescherming en valorisatie van het erfgoed’, ‘ondersteuning van kunst en cultuur’ en ‘de culturele democratisatie’.¹⁸⁹

Belangrijk is ook om te benadrukken is dat de crisis nefast was voor de culturele sector in Frankrijk. De politiek draaide de geldkraan stelselmatig toe en moedigde musea aan om te zoeken naar mecenen en nieuwe private partners.¹⁹⁰

Al deze evoluties kunnen in een breed kader van herverdelingen van bevoegdheden worden geplaatst. Het grote gevolg van deze beweging is een ‘balkanisation’: een versnippering van het museumlandschap, met een veel grotere aandacht voor lokale thema’s en geschiedenissen.¹⁹¹ Dat is natuurlijk een gevolg van de decentralisatie, waarbij lokale overheden mee kunnen beslissen in de behandelde thema’s. De grotere invloed van private partners en mecenen beperkt eveneens de invloed van de Staat. “Diens brood men eet, diens woord men spreekt”, geldt ook hier natuurlijk. De nationale overheid kiest dan liever een *beperkt aantal grote prestigeprojecten* uitkiest, waar zij in één keer veel geld aan geven,

¹⁸⁴ *Museum definition* (<http://icom.museum/the-vision/museum-definition/>).

¹⁸⁵ *Les quatre principales dispositions du projet de loi relatif aux Musées de France* (<http://www.culture.gouv.fr/culture/actualites/loi/musees/principales-dispo.htm>);

¹⁸⁶ GLINNE, T., OOSTERLINCK, K., *La politique des publics des musées fédéraux au service d’une politique culturelle fédérale. La France, une source d’inspiration*, 2008, niet uitgegeven masterproef, Université Libre de Bruxelles, 34-35.

¹⁸⁷ *Arrêté du 17 novembre 2009 relatif aux missions et à l’organisation de la direction générale des patrimoines*, (<http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000021384630&dateTexte=vig>); *La direction générale des patrimoines* (<http://www.culturecommunication.gouv.fr/Ministere/Les-directions/La-direction-generale-des-patrimoines>); *Sous-direction de la mémoire et de l’action éducative* (<http://www.defense.gouv.fr/sga/le-sga/son-organisation/directions-et-services/direction-de-la-memoire-du-patrimoine-et-des-archives-dmpa/sous-direction-de-la-memoire-et-de-l-action-educative-sdmae>); *Délégation des patrimoines culturels* (<http://www.defense.gouv.fr/sga/le-sga/son-organisation/directions-et-services/direction-de-la-memoire-du-patrimoine-et-des-archives-dmpa/delegation-des-patrimoines-culturels-dpc>).

¹⁸⁸ *La DRAC* (<http://www.culturecommunication.gouv.fr/Regions>).

¹⁸⁹ *La DRAC, Rhône-Alpes* (<http://www.culturecommunication.gouv.fr/Regions/Drac-Rhone-Alpes/La-DRAC>).

¹⁹⁰ Gesprek met Olivier Cogne (MRDI), Grenoble, 4 mei 2012; telefonisch gesprek met Rachel Rimmer (FMS), 27 juli 2012.

¹⁹¹ DEREYMEZ, J-W., “De l’autre côté du miroir? ”, 6; WIEVIORKA, *La mémoire désunie*, 24.

hetgeen de versnippering in de rest van het land totaal maakt. Een paar voorbeelden: in 1994 opende Mitterrand het *Maison d'Izieu*, Chirac in 2005 het *Mémorial de la Shoah* en Sarkozy probeerde het *Maison d'Histoire de la France* te openen, hetgeen, onder andere door heel wat polemiek hieromtrent, werd uitgesteld. Zoals Hollande tijdens de verkiezingsstrijd had beloofd, werd dit project in augustus 2012 stopgezet.

Mémorial de la Shoah

Deze instelling kent op dit moment een drievoudige functie: het is zowel een onderzoekscentrum, als een memoriaal en een museum. Die komen voort uit de lange geschiedenis van de instelling die al teruggaat tot 1943, met het *Centre de Documentation Juive Contemporaine* (CDJC) en het *Mémorial du Martyr Juif Inconnu*. Het is daarom ook wenselijk om deze voorgeschiedenis eerst kort te kaderen. De geschiedenis van het instituut kende een ommezwaai in de jaren 1990, die samenvalt met de vele evoluties in de toenmalige politieke herinnering van de judeocide. Meer nog, de geschiedenis van het Mémorial speelde, en speelt nog altijd, een belangrijke rol in deze evolutie. In dit hoofdstuk werd voor de moderne geschiedenis een onderscheid gemaakt tussen de totstandkoming van het museum aan de ene kant en de uitbouw aan de andere kant.

Geschiedenis

Vroegste geschiedenis: la mémoire est mieux servie par le rite (1943-2000)

In 1943, terwijl de deportatie naar het Oosten nog in volle gang is en de omvang ervan nog niet overal duidelijk is, sticht Isaac Schneersohn, zelf een Jood, in Grenoble het *Centre de Documentation Juive Contemporaine*. Hij verzamelt tijdens en na de oorlog enorme hoeveelheden archiefmateriaal, die hij onder het beheer van zijn privé-organisatie plaatst. Daarbij wordt geen verbinding gemaakt met de traditionele Joodse instellingen, zoals de erg belangrijke *Alliance Israélite Universelle* bijvoorbeeld.¹⁹² Het feit dat Schneersohn zich niet verbindt met een van de Joodse organisaties en dus vrijwel 'neutraal' blijft, maakt zijn organisatie enig in zijn soort. Na het verhuizen naar Parijs wordt het CDJC een echt ankerpunt binnen het Joodse herinneringslandschap van Frankrijk.¹⁹³ Toch wordt al gauw duidelijk dat haar hoedanigheid als studiecentrum de bekendheid van de gruwel van de judeocide niet veel vooruithelpt. De publicaties werden slechts gelezen door de specialisten, en het grote publiek kwam er weinig mee in contact. Daarom besluit Isaac Schneersohn in het begin van de jaren '50 tot de oprichting van een *panthéon-musée*, een echte *Tombeau du martyr juif inconnu*, in de lijn van de grote bouwwerken die werden opgericht na de Eerste

¹⁹² WIEVIORKA, A., "Du Centre de documentation juive au Mémorial de la Shoah", *Revue d'histoire de la Shoah*, (181)2004, 22.

¹⁹³ WIEVIORKA, A., *L'ère du témoin*, Paris, 2002, 74-75 ; WIEVIORKA, A., "Du Centre de documentation juive au Mémorial de la Shoah", 11-36.

Wereldoorlog, aangezien “la mémoire était mieux servie par le rite que par la chronique”.¹⁹⁴ De *Tombeau* doet denken aan die republikeinse herdenkingstraditie, waar Schneersohn inspiratie uit putte, voor bijvoorbeeld de naam, die refereert aan ‘het graf van de Onbekende Soldaat’ en de plaatsing van een urne met de resten van een onbekend slachtoffer van de judeocide. Dit is een perfecte illustratie van hoe de herdenking van de slachtoffers van de genocide werd binnengebracht in de nationale herinneringscultus. Weliswaar worden bij de *Tombeau* niet de waarden van militarisme en dapperheid gevierd, maar er wordt een verbinding gemaakt tussen de traditie om de helden van de natie te vieren, en de slachtoffers van de judeocide. Er kan zelfs worden gesteld dat er een spanning wordt gevoeld door het feit dat de staat, in wiens naam de gebeurtenis wordt herdacht, tegelijkertijd de medeplichtige was. Maar dat werd op dit moment natuurlijk nog niet erkend. Ondanks de gelijkenissen met de traditie heeft Schneersohns project iets erg innovatiefs: een memoriaal en documentatiecentrum zouden op dezelfde plaats worden samengebracht, samen met een conferentiezaal, een bibliotheek en een permanente tentoonstelling.¹⁹⁵ In die zin kan dit concept kan als een voorafspiegeling van het huidige Mémorial de la Shoah worden gezien. Samen met Jacques Sabille werkte Schneersohn het idee verder uit, maar er volgden een aantal tegenstrubbelingen binnen de Joodse gemeenschap, zowel in Frankrijk als in Israël.¹⁹⁶ De Knesset uitte vlak na de eerstesteenlegging in mei 1953 al grote twijfels over het feit dat dit eerste grote instituut over de judeocide in Frankrijk zou worden opgericht.¹⁹⁷ In datzelfde jaar besloten zij tot het oprichten van het Yad Vashem. De feestelijke inhuldiging kon op 30 oktober 1956 plaatsvinden. Op die inhuldiging waren een heel aantal politici aanwezig, ook ministers en ambassadeurs.¹⁹⁸ Op dit moment is, ook in Joodse kringen, de herinnering aan de judeocide dus niet eenvormig. Net zoals hierboven reeds werd vermeld is de these van James Young toepasbaar: een holocaustmemoriaal zorgt tot een bepaald niveau voor de illusie van één gezamenlijke herinnering.¹⁹⁹

Het Parijse memoriaal groeide uit tot een erg belangrijk symbool, dat door vele Joden uit de hele wereld werd erkend. Het kwam zelfs zo ver dat het Yad Vashem, het grote holocaustmuseum uit Jeruzalem, het museum als concurrentie begon te beschouwen.

De totstandkoming van het Mémorial de la Shoah via de Mission en de FMS (1996-2001)

De site van de *Tombeau du Martyr Juif* bleef lange tijd bijna onveranderd, maar zoals gezegd de grote veranderingen op het vlak van de herinnering aan de judeocide in Frankrijk in de

¹⁹⁴ WIEVIORKA, A., *L'ère du témoin*, Parijs, 2002, 74-75.

¹⁹⁵ WIEVIORKA, A., “Du Centre de documentation juive au Mémorial de la Shoah”.

¹⁹⁶ De strubbelingen, die zich vooral afspeelden binnen Joodse kringen, gingen over twee belangrijke thema's: ten eerste de Joodse Boektraditie, en ten tweede de locatie van het memoriaal.

¹⁹⁷ Gesprek met Annette Wieviorka, Parijs, 3 mei 2012 ; uiteindelijk werd een akkoord gesloten tussen het Yad Vashem en het Mémorial, dat bepaalde dat het Yad Vashem het belangrijkste zou zijn.

¹⁹⁸ WIEVIORKA, A., « La représentation de la Shoah en France : Mémoriaux et monuments », BOURSIER, J-Y. red., *Musées de guerre et mémoriaux*, Parijs, 2005, 55.

¹⁹⁹ YOUNG, J., *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, 1993, 6.

jaren 1990 zouden uiteindelijk ook de erfenis van Schneersohn niet onaangeroerd laten. Om dit proces te duiden moet eerst dieper ingaan worden op de eerder vermelde *Mission d'étude sur la spoliation des Juifs* en het ontstaan van de *Fondation pour la Mémoire de la Shoah* (FMS) dat daaruit voortvloeide. Dat instituut is immers van groot belang voor het Mémorial. Pierre Saragoussi biedt een interessant getuigenverslag over de totstandkoming van beiden waarbij hij vanuit zijn positie als raadgever bij de *Caisse des Dépôts*, een Franse openbare financiële instelling en als eerste voorzitter van de FMS nauw betrokken was.²⁰⁰

Volgens Saragoussi waren de terugbetalingen wel al in de Mitterrand-periode voorbereid door een aantal belangrijke Joodse organisaties, zoals het *Conseil représentant des institutions juives de France* (CRIF), de organisatie die alle Franse Joodse organisaties overkoepelt. Al vanaf 1992 had haar toenmalige voorzitter, Jean Kahn, studies laten uitvoeren op bedrijven om de geldstromen van Joden naar Franse bedrijven tijdens de Tweede Wereldoorlog in kaart te brengen, met het oog op een eventuele terugbetaling.²⁰¹ Ook Serge Klarsfeld, bekend Frans 'nazi-jager', had hierop aangestuurd en stuurde daags voor Chirac's toespraak bij de Vel d'Hiv in 1995 een aantal cijfers over deze geldstromen door naar kranten, die deze publiceerden.²⁰² De meer uitgebreide resultaten van deze studies werden volgens Saragoussi in juli 1995 door Philippe Lagayette, directeur-generaal van het CRIF ook aan de pas verkozen president Chirac, de eerste minister, de minister van Financiën, en de nieuwe voorzitter van het CRIF zelf gepresenteerd. Toch vloeiende hier niet meteen een rechtstreekse politieke actie uit op het vlak van terugbetalingen.²⁰³ Op 12 december 1996 kreeg de Franse eerste minister Alain Juppé nog een brief toegestuurd, die de oprichting van een onderzoekscommissie eiste, die de taak zou krijgen om de rol van de Franse staat in de confiscatie van Joodse goederen uit te spitten. Deze brief was ondertekend door een aantal gezaghebbende figuren uit de Joodse gemeenschap: Henri Hajdenberg, voorzitter van het *Conseil Représentatif des Institutions Juives de France* (CRIF), en zijn twee voorgangers, Ady Steg en Jean Kahn, en een aantal andere voorzitters van belangrijke Joodse organisaties zoals Serge Klarsfeld van *l'Association des Fils et des Filles déportés Juifs de France*, David de Rothschild, voorzitter van het *Fonds social juif unifié* en zijn ver familielid, Éric de Rothschild, voorzitter van het toenmalig CDJC, wat dan later het *Mémorial de la Shoah* zou worden. Saragoussi ziet een oorzakelijk verband tussen deze brief en de aankondiging die Juppé deed op 25 januari 1997 op het diner van het CRIF.²⁰⁴ Toen werd een comité opgericht dat exact die taak zou krijgen die door de Joodse voorzitters was gevraagd: de grootte van de confiscaties overschouwen, de goederen opsporen, en hun juridische situatie bekijken. Het middenveld had dus haar slag thuis gehaald. Al vrij snel, op 25 maart 1997, werd deze aankondiging officieel gemaakt met een publicatie in het Franse staatsblad, waarbij de acht leden van de

²⁰⁰ SARAGOUSSI, P., *Spoliations et restitutions des biens juifs : Naissance d'une politique publique*, CIVS, 2007, Parijs.

²⁰¹ Ibidem.

²⁰² Rapport Général de la Mission Mattéoli (<http://www.culture.gouv.fr/documentation/mnr/Matteoli/RM-rapport-general.pdf>).

²⁰³ SARAGOUSSI, *Spoliations et restitutions des biens juifs*, 5.

²⁰⁴ SARAGOUSSI, *Spoliations et restitutions des biens juifs*, 5.

werkgroep werden vastgelegd.²⁰⁵ Het comité werd de *mission Mattéoli* genoemd, naar de voorzitter, Jean Mattéoli, die gaullist, oud-verzetslid en gedeporteerde was.²⁰⁶ Gelijktijdig met deze evoluties werd ook bij de *Caisse des Dépôts* 10 miljoen Franse frank vrijgemaakt voor het aanstellen van een comité dat de rol van de instelling in de confiscatie van Joodse goederen verder moest onderzoeken. Dat comité zou in juni 1997 voor de eerste keer samenkomen.²⁰⁷ Een ander lid van het comité was Annette Wiewiorka, die dit “een erg belangrijke episode in de herinnering aan de Shoah” noemde, aangezien de staat zich hier bereid toonde tot actie naar de overlevenden en nabestaanden van de overlevenden toe.²⁰⁸

Omwille van de *cohabitation* (een rechtse president, Jacques Chirac, met een linkse regering, onder leiding van Lionel Jospin) waren de jaren 1997-1998 een woelige periode op het vlak van politiek. Toch was de snelheid waarmee de gebeurtenissen zich opvolgden volgens Saragoussi te danken aan het feit dat links en rechts het over deze zaak nu net wel eens waren en dat ze tegelijkertijd zo weinig mogelijk controverser wilden uitlokken.²⁰⁹ Met het aanstellen van Lionel Jospin als eerste minister en een snel volgende versterking van de middelen van de Mission Mattéoli, werden de kleine problemen, waaronder zelfs een kleine tegenwerking door een aantal openbare instanties, zoals de Archives de France overwonnen.²¹⁰ Op het diner van het CRIF op 28 november 1998 kondigde Lionel Jospin dan aan dat met een deel van het geld dat zou overblijven van de Mission Mattéoli, de *Fondation pour la Mémoire de la Shoah* (FMS) zou worden opgericht, naar analogie met de twintig jaar oudere *Fondation pour la Mémoire de la Déportation*.²¹¹ Volgens de aankondiging bij haar oprichting zou een van de doelen van de FMS ook zijn om een einde te maken aan de *concurrence des victimes* tussen het verzet en de Joodse slachtoffers van de deportatie. De Staat hoopt dit te bereiken door het opnemen van een vertegenwoordiging van de herinneringsgroep van de joden in het bestaande systeem: de herinnering wordt verbonden aan één instelling en wordt zo meer eengemaakt. Dit is een belangrijke ingreep van de politiek en een nieuwe stap in de totstandkoming van een aparte herinnering van de judeocide binnen de bestaande politieke herinnering.

Rond 2000, bij het afsluiten van de Mission Mattéoli, werden dan de eerste grote praktische stappen ondernomen om de FMS op te richten. Op 17 april 2000 verklaarde Ady Steg, vice-president van de Mission Mattéoli, dat zo’n 2,4 miljard FF zou kunnen worden geschonken aan die nieuwe stichting, deels gefinancierd door de Franse Staat en deels door een aantal

²⁰⁵ Extrait du Journal Officiel de la République Française, Etude sur la Spoliation de biens juifs, publié le 26 mars 1997, (<http://www.jura.uni-sb.de/france/JORF/selec/spoliatn.htm>).

²⁰⁶ SARAGOUSSI, *Spoliations et restitutions des biens juifs*, 7.

²⁰⁷ SARAGOUSSI, *Spoliations et restitutions des biens juifs*, 5.

²⁰⁸ Gesprek met Annette Wiewiorka, Parijs, 3 mei 2012.

²⁰⁹ SARAGOUSSI, P., *Spoliations et restitutions des biens juifs*, Parijs, 7.

²¹⁰ SARAGOUSSI, *Spoliations et restitutions des biens juifs*, 7.

²¹¹ “Introduction”, Rapport Général de la Mission Mattéoli, 2000 (<http://www.ladocumentationfrancaise.fr/var/storage/rapports-publics/004000897/0000.pdf>). FMD werd opgericht in 1990 ; FMD (http://www.fmd.asso.fr/web/index.php?id_cat=1&lang=lang1).

financiële instellingen.²¹² Dat geld was een schatting van de middelen die zouden overblijven na het verdelen van de terugbetalingen aan de rechtmatigen, via het CIVS.²¹³ Met zo'n budget zou dit de grootste stichting ooit in Frankrijk worden.²¹⁴ De keuze om de FMS hiermee te doteren was blijkbaar al niet evident. Binnen de Mission Mattéoli gingen ook stemmen op om dit geld meteen te investeren in het toenmalige CJDC, en dus rechtstreeks een instituut als het huidige *Mémorial* te doteren.²¹⁵ Uiteindelijk werd toch voor de FMS gekozen, dat in 2001 in totaal 2.578.977.000 FF ter beschikking kreeg.²¹⁶ Het grootste part hiervan, 1.474.700.000 FF, kwam van de Staat, 300.000.000 FF van de *Caisse des dépôts et consignations*, 71.200.000 FF van de *Banque de France*, 7.120.000 FF van *La Poste*, 655.957.000 FF werd door de *Association française des établissements de crédit des entreprises et d'investissement* bijgelegd en 70.000 FF door de *Fédération française des sociétés d'assurance*. Maar daar stond dan ook wel een politieke vertegenwoordiging tegenover. In de statuten van de FMS werd vastgelegd dat haar Conseil d'Administration zou bestaan uit vijftieng leden, waarvan acht vertegenwoordigers van verschillende ministeries,²¹⁷ tien van Joodse instellingen²¹⁸ en zeven figuren, al dan niet met de Franse nationaliteit, die over relevante en belangrijke competenties voor de FMS beschikken.²¹⁹ De functie van voorzitter van het financieel comité van de FMS wordt voorbehouden aan een magistraat van het rekenhof, en wordt telkens voor zes jaar aangeduid door de voorzitter van het FMS.²²⁰ De belangrijkste doelstellingen van de FMS zijn gedefinieerd als het verspreiden van informatie over de judeocide, educatie van de nieuwe generaties en solidariteit aan te moedigen tussen slachtoffers van de antisemitische vervolgingen en hen die hun hulp verschafte en het verzet.²²¹

Maar vanaf het begin werd de FMS ook statutair verbonden met het Mémorial du Martyr Juif Inconnu en het CDJC.²²² De FMS richtte zich dus meteen op de omvorming van die twee instellingen tot het Mémorial de la Shoah, dat heropende in 2005. Dit centrum zou een nieuw ankerpunt voor de herinnering aan de judeocide in Europa worden, als derde instelling in de

²¹² TERNISIEN, X., « Le montant des spoliations financera une fondation pour la mémoire », *Le Monde*, 19 april 2000.

²¹³ Recommandations relative à la Fondation pour la mémoire, *Rapport général de la Mission Mattéoli*, La Documentation Française ; voor CIVS, zie boven.

²¹⁴ ROTMAN, C., « Devant le CRIF, Jospin se fait le chantre du devoir de mémoire », *Libération*, 6 november 2000.

²¹⁵ E-mailcommunicatie met Rachel Rimmer (FMS), 11 juli 2012; telefonisch gesprek met Rachel Rimmer (FMS), 27 juli 2012. Zij stelt dat onder andere Serge Klarsfeld meer voorstander was van die andere oplossing, maar dat hij hierin vrij geïsoleerd bleek te staan.

²¹⁶ "Statuts de la Fondation pour la Mémoire de la Shoah, 15 november 2000", *Rapport d'activité 2001-2002*, Fondation pour la Mémoire de la Shoah, Parijs.

²¹⁷ Meer bepaald de minister of een vertegenwoordiger van binnenlandse zaken, buitenlandse zaken, justitie, oudstrijders, sociale zaken, onderwijs, cultuur, economie en financiën.

²¹⁸ Meer bepaald de voorzitters van : CRIF, consistoire central israélite de France, Alliance israelite universelle, Amicale des anciens déportés juifs de France, Association des fils et filles des déportés juifs de France, Fonds social juif unifié, Association du mémorial du martyr juif inconnu, Oeuvre de secours aux enfants, Comité français pour Yad Vashem.

²¹⁹ "II. Administration et Fonctionnement", *Statuts de la Fondation pour la Mémoire de la Shoah*, 15 november 2000, in *Rapport d'activité 2001-2002*, Fondation pour la Mémoire de la Shoah, Parijs.

²²⁰ "Article 16", *Statuts de la Fondation pour la Mémoire de la Shoah*, 15 november 2000, in *Rapport d'activité 2001-2002*, Fondation pour la Mémoire de la Shoah, Parijs.

²²¹ *Rapport d'activité 2001-2002*, Fondation pour la Mémoire de la Shoah, Parijs.

²²² "Recommandations relative à la Fondation pour la mémoire", *Rapport général de la Mission Mattéoli*, La Documentation Française ; ", *Statuts de la Fondation pour la Mémoire de la Shoah*, 15 november 2000, in *Rapport d'activité 2001-2002*, Fondation pour la Mémoire de la Shoah, Parijs.

wereld naast het USHMM in Washington en het Yad Vashem in Israël.²²³ Zij zou de taken van onderzoek en geschiedschrijving op zich nemen, op basis van haar uitzonderlijk grote archief, maar ook de pedagogie en overlevering behoort, via het museum en de memoriaal, tot haar takenpakket. Gezien deze grote ambities en het feit dat in 2000 de site van het Mémorial du Martyr Juif Inconnu slechts een crypte en een klein centrum omvatte, zou er allereerst een grote uitbreiding moeten plaatsvinden, waarvoor natuurlijk veel geld nodig was.²²⁴ Dat geld kwam dan vooral van bij de FMS. Ondanks het feit dat de Franse staat ook subsidies toekent aan de instelling, meestal via gezamenlijke projecten, is het Mémorial ook voor de gewone werking afhankelijk van de FMS.²²⁵ Van de beurzen die de Fondation sinds haar oprichting in 2000, tot in 2005 uitgaf, ging zo'n 50 % naar het Mémorial de la Shoah, dat in dat laatste jaar werd geopend.²²⁶ Dat maakt in totaal ongeveer 52 miljoen euro. De belangrijkste focus blijft, ook na de opening in 2005, liggen op het Mémorial, zij het nu op de jaarwerking. De FMS zorgt tussen 2004 en 2012 64 tot 84 % van de werkingsmiddelen en is zo veruit de belangrijkste geldschieter. De laatste jaren daalt dat bedrag weliswaar, terwijl de bijdrage van de overheid en vooral de private giften en bijdragen de laatste jaren sterk stijgen.²²⁷ In het jaar 2011 bedroeg de overheidssteun 1.477.000, waarmee zij 13, 74% van het volledige budget van het Mémorial voorzag.²²⁸ Dit geld ging vooral naar projecten.²²⁹ De private giften bedroegen dat jaar 1.337.000 euro, 12,25% van het totaal. Toch kan het Mémorial de la Shoah nog steeds rekenen op aanzienlijke sommen van de FMS, in 2011 bijvoorbeeld nog steeds 46 % van het jaarbudget van de FMS, hetgeen neerkomt op 7.100.000 euro.²³⁰ Het overige budget van de FMS, dat ongeveer even groot is, ging naar projecten in de domeinen van de holocaust en Joodse cultuur. De FMS is op bepaalde vlakken absoluut judaïstisch ingesteld. David de Rothschild, hun voorzitter, stelt in het rapport van 2010 dat 'fortifier le judaïsme de demain' een van zijn belangrijkste doelen is.²³¹ Rachel Rimmer, communicatieverantwoordelijke van de FMS, stelt dan weer dit 'Joodse karakter' meer en meer afneemt, en dat het een organisatie zoals alle andere wordt.²³²

De relatie tussen de FMS en het Mémorial is echter niet louter financieel. Een vergelijking van de samenstelling van de Conseils d'administration van beide toont aan dat 14 van de 35 leden die ooit deel uitmaakten van de Conseil d'administration van het Mémorial, ook een functie bij de FMS bekleedden. De volgende lijst maakt duidelijk dat zij vooral topfuncties opnamen: *Éric de Rothschild* (voorzitter Mémorial de la Shoah, 2001-2011 en vice-voorzitter FMS 2001-2008), *Pierre Saragoussi* (algemeen voorzitter FMS 2001-2002), *Philippe Allouche*

²²³ *Rapport d'Activité 2003*, Fondation pour la Mémoire de la Shoah, 2003, 7.

²²⁴ Gesprek met Annette Wieviorka, 3 mei 2012.

²²⁵ Telefonisch gesprek met Rachel Rimmer (FMS), 27 mei 2012; zie grafiek Inkomsten Mémorial de la Shoah.

²²⁶ *Rapport Moral 2005*, Mémorial de la Shoah, Parijs.

²²⁷ Zie bijlage 1: Grafieken inkomsten Mémorial de la Shoah.

²²⁸ Zie bijlage 1: Grafieken inkomsten Mémorial de la Shoah.

²²⁹ Telefonisch gesprek met Rachel Rimmer (FMS), 27 juni 2012.

²³⁰ *Rapport d'activité 2011*, Fondation pour la Mémoire de la Shoah, Parijs.

²³¹ *Rapport d'activité 2010*, Fondation pour la Mémoire de la Shoah, Parijs, 1.

²³² Telefonisch gesprek met Rachel Rimmer (FMS), 16 juli 2012.

(algemeen voorzitter FMS 2009-2011), *Anne-Marie Revcolevschi* (algemeen voorzitter FMS 2003-2008, vice-voorzitter 2001-2002), *Serge Klarsfeld* (vice-voorzitter FMS 2007-2011, lid Conseil d'Administration 2001-2011), *Gabrielle Rochmann* (vice-voorzitter 2010-2011), *Jean-Luc Landier* (administratief en financieel voorzitter 2001-2010), *Roger Cukierman* (schatbewaarder 2010-2011, lid Conseil d'Administration 2001-2011), *Richard Prasquier* (lid Conseil d'Administration 2001-2011), *Henry Bulawko* (lid Conseil d'Administration 2001-2004), *Rémy Schwartz* (Comité Financière 2004-2006), *Ady Steg* (lid Conseil d'Administration 2001-2009). Zoals er 10 leden van de Conseil d'Administration van de FMS van Joodse organisaties moeten zijn, is er geen gelijkaardige regel voor het Mémorial. Toch zijn veel van de leden ook actief bij de belangrijkste Joodse organisaties, zoals het CRIF.²³³ Het is hierdoor duidelijk dat er een grote verwevenheid bestaat tussen beide instellingen.

De uitbouw van het Mémorial de la Shoah (2005-2012)

Het is ook interessant om te bekijken op welke manier de museumopbouw werd uitgewerkt. Vlak nadat het initiatief werd genomen om het Mémorial om te vormen, werd een *Conseil Scientifique* bij elkaar geroepen. Dat was opgebouwd uit de Franse tophistorici van de judeocide, zoals Jean-Pierre Azéma, Annette Becker, Anne Grynberg, Denis Peschanski, Renée Poznanski, Henry Rousso en Annette Wieviorka. Het comité blijft ook vandaag nog functioneren, met een aantal wijzigingen in de samenstelling. Wanneer ik echter in mijn communicatie met mevrouw Wieviorka vroeg om een gesprek te hebben over het Mémorial de la Shoah, "haar instelling", reageerde zij met "Je vous signale que ce n'est pas mon institution. Je suis au CNRS".²³⁴ Ook uit ons gesprek werd duidelijk zij als lid van de Conseil Scientifique vandaag weinig betrokken is bij het Mémorial.²³⁵ Voor 2005 konden de leden van deze Conseil een aantal opmerkingen geven op een initieel plan dat hen werd voorgelegd door Jacques Fredj, de grote bezieler van het museum en huidig directeur. Noch dit originele, noch de eventuele latere plannen werden spijtig genoeg beschikbaar gesteld voor dit onderzoek.²³⁶ Ook alle andere documenten, zoals de verslagen van de tegenhanger van deze raad, de Conseil d'Administration, de Raad van Bestuur, werden niet beschikbaar gemaakt. Het is daardoor moeilijk af te meten welke invloed elk van beide raden precies had in de opstelling van het museum en hoe eventuele politieke belangen hierin meespeelden. Bij de vraag naar "influence politique" in de opstelling, was Rachel Rimmer van de FMS categoriek: "Le Mémorial n'est pas une institution publique".²³⁷ Zoals hierboven werd

²³³ Zie bijlage 2: Opbouw conseil d'administration en conseil scientifique van het Mémorial de la Shoah (2001-2011).

²³⁴ E-mailcommunicatie Annette Wieviorka, 23 april 2012.

²³⁵ Gesprek met Annette Wieviorka, Parijs, 3 mei 2012.

²³⁶ Bij mijn bezoek aan het Mémorial (3 mei 2012) werd me gezegd dat alle documenten van na 1995 niet konden worden ingekeken. Vervolgens contacteerde ik de hoofdarchivaris, mevrouw Karen Taïeb per mail (conversatie via mail 27 juni 2012). Zij raadde mij echter aan om de directeurs, mijnheer Fredj en mijnheer Etyngier aan te schrijven, aangezien alle documenten van na 1995 werden bijgehouden door de administratieve dienst en dus nog niet waren gearchiveerd. Mijnheer Etyngier reageerde dat deze documenten niet publiek zijn en dat 'aucune administration ne nous demande leur publication' (conversatie per mail, 27 juni 2012).

²³⁷ Telefonisch gesprek met Rachel Rimmer (FMS), 27 juli 2012.

aangegeven is de FMS dat echter statutair wel, en wanneer we de financiële relaties en de verwevenheid van beide organisaties in acht nemen, kunnen we dus besluiten dat het Mémorial daar minstens een invloed van ondervindt.

Daarnaast is het duidelijk dat het Mémorial ook een indirecte politieke betrokkenheid kent, waarbij politici, zonder expliciet richtlijnen te geven, toch een zekere invloed hebben op de instelling. De inhuldiging van het Mémorial in 2005 was bijvoorbeeld een uitgelezen kans om de politieke herinnering van de judeocide te versterken. De opening werd in feite over drie dagen georganiseerd. Op 23 januari 2005 werd de inhuldiging van de *Mur des Noms* georganiseerd.²³⁸ Op die inhuldiging waren bijna duizend mensen getuige van de toespraken van Eric de Rothschild, voorzitter van het Mémorial, Simone Veil, voorzitter van het FMS, Serge Klarsfeld, bekend historicus en groot-rabbin Gilles Bernheim. Interessanter is de officiële inhuldiging van het Mémorial door president Jacques Chirac, die plaatsvond op 25 januari 2005. Een reportage op la Deux van die dag benadrukt de emoties waar de inhuldiging mee gepaard ging, met een focus van de camera op de tranen van Simone Veil én Bernadette Chirac, echtgenote van de president.²³⁹ De toespraak van Chirac bevat een aantal duidelijke boodschappen, die de politieke herinnering aan de judeocide onder zijn bewind goed samenvatten.²⁴⁰ Zonder een volledige tekstanalyse te beogen, wil ik daarom een aantal bemerkingsen bij deze tekst maken. Chirac begint zijn speech met een verwijzing naar de “*dévoir de mémoire*”. Hiermee herbevestigt hij de boodschap die hij op 16 juli 1995 lanceerde, en richt hij zich tot het Franse volk: “*La France doit reconnaître sa responsabilité*”, een heel aantal Fransen hebben mee schuld aan de judeocide en we moeten hier dus ook onze verantwoordelijkheid in nemen, zodat dit “*plus jamais*” kan gebeuren.

Aan de andere kant eert Chirac ook het judaïsme en haar waarden, door te verwijzen naar de Hebreeuwse uitspraak *Zakhor, Al Tichka*, of het gebod “Herinner. Vergeet niet.”. Hij verwijst ook naar Israël, “*dont la France est l’amie*”. Onder andere deze boodschappen zijn gericht aan de Joodse gemeenschap. Het Mémorial is een soort van nieuw kernpunt geworden voor de Joodse herinnering. Het wordt voor een president een noodzaak om het Mémorial te bezoeken, niet alleen om de slachtoffers van de judeocide te benadrukken, maar ook om binnen het blikveld van de Franse joden te komen. Hierbij kunnen we ook verwijzen naar François Hollande, PS-kandidaat voor het Elysée, en zijn bezoek aan het Mémorial op 29 april 2012.²⁴¹ Dat viel vlak tussen de gewonnen voorronde op 22 april en de presidentiële

²³⁸ Les cérémonies d’ouverture du Mémorial de la Shoah (http://www.memorialdelashoah.org/b_content/getContentFromSubNavAction.do?navId=164).

²³⁹ « Le Mémorial de la Shoah », *France 2*, 25 januari 2005 (<http://www.ina.fr/fresques/jalons/fiche-media/InaEdu04007/le-memorial-de-la-shoah.html>).

²⁴⁰ Bijlage 3 : toespraak van president Jacques Chirac bij de inhuldiging van het Mémorial de la Shoah, 25 januari 2005.

²⁴¹ *Au Mémorial de la Shoah, Hollande appelle à se réunir autour de la Mémoire*, 29 april 2012, (<http://tempsreel.nouvelobs.com/societe/20120429.AFP4681/au-memorial-de-la-shoah-hollande-appelle-a-se-reunir-autour-de-la-memoire.html>).

verkiezingen op 6 mei. We kunnen dus wel stellen dat hij inspeelde op het Joodse electoraat, dat in Frankrijk eerder een rechts imago heeft.²⁴²

De toespraak van Chirac geeft ook op een aantal andere vlakken zin aan het Mémorial. Zo haalt hij de strijd tegen antisemitisme aan, als belangrijke missie voor het Mémorial. Ook de Europeanisering drukt door: het beter informeren over de judeocide moet leiden tot een verenigd Europa. Ook maakt Chirac opnieuw een verwijzing naar de Justes, als ware helden, want « leur lumière, celle de toutes celles et de tous ceux qui ont alors dit non, éclaire aujourd'hui encore notre pays ».²⁴³

Op 27 januari 2005 vond dan de 60-jarige herdenking van de ontdekking en 'bevrijding' van Auschwitz door het Rode Leger plaats, met opnieuw Eric de Rotschild, Samuel Pissar, advocaat, Bertrand Delanoë, burgemeester van Parijs en Jean-Paul Huchon, voorzitter van de Conseil Général van Ile-de-France.²⁴⁴ In erg emotionele bewoordingen vermeldden ook zij gelijkaardige doelstellingen als Chirac, met logischerwijs een extra nadruk op de betrokkenheid van hun politiek niveau, de stad Parijs en de regio Ile-de-France, bij de opbouw van dit museum en de herinnering aan de judeocide.

Al bij de inhuldiging van de Mur des Noms in januari 2005 zei Eric de Rotschild hierover: « Cet ensemble ne sera véritablement complet qu'au moment, en Avril, où nous dévoilerons le Mur des Justes dans la rue adjacente au Mémorial. Monument public indispensable à notre tâche éducative qui montrera comment avec courage et moral il était possible de résister, de dire non ! Que ces justes, que ces résistants reçoivent ici, une fois de plus, le témoignage de notre reconnaissance ». Zoals reeds aangegeven zijn de « Justes de France », de Fransen die Joden onderdak verschaften tijdens de Tweede Wereldoorlog, een belangrijk begrip in de hedendaagse politieke herinnering aan de judeocide in Frankrijk.²⁴⁵ Deze helden kregen dan ook hun ereplaats in het Mémorial. De inhuldiging van de *Mur des Justes* aan de buitenmuur van het Mémorial de la Shoah op 14 juni 2006 vond plaats in aanwezigheid van de eerste ministers van Frankrijk en Israël, Dominique de Villepin en Ehud Olmert, alsook Bertrand Delanoë, burgemeester van Parijs en Eric de Rotschild.²⁴⁶ Na hen spraken ook drie jongeren, die de levensloop van drie verschillende Justes overliepen. De internationale aanwezigheid toont al aan wat voor symbool het Mémorial is geworden. Het feit dat Eric de Rotschild het Mémorial niet compleet noemt zonder deze Mur des Justes, toont aan wat voor belang zij hebben in de herinnering. De Justes betekenen een tegengewicht voor het negatieve zelfbeeld dat de Fransen dreigden te moeten aannemen na Chiracs toegevingen. Het is een manier om

²⁴² Gesprek met Annette Wieviorka, Parijs, 3 mei 2012.

²⁴³ Bijlage 3 : toespraak van president Jacques Chirac bij de inhuldiging van het Mémorial de la Shoah, 25 januari 2005.

²⁴⁴ *Mémorial de la Shoah – Cérémonies d'ouverture* (http://www.memorialdelashoah.org/b_content/getContentFromNumLinkAction.do?itemId=313&type=1).

²⁴⁵ GENSBURGER, " Les figures du Juste et du Résistant et l'évolution de la mémoire historique française de l'occupation "291-322.

²⁴⁶ *Mémorial de la Shoah – Inauguration du Mur des Justes* (http://www.memorialdelashoah.org/b_content/getContentFromSubNavAction.do?navId=176)

te zeggen dat een keuze mogelijk is. De inhuldiging bleek dan ook een overweldigend publiekssucces en overtrof alle verwachtingen van de organisatoren.²⁴⁷

Maar naast deze indirecte politieke betrokkenheid zijn er ook de gezamenlijke projecten die het Mémorial met de overheid organiseert. Al vanaf de opening van het Mémorial werd bijvoorbeeld de website legrenierdesarah.fr gelanceerd. Dit is een pedagogische website, waar kinderen van de lagere school de geschiedenis van de judeocide kunnen ontdekken. Een recent initiatief dat hierbij aansluit is de website enseigner-histoire-shoah.fr, die op 27 maart 2012 online ging, als een samenwerking tussen het Franse ministerie van Onderwijs en het Mémorial de la Shoah.²⁴⁸ Die moet pedagogische hulp bieden aan leerkrachten van het lager en middelbaar onderwijs, bij het lesgeven over de judeocide in Frankrijk. Het museum bepaalt dus in zekere zin mee het beleid.

Zoals gezegd is het Mémorial de la Shoah de laatste jaren hét symbool van de judeocide in Frankrijk geworden. Dat blijkt ook uit het feit dat er vaker en vaker internationale samenwerkingen worden georganiseerd. Een van de bekendste daarvan is *Projet Aladin*, dat de relaties tussen de Joodse gemeenschap en de Arabische wereld moet bevorderen, maar vooral ook wil strijden tegen het negationisme binnen de Islam.²⁴⁹ Er zijn daarnaast ook samenwerkingen met de belangrijkste internationale organisaties. In 2008 werd het Mémorial uitgekozen door de Raad van Europa om in te staan voor de vorming van leerkrachten uit haar lidstaten.²⁵⁰ Ook werken zij samen met de Holocaust Taskforce, de Verenigde Naties en het EHRI-project.²⁵¹ Maar het Mémorial tekende bijvoorbeeld in 2010 ook een akkoord met het Poolse ministerie van onderwijs voor een samenwerking rond de vorming van leerkrachten, en met het Pools museum voor Joodse geschiedenis. De internationale uitstraling van het instituut is dus groot.

Opbouw en inhoud van het Mémorial (2000-2012)

Opbouw Mémorial zelf

Nu de hele totstandkoming van het Mémorial uitgebreid werd belicht, is het tijd om ook de werkelijke inhoud van deze instelling te bekijken. Het Mémorial heeft een drievoudige functie, ten eerste een commemoratieve functie, ten tweede een onderzoeksfunctie en ten derde een informatieve en pedagogische functie. Binnen het Mémorial zijn dan ook een aantal elementen aanwezig die deze functies bekleden.

De *commemoratieve* functie wordt vooral vervuld door vier grote memorialen. De *Mur des Justes* werd reeds vermeld. Waarschijnlijk ongewild, maar toch symbolisch is dat de namen

²⁴⁷ Telefonisch gesprek met Rachel Rimmer (FMS), 16 juli 2012.

²⁴⁸ *Enseigner l'histoire de la Shoah* (<http://www.enseigner-histoire-shoah.org>).

²⁴⁹ *Projet Aladin – Appel à la conscience* (<http://www.projetaladin.org/fr/un-appel-a-la-conscience.html>).

²⁵⁰ *Rapport Moral 2008*, Mémorial de la Shoah, Parijs.

²⁵¹ *Rapport Moral 2010*, Mémorial de la Shoah, Parijs.

tegen een buitenmuur van het Mémorial werden geplaatst, terwijl alle andere memorialen binnen de muren worden bewaakt. Die beveiliging is trouwens indrukwekkend: de herinnering aan de holocaust wordt hier met deursluizen, metaaldetectoren, camera's, ijzeren poorten en verschillende veiligheidsagenten beschermd. Bij het binnenkomen springt meteen het tweede memoriaal in het oog: een grote bronzen cilinder, beschreven met de namen van alle concentratiekampen en het ghetto van Warschau. Hier vlak naast staat de Mur des Noms, een grote witte muur in drie delen, waarop alle namen van de gedeporteerde Joden uit Frankrijk staan gegraveerd. Elk van de drie muren bevat de alfabetisch gerangschikte namen van de joden die respectievelijk in de jaren 1942, 1943 en 1944 werden gedeporteerd. Origineel werden er een 76.000 namen gegraveerd en die hoeveelheid werkt beklemmend. In de kelders van het gebouw vinden we dan de zogenaamde Crypte. Dit is het oudste deel van het Mémorial, vroeger *Tombeau/Mémorial du Martyr Juif*, al werd ook dit deel verbouwd in de aanloop naar 2005. Deze donkere grote zaal wordt vandaag gedomineerd door een grote davidsster uit graniet, met in het midden een 'eeuwige vlam', weliswaar geen echte vlam, maar een nagebootst effect met stof, licht en wind. Hieronder bevinden zich nog steeds de assen die in 1957 werden overgebracht uit de concentratiekampen en het ghetto van Warschau, vermengd met aarde uit Israël. De verbinding met de republikeinse traditie en het graf van de Onbekende Soldaat is dus zeker nog niet volledig uitgewist. Op de muur achteraan in de zaal staat een tekst in het Hebreeuws. In het Mémorial is hiervan nergens de vertaling te vinden, maar de betekenis zou de volgende zijn: "Kijk en zie hoe de pijn gelijkaardig is aan mijn pijn. Jong en oud, onze dochters en zonen neergemaaid door het zwaard ».²⁵² Het feit zelf dat deze tekst in het Hebreeuws werd geplaatst, lijkt een vorm van verzet te zijn tegen de universalisering van het leed van de judeocide. Iemand die geen Hebreeuws kan lezen, kan immers niet delen in het gevoel dat hier wordt weergegeven. Dit maakt meteen de insteek van dit museum duidelijk: de Joodse slachtoffers komen in deze instelling op de eerste plaats. Een korte vergelijking met het USHMM: hier is een gelijkaardige ruimte te vinden, met eveneens een grote davidsster en een eeuwige vlam. Het verschil is dat in Washington deze hele ruimte uit fel wit marmer is opgebouwd, zoals de nabijgelegen monumenten op de National Mall, terwijl de crypte in Parijs volledig zwart en donker is. Dat verschil is cruciaal, aangezien de boodschap ook sterk verschilt. Waar in de USHMM een boodschap van rouw wordt gekoppeld aan een van hoop voor de toekomst, wordt in Parijs enkel gefocust op de herinnering aan de overledenen. Ook in Washington was vroeger een opschrift in het Hebreeuws te vinden, al werd die weggehaald en vervangen door een Engelstalige tekst.²⁵³ Langs de andere kant is hier ook een belangrijke gelijkenis vast te stellen: ook het USHMM koos in de jaren 1980 in de eerste plaats voor een exclusief Joodse verhaal. Pas na veel aandringen en een enorme polemiek werd in het museum ook aandacht gegeven aan andere

252 « Regardez et voyez s'il est douleur pareille à ma douleur. Jeunes et vieux, nos filles et nos fils fauchés par le glaive ». Mémorial de la Shoah (http://www.memorialdelashoah.org/b_content/getContentFromNumLinkAction.do?itemId=278&type=1).

²⁵³ Gesprek met een museumgids, USHMM (Washington), juli 2011.

slachtoffers, zoals de Roma en werd er slechts één korte referentie naar de Armeense genocide gemaakt.²⁵⁴ Op dit moment is er in dit museum zelfs een hele kamer die de link legt tussen de judeocide en andere genociden van de 20ste eeuw.²⁵⁵

De bovenverdiepingen van het Mémorial zijn voorbehouden voor de *onderzoeksfunctie*. Hier bevinden zich de leeszalen van de archieven van het CDJC, de grootste archieven over de judeocide van Europa zijn en derde grootste ter wereld, na het Yad Vashem en USHMM. Dit maakt het Mémorial bijzonder interessant als partner voor internationale samenwerkingen.

De derde functie is die van het verspreiden van informatie en de pedagogie. Die functie wordt vooral door het museum volbracht. Een snelle doorloop van dit museum zal een aantal interessante inzichten opleveren over het verhaal dat het Mémorial wil brengen.²⁵⁶ De tentoonstelling start met een bordje met een Franse tekst. Dat maakt duidelijk voor wie dit museum bedoeld: « A nous tous de nous l'approprier, de vivre et de construire avec ce crime, et malgré ce crime ». Vervolgens komt de bezoeker in een lange zaal, in het midden onderbroken door een paneel. Voor dat paneel wordt op een eerder summiere, zeg maar droge manier het verhaal van voor Wereldoorlog II verteld. Aan de rechterkant volgen we het verhaal van het anti-judaïsme en anti-semitisme, aan de linkerkant de geschiedenis van het jodendom. De judeocide wordt dus in een lange traditie geplaatst, waarbij van bij het bijbelse jodendom wordt begonnen. Op het paneel wordt een 15-minuten durende film afgespeeld over anti-judaïsme doorheen de tijd, waarbij de typische verhalen als de waterputtenvergiftiging, de kruistochten en de bijhorende pogroms en andere problemen tussen christenen en joden worden aangehaald. Er wordt hierin ook een erg positief beeld gegeven over Israël, dat bijna aanleunt bij de zionistische mythe van het 'lege land' Israël, met blije gezichten en nieuwe technologieën. Op de grond wordt tegelijkertijd een kaart weergegeven, waarop alle Joodse gemeenschappen van Europa staan aangegeven. Achter het paneel komen we terecht in het de geschiedenis van de jaren '30. Een aantal tafeltjes staan verspreid met wat persoonlijke gegevens van een aantal slachtoffers van de jodenvervolging. Een imposante foto van de treinsporen die leiden naar de toegangspoort van Auschwitz, die ook telkens dichterbij komt, evoceert een zekere noodlottigheid. De lijn van de Joodse geschiedenis en het anti-judaïsme en anti-semitisme leidt via de Tweede Wereldoorlog recht naar die poort, waar ook de bezoeker verplicht door moet stappen.²⁵⁷ Over een mogelijke redding wordt tot hiertoe ook nog niet gesproken. Eenmaal door de poort stap je binnen in de *univers concentrationnaire*. Dit stukje van het museum bevat weinig informatie in tegenstelling tot de vorige zaal, waarvan de wanden volledig met foto's en data waren bekleed. Hier zijn dat enkel de enige drie foto's die van het Sonderkommando in Auschwitz werden getrokken. Twee objecten die clichématig het vaakst met de

²⁵⁴ LINENTHAL, E., *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*, New York, 1995, 240; VAN ASSCHE, *De Holocaust in de westerse collectieve herinnering*, 185-198.

²⁵⁵ Bezoek USHMM, Washington, juli 2011.

²⁵⁶ Bezoek Mémorial de la Shoah, 2-3 mei 2012.

²⁵⁷ Deze visie op de holocaustgeschiedenis wordt sterk gecounterd in GRIFFIN, R., *The Nature of Fascism*, Abingdon, 1993.

jodenvervolging worden gekoppeld worden hier ook tentoongesteld: een stuk stof uit mensenhaar en een blik van Zyklon B, het verdelgingsgas waarmee vele Joden werden vermoord. Een schaalmodel van Auschwitz maakt dit bijzondere kamp aanschouwelijk. Ook hier staan twee tafeltjes met het persoonlijke verhaal van gedeporteerde joden.

Vervolgens gaan we door een donkere gang, waarin 4 televisieschermen staan opgesteld. Vier verschillende korte opnamen van ooggetuigen worden hier afgespeeld. Wanneer we aan de andere kant van de gang weer uitkomen, zien we meteen een fragment van de documentaire *Shoah* van Lanzmann op het scherm én een film met getuigenissen van verborgen kinderen, die vertellen over de brieven die ze schreven aan hun ouders. Een ander thema dat hier wordt belicht is het Joods verzet, waarbij in zeker zin vooral wordt benadrukt dat de Joden er hier alleen voor stonden. Een centrale plaats wordt benomen door “les Justes”, met eveneens getuigenissen op groot scherm en een aantal foto’s. Vlak daarbij staat een machine die door de nazi’s gebruikt werd om beenderen te vermalen. Achter een halve muur begint dan het ‘après-guerre’ gedeelte. De laatste muur toont de evolutie van de constructie van de herinnering aan, aan de hand van foto’s. Onder andere het proces van Touvier en het boek van Hilberg worden hier getoond. De laatste foto is er een van Chirac’s speech bij de Vel d’Hiv, als soort van slotstuk en eerbetoon. De tentoonstelling sluit af met een klein kamertje waarvan de muren volledig vol hangen met foto’s van gedeporteerde kinderen op basis van het opzoekwerk van Serge Klarsfeld.²⁵⁸ Een computer maakt het mogelijk om namen van kinderen op te zoeken, die gekoppeld worden aan foto’s.

Visie en pedagogie : La mémoire n'est pas l'histoire

Als deze inhoud van naderbij wordt bekeken, schijnen hier een aantal visies door. De opbouw van het museum van het Mémorial plaatst de judeocide binnen een lang historisch proces, dat bijna een aanloop naar de judeocide impliceert. In het Mémorial wordt de uniekheid van de jodenvervolging benadrukt, bijvoorbeeld door geen gewag te maken van andere slachtoffers van het nazisme, noch van andere genociden.

Er wordt een groot en abstract verhaal weer, met erg veel fotomateriaal en heel wat beelden, zonder veel extra uitleg. Annette Wiewiorka wijt dit aan plaatsgebrek, maar erkent dat de bezoeker op die manier zelf wat meer op onderzoek uit moet.²⁵⁹ Het verhaal dat op die manier wordt opgebouwd, wordt hier en daar aangevuld met een paar persoonlijke verhalen, met de ‘eilandjes’ van persoonlijke verhalen. Op een aantal tafels, 10 in totaal, liggen dus mappen met documentatie over het leven van een slachtoffer van de jodenvervolging. Hierbij worden ook een paar voorwerpen tentoongesteld, meestal persoonsdocumenten, en een soms persoonlijk spulletje, zoals een lepel. In dat persoonlijke aspect zouden we een invloed van de amerikanisering kunnen opmerken. De muur van

²⁵⁸ KLARSFELD, S., *Mémorial des Enfants Juifs Déportés de France*, Parijs, 1994.

²⁵⁹ Gesprek met Annette Wiewiorka, Parijs, 3 mei 2012.

foto's, de Mémorial des Enfants Juifs, brengt ook een effect van emotionalisering met zich mee. Het feit dat namen kunnen worden opgezocht, maakt deze emotionalisering weliswaar sterk beperkt tot Joden: bezoekers die geen slachtoffer persoonlijk kennen, worden hier niet betrokken. Dit een totaal verschillende aanpak dan het USHMM hanteert met haar 'companions', die elke bezoeker krijgt toegewezen aan de hand van een paspoort met data van een slachtoffer van de judeocide. Bezoekers moeten hier zélf in de mappen bladeren om in contact te komen met personen. Fabrice Teicher en Jacques-Olivier David, beide pedagogen en werkzaam bij het Mémorial vertellen dat de pedagogische dienst hier bewust niet kies voor een emotionele aanpak.²⁶⁰ Daarom mijden zij tijdens rondleidingen ook de Crypte te benaderen als locatie waar die emotie bij te pas komt, ondanks het feit dat hier vanuit scholen net veel vraag naar is.²⁶¹ Hierover zeggen zij "L'émotion n'est pas transmission, et la mémoire n'est pas l'histoire".²⁶² De Amerikaanse aanpak vindt hier dus geen ingang en het museum kiest bewust voor geschiedenis. Er is dus absoluut geen sprake van een 'kitcherige' emotionalisering, die we wel in het USHMM zouden kunnen aanwijzen, maar we kunnen wel stellen dat, op een meer subtiele manier, emotie een belangrijke rol speelt in de tentoonstelling.

Vergeleken met het USHMM en het Jüdisches Museum 'ontbreekt' in het museum van het Mémorial een zaal. De laatste zaal van het Amerikaanse en Duitse museum bevat een koppeling van de geschiedenis van de judeocide met het heden. In de VS is dat een koppeling aan huidige genociden, rassenhaat en misdaden tegen de menselijkheid, waarbij wordt opgeroepen tot actie. Het is bij deze 'Take Action'-programma ook mogelijk om ter plaatse een reflectie over te schrijven op een briefje, die dan op de website wordt gepubliceerd.²⁶³ Ook in het Jüdisches Museum komt na het stuk tentoonstelling over de holocaust een ruimte waar verdraagzaamheid wordt geproclameerd en de bezoeker zijn gedachten kan achterlaten op computers. Een gelijkaardige aanmoediging tot reflectie wordt niet in het Mémorial gegeven. Het museum geeft de voorgeschiedenis, geschiedenis en nasleep van de judeocide in Frankrijk weer, zonder daar ook echt duidelijke morele lessen aan te koppelen.

Verder is er in de hele tentoonstelling zijn er in de tentoonstelling weinig verwijzingen te zien naar andere slachtoffers van het nazisme, zoals de zigeuners, homoseksuelen, Getuigen van Jehovah, asocialen. Ook is er nergens sprake van mensenrechteneducatie of een comparatieve aanpak, met het verwijzen naar andere misdaden tegen de menselijkheid. Dat is ook wat blijkt uit de studie *Discover the Past for the Future* van de *European Union Agency for Fundamental Rights* uit 2010. Hierin werd aan de 22 deelnemende Europese musea en

²⁶⁰ DAVID, J.-O. en TEICHER, F., *Répondre aux attentes ou aux besoins des groupes? L'accueil des groupes au mémorial de la Shoah*, *Revue d'histoire de la Shoah*, (193)2010, 357-377.

²⁶¹ Idem, 370.

²⁶² Ibidem.

²⁶³ *Preventing genocide*, (http://www.ushmm.org/genocide/take_action/action).

memorialen de vraag gesteld waar hun belangrijkste educatieve doelstellingen liggen.²⁶⁴ Daarbij werd de keuze gelaten uit de volgende opties, waar een top drie moest uit gekozen worden: “Kennis van de geschiedenis van de site”, “Kennis van de nationale geschiedenis”, “Ontwikkeling van een anti-racistische attitude”, “Besef van democratische waarden”, “Besef van belang van mensenrechten”, “Kennis over de Holocaust”.²⁶⁵ De “Shoah Memorial”, zoals het Mémorial in het Engels heet, plaatste “Kennis over de Holocaust” op de eerste plaats en “Kennis van de nationale geschiedenis” op twee. In de studie wordt ook expliciet gesteld dat er bewust niet gekozen wordt voor ‘mensenrechteneducatie’.²⁶⁶ Ook deze keuze wordt toegelicht in het artikel van pedagogen Teicher en David.²⁶⁷ Het hoofddoel van de tentoonstelling is niet om een racisme tegen te gaan of om mensenrechten te promoten, maar het kan natuurlijk wel een onbedoeld gevolg zijn. De pedagogische dienst kiest echter, volgens hen naar analogie met het archief, voor een focus op de geschiedenis van de holocaust. Dit blijkt uit de inhoud van het museum, maar ook uit het aangeboden programma van pedagogische ateliers. Hoewel 50 % van de bezoekers van het Mémorial in 2008 onder de 18 was, nam minder dan 20 % van deze jongeren deel aan pedagogische ateliers.²⁶⁸ Daarmee kwam het Mémorial in de laagste categorie van de 22 ondervraagde instellingen, samen met het Anne Frank Museum en het kamp Auschwitz. Pedagogische ateliers lenen zich bijzonder goed tot het overbrengen van bepaalde waardevolle lessen aan jongeren. Van de 19 ateliers die in 2012 worden aangeboden handelen er slechts 6 over andere een ander thema dan de judeocide en omliggende thema’s, zoals antisemitische propaganda.²⁶⁹ De thema’s van die zes ateliers zijn het verzet, het Joods verzet, de Olympische spelen van 1936, genociden en misdaden tegen de menselijkheid en een iets filosofischere workshop over denken over verschillen en stereotypen. De sterke focus op de geschiedenis van de Holocaust, zonder veel aandacht voor andere slachtoffers of mensenrechten, zowel in het museum als in de workshops, is volgens Rachel Rimmer het een logisch gevolg van de voorgeschiedenis van het Mémorial de la Shoah.²⁷⁰ Het Mémorial is immers een op en top Joods symbool, aangezien het groeide uit Schneersohns memoriaal. Daarnaast is het natuurlijk ook gefinancierd met geld van de Mission Mattéoli, dus met geld dat toekomt aan de Joodse gemeenschap.

Toch zou deze aanpak wenkbrauwen kunnen doen fronsen. Daar waar in toespraken van politici bij het Mémorial net volop de nadruk wordt gelegd op burgerschapsvorming en anti-

²⁶⁴ *Discover the Past for the Future: Main Results Report*, januari 2010 (<http://fra.europa.eu/fraWebsite/attachments/Main-Results-Discover-the-Past-for-the-Future.pdf>), 72-73.

²⁶⁵ Eigen vertaling uit het Engels, vandaar de ‘Holocaust’.

²⁶⁶ *Discover the Past for the Future: Main Results Report*, januari 2010 (<http://fra.europa.eu/fraWebsite/attachments/Main-Results-Discover-the-Past-for-the-Future.pdf>), 58.

²⁶⁷ DAVID en TEICHER, *Répondre aux attentes ou aux besoins des groupes*, 357-377.

²⁶⁸ *Discover the Past for the Future: Main Results Report*, januari 2010 (<http://fra.europa.eu/fraWebsite/attachments/Main-Results-Discover-the-Past-for-the-Future.pdf>), 62.

²⁶⁹ Mémorial de la Shoah – Les ateliers pédagogiques (http://www.memorialdelashoah.org/b_content/getContentFromTopNavAction.do?navId=76).

²⁷⁰ Telefonisch gesprek met Rachel Rimmer (FMS), 16 juli 2012.

racisme,²⁷¹ blijkt dit voor de pedagogen absoluut geen prioriteit. Zij leggen de nadruk op een 'unieke' en wetenschappelijke visie op de judeocide. Op 21 september 2010 werd dan een samenwerkingsovereenkomst getekend tussen het Mémorial de la Shoah en het ministerie van Defensie, afdeling DMPA, vertegenwoordigd door Hubert Falco, staatssecretaris voor Defensie en oudstrijders.²⁷² Concreet zou het DMPA op pedagogisch, cultureel en wetenschappelijk vlak samenwerken met het Mémorial « mais également dans le domaine de l'éducation citoyenne à donner un nouvel élan au développement conjoint d'activités mémorielles et culturelles pour la transmission de la mémoire de la Shoah auprès d'un large public (scolaires, étudiants ou enseignants) ».²⁷³ In 2010 werd dan ook een nieuw atelier aangeboden « Désamorcer les pièges de la pensée », een iets filosofischere workshop over vooroordelen en stereotypen.²⁷⁴ Ondertussen wordt ook een atelier aangeboden over "Génocides et crimes contre l'humanité".²⁷⁵

Musée de la Résistance et de la déportation

Het *Musée de la Résistance et de la déportation de l'Isère* (MRDI) is een eerder lokaal museum over het verzet in de Vercors-regio bij Grenoble, in de Franse Alpen. Waarom is het bestuderen van een dergelijk museum interessant in het kader van de evolutie van de herinnering aan de judeocide? Ten eerste haalt het, voor een lokaal museum, erg hoge bezoekersaantallen. In 2010, weliswaar een jaar met een grote tentoonstelling, werden er bijvoorbeeld 33.007 genoteerd, daarvoor schommelde dat cijfer tussen 21.500 en 27.500 bezoekers.²⁷⁶ In die zin is het museum dus zeker al belangrijk. Maar het is vooral ook interessant om te zien hoe de benadering van de judeocide in het MRDI, oorspronkelijk een verzetsmuseum, samen met de politieke herinnering verschoof. Daarbij heeft, zoals we verder zullen zien, dit museum bijzondere opvattingen over herinnering en geschiedenis.

²⁷¹ Jean-Paul Huchon, president van Île-de-France tijdens zijn toespraak op de herdenkingsdag van de judeocide in 2005: "[...] Il n'est pas donné à l'homme d'appréhender l'inhumanité de l'homme. Sinon, il n'y aurait eu ni Cambodge, ni Rwanda. Mais nous pouvons, comme ce matin, nous rassembler et nous souvenir pour qu'au moins, tous ensemble, nous sachions faire partie de cette part de l'humanité qui, elle, n'oublie pas et refuse de laisser ressurgir l'antisémitisme et le racisme. » « Si l'histoire a un sens, si elle nous apprend, si elle nous sert, voilà ce sens. Construire ensemble l'Europe pour y vivre ensemble. » ; *Les cérémonies d'ouverture du Mémorial de la Shoah* (http://www.memorialdelashoah.org/b_content/getContentFromNumLinkAction.do?itemId=313&type=1); In 2012 sprak Luc Chatel, opvolger van Xavier Darcos als minister van Onderwijs onder Sarkozy over holocausteducatie: *[Cet] enseignement a aussi une visée civique. Car connaître la Shoah et comprendre les mécanismes qui l'ont permise, c'est apprécier en retour les principes de liberté et de responsabilité sur lesquels est fondée la citoyenneté contemporaine. Et j'irais même plus loin : cet enseignement a aussi une dimension morale. Connaître la Shoah et son histoire, c'est savoir que le pire peut survenir ; Interview de Luc Chatel, 27 maart 2012* (<http://www.enseigner-histoire-shoah.org/actualites/27-mars-2012-interview-de-luc-chatel.html>).

²⁷² *Rapport Moral 2005*, Mémorial de la Shoah, Parijs.

²⁷³ *Signature d'une convention entre le ministère de défense et le Mémorial de la Shoah*, 12 oktober 2010, (<http://www.defense.gouv.fr/actualites/memoire-et-culture/signature-d-une-convention-de-partenariat-entre-le-ministere-de-la-defense-et-le-memorial-de-la-shoah>).

²⁷⁴ *Rapport Moral 2005*, Mémorial de la Shoah, Parijs.

²⁷⁵ Mémorial de la Shoah - Ateliers pédagogiques (http://www.memorialdelashoah.org/b_content/getContentFromTopNavAction.do?navId=76).

²⁷⁶ *Observatoire du Tourisme, La fréquentation des 70 principaux musées et sites touristiques de l'Isère de 2010*, (<http://pro.isere-tourisme.com/images/2804-1-bilan-2010-frequentation-des-sites-et-musees-en-isere-pdf.pdf>).

Daar waar visie en pedagogie in het vorige deel apart werden behandeld, werden deze in dit deel besproken in de thematische bespreking. Dat doe ik omdat het MRDI op dat vlak veel meer is geëvolueerd doorheen de tijd.

Het eerste museum uit 1966, heeft zichzelf heruitgevonden en omgevormd met haar heropening in 1994. Om de opbouw van het huidige museum ten volle te vatten, is het volgens Olivier Cogne, de huidige directeur, cruciaal om terug te gaan tot haar beginjaren, ver voor die bewuste vernieuwing in 1994. Een goede reden om dit hoofdstuk met een ontstaansgeschiedenis van het oude museum te beginnen. In tegenstelling tot het Mémorial de la Shoah, zijn de evoluties in de opstelling van dit museum sinds 1994 frequent en bovendien leren ze ons veel over de manier waarop wordt omgegaan met herinnering. Daarom zal hier ook een 'doorloop' van het museum worden gegeven, zoals dat eruit zag in 1994, om vervolgens aan de ene kant de wijzigingen in verband met de judeocide aan te duiden in de museumhoud, aan de andere kant de evolutie van het Maison des Dorits de l'Homme (MDH) vanaf 2001 te kaderen. Daarbij zal natuurlijk ook veel aandacht zijn voor de betrokkenheid van de politiek.

Geschiedenis

Ontstaansgeschiedenis: un lieu chaud (1966-1986)

Het Musée de la Résistance et de la déportation in Grenoble is op dit moment één van de 40-tal verzetsmusea die Frankrijk rijk is.²⁷⁷ Dit hoge aantal wijst enerzijds meteen op de grote rol die de herinnering aan het verzet nog heeft, anderzijds toont het natuurlijk ook het belang en de noodzakelijkheid van die musea aan. Vaak ontstaan uit kleine lokaaltjes met wat foto's en krantenknipsels, speelden deze een bijna therapeutische rol in het bundelen van de herinnering. Serge Barcellini noemt deze musea "lieux chauds", omdat de verzetsleden zelf grote rollen opnemen om de herinnering te laten doorleven.²⁷⁸ Bij James Young heet dit dan dat het oprichten van een memoriaal de herinnering van een groep stroomlijnt, of alleszins de illusie creëert van een gezamenlijke herinnering.²⁷⁹ Zeker in de zeer diverse groep van het verzet in Grenoble was dit het geval. In 1963 werd het *Comité du musée de la Résistance dauphinoise* gevormd, waar maar liefst 27 organisaties deel van uitmaakten.²⁸⁰ Die verbinding met de verzetsorganisaties loopt trouwens nog steeds door in het huidige museum, waar deze nog steeds nauw worden betrokken bij de werking. Vandaag de dag zitten er echter vooral sympathisanten en nakomelingen van de oorspronkelijke verzetsleden in de organisaties.²⁸¹

²⁷⁷ CRISES – Musées de la Résistance et de la Déportation (France essentiellement), (http://recherche.univ-montp3.fr/crises/index.php?option=com_content&task=view&id=293&Itemid=151).

²⁷⁸ BOURSIER, J-Y., « D'une guerre à l'autre en Europe », 8.

²⁷⁹ YOUNG, J., *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, 1993, 6.

²⁸⁰ BLOWEN, "Lest we forget", 63.

²⁸¹ Telefonisch gesprek met Olivier Cogne (MRDI), Grenoble, 24 mei 2012.

De eerste werkgroep was gegroeid uit een initiatief van een groepje geëngageerden, die sterk beïnvloed waren door het Freinet-systeem en de *éducation populaire*-beweging.²⁸² Die streefde naar wat wij nu een burgerschapsopvoeding zouden noemen, voor iedereen en buiten de grenzen van het traditionele onderwijs, met veel oog voor vrije tijd.²⁸³ Die beweging kende een grote populariteit na de bevrijding, met bijvoorbeeld de oprichting van de pedagogische organisatie *Peuple et Culture* in 1945.²⁸⁴ In Grenoble kende de stroming een sterke band met het verzet. Benigno Cacarés, een van de voortrekkers van de *Peuple et Culture*-beweging vertelt erg visueel dat ‘de verzetsleden afdaalden uit het bergmassief van de Vercors en zich meteen inzetten voor de culturele scholing van jongeren’.²⁸⁵ Vanaf het begin van de activiteiten, vlak na de bevrijding in 1944, waren ook de communistische vakbond CGT (Confédération Générale du Travail) en de Christelijke vakbeweging CFTC (Confédération Française des Travailleurs Chrétiens) bij de organisatie betrokken. Er wordt gesproken van een erg dynamisch milieu in het naoorlogse Grenoble, met de oprichting van verschillende instanties, waaronder een *Maison de la Culture*, een *Centre Inter-facultés* dat zich richt op een soort van interdisciplinaire opleiding, nieuwe theatervoorstellingen of uitgaven van *Les cahiers de l'Éducation populaire*, gebaseerd op het manifest van *Peuple et Culture*.²⁸⁶ Grenoble was “un grand centre culturel” en een van de “hauts lieux de la culture populaire” geworden, een voorbeeld voor vele andere Franse steden.²⁸⁷

Reeds in deze beginjaren waren er een aantal verbindingen met de politiek, aangezien verschillende lokale verkozenen zelf verzetsleden waren geweest of deel uitmaakten van hetzelfde netwerk.²⁸⁸ Albert Michallon, de burgemeester van Grenoble en zelf oud-verzetsman, zorgde persoonlijk voor de eerste locatie van het museum.²⁸⁹ Het betrof een klein appartementje, in de Rue Jean-Jacques Rousseau, vlak in het centrum van Grenoble in het geboortehuis van de romantische schrijver Stendhal, waar vandaag een echte winkelstraat ligt. De verklaring voor deze welwillendheid kan gevonden worden in een trots op het verzetsverleden van Grenoble, waarvoor het een erkenning kreeg als één van de vijf *Communes Compagnon de la Libération*, uitgereikt door generaal De Gaulle zelf.²⁹⁰ De organisatie die het meeste de touwtjes in handen nam binnen dat eerste comité, was de *Association départementale des déportés et internés résistants et patriotes* van Isère (ADIRP, lokale afdeling van nationale FNDIRP), een organisatie met communistische achtergrond. Die gedachte valt gedeeltelijk te ontwaren uit de manier van werken in raden, voor de mensen, antifascistisch en sterk geëngageerd.

²⁸² Gesprek met Olivier Cogne (MRDI), Grenoble, 4 mei 2012.

²⁸³ CACÉRÈS, B., *Histoire de l'Éducation Populaire*, Parijs, 1964, 157-163.

²⁸⁴ BLOWEN, “Lest we forget”, 70 ; *Manifeste Peuple et Culture*, 1945, (<http://www.peuple-et-culture.org/IMG/pdf/doc-72.pdf>).

²⁸⁵ CACÉRÈS, *Histoire de l'Éducation Populaire*, 157-163.

²⁸⁶ CACÉRÈS, *Histoire de l'Éducation Populaire*, 157-163.

²⁸⁷ Idem, 160-161.

²⁸⁸ BLOWEN, “Lest we forget”, 70-71.

²⁸⁹ BLOWEN, “Lest we forget”, 71.

²⁹⁰ Gesprek met Olivier Cogne (MRDI), Grenoble, 4 mei 2012 ; *Ordre de la Libération*, http://www.ordredelaliberation.fr/fr_doc/4_2_commune.html.

Het eerste museum werd uiteindelijk in 1966 geopend.²⁹¹ De opbouw van het museum was, gezien haar kleine oppervlakte, rommelig. Aangezien elke organisatie haar wapenfeiten vereeuwigd wilde zien in het museum, gaf het een weinig overzichtelijk, sterk lokaal en anekdotisch beeld over de oorlog.²⁹² In het museum werd de judeocide niet behandeld, net zoals het thema van de Joodse verzetsleden achterwege werd gelaten, ondanks hun grote aanwezigheid tijdens de oorlog.²⁹³ Zoals eerder in deze masterproef werd aangehaald, stond het historiografisch onderzoek naar het eerste thema op dat moment echter nog in zijn kinderschoenen, en dat naar het tweede is zelfs vandaag nog niet degelijk uitgewerkt.²⁹⁴ In een tijdelijke, gratis tentoonstelling, die in 1972 werd georganiseerd door de *Association départementale des déportés, internés et familles de disparus* (ADIF) en het *Comité du Musée de la Résistance et de la déportation de Grenoble* in samenwerking met een aantal andere oud-verzetsorganisaties, was er al meer aandacht voor de vernietigingskampen: een hoop afgeschoren haar, een urne met assen en een kinderschoentje werden er tentoongesteld als getuigen aan “les gazés d’Auschwitz”.²⁹⁵ Een stille verwijzing naar de judeocide, hoewel ‘de Joden’ nergens worden genoemd.

Pas in de loop van de jaren '70 kwam de herinnering aan de judeocide stilaan apart te staan van de herinnering van de andere gedeporteerden, ook in Isère. Dat ging volgens Simone Lagrange, de lokale voorzitter van de *Amicale d’Auschwitz et des camps de Haute-Silésie*, niet zonder problemen: ze hebben voor zichzelf ‘plaats moeten maken’.²⁹⁶ Deze concurrentie zal nog zeer lang blijven spelen. Omwille van de grote betrokkenheid van de organisaties bij de opbouw van het museum, is het belangrijk om de evolutie van deze relaties even te bekijken. Vanaf de oprichting van deze *Amicale* in 1973 probeerde de organisatie van Lagrange een link te leggen tussen deportatie en de uniciteit van de judeocide.²⁹⁷ Dat was niet acceptabel voor vele verzetsleden. Discussies liepen in de jaren 1980 blijkbaar vooral hoog op met de voorzitter Henry Duffourd van de communistische ADIRP.²⁹⁸ Zoals we ondertussen wel weten, kreeg de aparte Joodse herinnering aan de deportatie vooral vanaf het proces van Klaus Barbie in 1987 meer aandacht in Frankrijk. Maar net zoals op andere plaatsen riep deze nieuwe aandacht ook in Grenoble, *Commune Compagnon de la Libération*, nog meer frustraties op bij de andere gedeporteerden.²⁹⁹ Zij maakten duidelijk dat de ervaring van de concentratiekampen voor iedereen dezelfde was. Vooral de vele communistische verzetsleden waren niet opgezet met de extra erkenning voor de Joodse slachtoffers, aangezien zij het antisemitisme van de Nazi’s niet als specifiek zagen, maar als een

²⁹¹ *Journal du Musée de la Résistance et de la déportation & de la Maison des droits de l’Homme*, (1)2005, (http://www.resistance-en-isere.fr/uploads/Document/52/WEB_CHEMIN_7001_1268054334.pdf).

²⁹² DEREYMEZ, J.-W., “De l’autre côté du miroir?”, 174.

²⁹³ Gesprek met Olivier Cogne (MRDI), Grenoble, 4 mei 2012; BOVETET, D. en DEREYMEZ, J.-W., “À propos de la rafle du 26 août 1942. Les Juifs en Isère (1940-1944) », *Évocations*, 1994-1995, 139-198.

²⁹⁴ Gesprek met Olivier Cogne (MRDI), Grenoble, 4 mei 2012.

²⁹⁵ DUPINAY-BEDFORD, K., *Les Déportés : Histoire des Associations : la Mémoire (1945-1995)*, Paris, 2010, 179-180.

²⁹⁶ *Idem*, 185.

²⁹⁷ *La Mémoire*, muurplaat MRDI.

²⁹⁸ DUPINAY-BEDFORD, *Les Déportés*, 404-405.

²⁹⁹ *Idem*, 249.

verregaande vorm van kapitalisme.³⁰⁰ Precies die communisten waren ook de verzetsleden met het meeste invloed op het MRDI.³⁰¹ Na de val van de muur zwakten hun radicale ideeën wel af.

Wanneer de statuten van de Amicale van Lagrange in 1989 werden ingediend bij de prefet van Isère, kwam hier zelfs niet één keer het woord 'Juiif' in voor.³⁰² Toch kreeg de aanvraag van een erkenning als officiële organisatie in Isère, een zware reactie: men vreesde een diversificatie van de herinnering van het verzet. De politieke herinnering schijnt dus niet klaar voor een Joodse organisatie en de scheidingslijn tussen de raciaal gedeporteerden en verzetsleden was nog altijd erg moeilijk te overbruggen. De vrees van de verzetsleden zal zich verderzetten in de aanloop naar én in de opbouw van het nieuwe museum. Want tegen het einde van de jaren 1980 had het kleine museum in de Rue Jean-Jacques Rousseau, dat ook wel een "fourre-tout émouvant" werd genoemd, haar aantrekkingskracht verloren, en werd de wenselijkheid van een nieuw museum steeds duidelijker.³⁰³ De evolutie in de richting van een verzelfstandiging van het Joodse lijden zal uiteindelijk onafwendbaar blijken.

Totstandkoming en uitbouw van een museum van de tweede generatie (1986-1994)

Marie-Hélène Joly stelt dat in opbouw en inhoud van Wereldoorlog II-musea twee generaties aan te duiden zijn.³⁰⁴ De eerste generatie musea, in de jaren 1960 en 1970, bestonden nog uit een klein lokaaltje met een aantal foto's en documentatie, opgehouden door vrijwilligers uit verzetskringen. Hiervan is het MRDI is natuurlijk een goed voorbeeld. De nieuwe generatie musea, die in de jaren 1980 en 1990 werden opgericht, waren daarentegen moderne, goed uitgebouwde musea, vaak ook met een sterkere aandacht voor de judeocide. Het oprichten van dergelijke nieuwe musea, gebeurde meestal dankzij de steun van de lokale en bovenlokale politiek. Sarah Blowen bouwt verder op het idee wanneer ze stelt dat het museum in Grenoble een speciaal voorbeeld is van de theorie, aangezien dit *zichzelf* heeft heruitgevonden.³⁰⁵ Want in het MRDI werd op het einde van de jaren 1980 uitgekeken naar een vernieuwing van de inhoud en vorm, een museum van de tweede generatie. En ook hier moest daar veel geld voor worden gezocht, waardoor het museum moest gaan kijken in de richting van de politieke wereld. Mede dankzij de decentralisatiewetten van het einde van de

³⁰⁰ Ibidem.

³⁰¹ DEREYMEZ, J-W., "De l'autre côté du miroir?", 175.

³⁰² DUPINAY-BEDFORD, *Les Déportés*, 404-406.

³⁰³ BLOWEN, "Lest we forget", 71.

³⁰⁴ JOLY, M.-H., "War musea in France", S. BLOWEN, M. DEMOSSIER en J. PICARD red., *Recollections of France: Memories, Identities and Heritage in Contemporary France*, New York/Oxford, 2000 .

³⁰⁵ BLOWEN, "Lest we forget", 369.

jaren 1980 werd een departementalisering van het MRDI, met een koppeling aan het populaire *Musée Dauphinoise*, denkbaar.

Dat plan werd in 1986 door Alain Carignon, voorzitter van de Conseil Général en burgemeester van Grenoble, goedgekeurd. In 1988 werd het ook goedgekeurd door het Conseil zelf, en werd ook meteen het gebouw in de Rue Ébert aan het museum toegekend, al werden niet meteen verdere stappen ondernomen om de departementalisering ook effectief te laten plaatsvinden.³⁰⁶ In 1991 zou het gebouw worden gekocht van de stad Grenoble, de vorige eigenaar.³⁰⁷ Maar naast een nieuwe locatie was er ook geld nodig. Op 27 maart 1991 vroeg het museum drie miljoen Franse frank aan het Conseil Général, waarvan in 1992 slechts twee miljoen werden toegekend.³⁰⁸ Bij wijze van drukkingsmiddel werd er daarom ook geïnformeerd bij het ministerie van Defensie of daar bereidheid was tot sponsoring, waarbij werd benadrukt dat de leden van de organisatie ADIRP reeds via giften hun betrokkenheid aantoonde.³⁰⁹ “Wij doen moeite, maar het departement blijft achter”, is de boodschap.³¹⁰ Toch verandert er weinig. Alain Carignon blijft zijn steun voor een vernieuwd MRDI wel regelmatig uitspreken.³¹¹

Een manier om de politieke wereld te overtuigen van het belang van het museum, was door te dingen naar een erkenning van het museum als Musée de France. In de aanloop naar de 50-jarige herdenking van de bevrijding van de Frankrijk in 1994, kwamen er echter veel nieuwe aanvragen binnen bij het *Directoire des Musées de France*. Blowen merkt op dat het dus interessant was om op te vallen tussen de massa.³¹² Daar zou Jean-Claude Duclos voor gezorgd hebben. Deze nieuwe curator voor het MRDI had hierover al wat expertise kunnen opdoen tijdens zijn carrière bij het belangrijke *Musée Dauphinois* in Grenoble. Een moderne gedigitaliseerde catalogus van de collectie was nodig en interessant omwille van de gerichtheid van het DMF op de materiële collecties. Vanaf 1991 werden 7000-tal objecten in een databank opgenomen. Daarnaast koos Duclos ook voor een speciale insteek: in het museum werd vooral gefocust op lokale gebeurtenissen en figuren, maar tegelijkertijd was het geen typisch stadsmuseum. De “couleur locale” werd wel ingebed in een breder discours over Wereldoorlog II, en daarnaast zouden de waarden van het verzet een grote rol spelen. Het moeilijke selectieproces van het DMF kan dus als één aspect van de keuze voor de lokale aanpak worden gezien, maar aan de andere kant maakte de geschiedenis en werking van het museum een andere aanpak onmogelijk. De digitalisering en aanpak wierpen hoe dan ook hun vruchten af: op 17 juni 1993 werd de collectie van het MRDI door het *Conseil artistique*

³⁰⁶ DUPINAY-BEDFORD, *Les Déportés*, 268-269.

³⁰⁷ “L’humanité et sa mémoire : Musée Départemental de la Résistance et de la Déportation”, *Grenoble Magazine*, 1995, 11.

³⁰⁸ “Le futur musée de la Résistance et de la déportation. Où en sommes-nous?”, *Le Patriote Résistant de l’Isère*, (52)1991; “Le musée de la Résistance et de la déportation. Coup d’arrêt au financement?”, *Le Patriote Résistant de l’Isère*, 52(1991); DUPINAY-BEDFORD, *Les Déportés*, 267.

³⁰⁹ DUPINAY-BEDFORD, *Les Déportés*, 268-269.

³¹⁰ “Pour la connaissance de la mémoire. Résolution : Sur le Musée de la Résistance et de la déportation de Grenoble », juli 1992 (55); DUPINAY-BEDFORD, *Les Déportés*, 269.

³¹¹ “Motion”, *Le Patriote Résistant de l’Isère*, (52)1991, gepubliceerd in DUPINAY-BEDFORD, K., *Les Déportés*, 497.

³¹² BLOWEN, “Lest we forget”, 72.

van het DMF als publiek erfgoed beschouwd en zo werd het museum een “musée contrôlé”.³¹³ Dat opende volgens Blowen de deuren naar subsidies.

Maar de doorbraak in deze impasse kwam er al in januari 1993, nog voor de erkenning van het MRDI als *Musée de France* dus. Toen kwamen Alain Carignon, de president van de Conseil Général van Isère, en Jean Paquet, de toenmalige voorzitter van de administratieve raad van het MRDI, tot een financieel akkoord.³¹⁴ Het overeengekomen budget voor het nieuwe museum bedroeg volgens Dupinay-Bedford 16 miljoen Franse frank, omgerekend een kleine 2,5 miljoen euro.³¹⁵ Deze zouden dan worden aangevuld met giften, opgehaald door de verschillende betrokken organisaties, in totaal een 32.000 FF.³¹⁶ Blowen vermeldt de uiteindelijke cijfers: het Conseil Général van Isère schonk volgens haar 14,5 miljoen.³¹⁷ Dat bedrag werd aangevuld met 2,5 miljoen FF van het Franse ministerie van cultuur van de socialistische minister Jack Lang, uitgegeven via de *Direction régionale des affaires culturelles* (Rhône-Alpes) en met 500.000 FF vanwege de administratie van Oorlogsveteranen.³¹⁸ Er was 17 miljoen alleen al nodig voor de renovatie en opbouw van het museum, waarvan 14 miljoen van het Conseil Général, 2 van ministère de culture, 1 van de administratie voor oorlogsveteranen.³¹⁹ De erkenning van het DMF leverde dus blijkbaar wel subsidies op vanuit het nationale niveau, maar voor het departementale niveau, de grootste geldschieter, was dit geen voorwaarde. Hierover schrijft *Le Patriote Résistant*: « C’est le plus coûteux [... Mais] le seul digne du département, de sa participation à la Résistance de Grenoble (Compagnon de la Libération) ». ³²⁰

Er zijn verschillende redenen te vinden voor de keuze van het departementale niveau als hoofdsponsor van het nieuwe MRDI. Ten eerste was het een negatieve keuze: de nationale staat kreeg, zoals gezegd, veel aanvragen in de aanloop naar de 50-jarige herdenking van de bevrijding. De stad Grenoble, de Compagnon de la Libération, die in de jaren '60 ook voor een gebouw had kunnen zorgen, had pas een nieuw kunstmuseum gesponsord.³²¹ Dat maakte het dus moeilijk maakte om uit deze kas nog extra geld los te wrikken. Maar de keuze voor het departement was het natuurlijk ook een positieve: het museum beoogde de lokale geschiedenis te bespreken, dus was de vraag departementale steun een logische stap. In de vraag naar de plotse vrijgevigheid van de Conseil Général, de stap van 2 naar 14,5 miljoen FF is opvallend, mag zeker het enthousiasme en de persoonlijke toewijding van voorzitter Alain Carignon niet worden vergeten. Hij had de verzetsleden reeds in 1986, voor

³¹³ *Guide du musée*, juni 1994, map “1994”, Archief MRDI, Grenoble.

³¹⁴ DUPINAY-BEDFORD, *Les Déportés en Isère*, 269-270.

³¹⁵ “Le musée départemental de la Résistance et de la déportation prend forme. Où en sommes-nous », *Le Patriote Résistant de l’Isère*, (57)1993, DUPINAY-BEDFORD, 270.

³¹⁶ “Vers l’inauguration du futur musée de la Résistance et de la déportation”, *Le Patriote Résistant de l’Isère*, (57)1993.

³¹⁷ BLOWEN, “Lest we forget”, 73.

³¹⁸ BLOWEN, “Lest we forget”, 73.

³¹⁹ “Pour préserver la mémoire en haut lieu”, *Le Dauphiné Libéré*, 9 december 1993.

³²⁰ “Le musée départemental de la Résistance et de la déportation prend forme. Où en sommes-nous”, *Le Patriote Résistant de l’Isère*, (57)1993; DUPINAY-BEDFORD, *Les déportés*, 270

³²¹ BLOWEN, “Lest we forget”, 71-72.

enige beslissing van de Conseil Général, een nieuw museum beloofd, met engagement van het departement.³²² Bij wijze van wederdienst werden bij het opmaken van een nieuwe conseil d'administration voor het museum in 1992, ook twee verkozenen van de Conseil Général en één van de stad Grenoble opgenomen, "en raison de la perspective logique (après nous) de la départementalisation du musée".³²³ Als lid van de Gaullistische partij *Rassemblement pour la République*, had hij zeker en vast een boontje had voor het verzet en dat vergemakkelijkte zeker het proces naar de totstandkoming van het nieuwe museum. Geruchten deden wel de ronde over het feit dat Carignon, die zowel burgemeester van Grenoble, als voorzitter van de Conseil Général, en later ook minister van Communicatie was, druk had uitgeoefend om deze gelden vrij te maken. Deze geruchten hebben waarschijnlijk te maken hebben met het feit dat Carignon in juli 1994, vlak na de opening van het museum, werd aangeklaagd voor een affaire met misbruik van publieke gelden, de zogenaamde affaire "Dauphiné News" en de affaire "la Lyonnaise des eaux".³²⁴ In die context gaf hij op 17 juli zijn ontslag als minister van Communicatie.³²⁵ Hij bleef voorlopig wel nog voorzitter van de Conseil Général van Isère, tot zijn veroordeling op 17 november 1995.³²⁶ Toen werd hij schuldig bevonden in de zaak en veroordeeld tot vijf jaar celstraf, waarvan twee effectief.³²⁷ Die veroordeling heeft echter niets te maken met het MRDI. Volgens een aantal veteranen en Duclos zou Carignon weliswaar geen invloed hebben gehad op de inhoud van het museum.³²⁸ Ook in het archief van het museum valt hier niets over terug te vinden. Blowen weet te vertellen dat hij zou hebben geprobeerd om de opening van het museum te laten organiseren op de 100ste verjaardag van De Gaulle, maar dat er uiteindelijk gekozen werd voor een datum die voor alle verzetsleden aanvaardbaar was, namelijk 1 juli, de verjaardag van de bevrijding van de stad Grenoble.³²⁹ Hiervoor geeft zij echter geen bronvermelding. Misschien was het voor Carignon ook niet nodig om invloed uit te oefenen op de inhoud van het museum en was hij akkoord met de inhoud zoals die was. Bij het aankomen op de tweede verdieping van het museum, waar een straat in Grenoble werd nagemaakt, weerklinkt bijvoorbeeld sinds 1994 luid de naam van De Gaulle in een afgespeelde geluidsopname, die de sfeer van het verzet moet nabootsen.³³⁰

Wat wel vaststaat, is dat Carignon zich heeft geëngageerd voor het MRDI, als we kijken naar de vroege erkenning die hij gaf aan het project, en naar de snelheid waarmee gelden werden vrijgemaakt. Dat paste in een breder kader van reconciliëren. Onder de verzetsleden heerste immers het gevoel dat de herinnering aan het verzet bij de jongere generaties uitdoofde. Dat wilden zij tegengaan door het 50-jarig jubileum van de bevrijding in 1994 te vieren 'avec

³²² DUPINAY-BEDFORD, *Les Déportés*, 268-269.

³²³ "Musée de la Résistance et de la déportation. Le nouveau conseil d'administration", *Le Patriote Résistant de l'Isère*, (52)1991.

³²⁴ FRANCILLON, C., « Les eaux troubles de Dauphiné News », *Le Monde*, 19 juli 1994.

³²⁵ BELLERET, R., "Alain Carignon démissionne du gouvernement", *Le Monde*, 19 juli 1994.

³²⁶ "Alain Carignon veut conserver son mandat de conseiller général", *Le Monde*, 19 november 1995.

³²⁷ PEYROT, M., "Alain Carignon a été reconnu coupable de corruption", *Le Monde*, 18 november 1995..

³²⁸ BLOWEN, "Lest we forget", 74.

³²⁹ BLOWEN, "Lest we forget", 75.

³³⁰ Bezoek MRDI, Grenoble, 4-5 mei 2012; gesprek Olivier Cogne (MRDI), Grenoble, 4 mei 2012.

éclat' en hierover schreven zij ook politici aan.³³¹ Vanuit de positie van politici bezitten musea, volgens Serge Barcellini, een wetenschappelijke, commemoratieve, patrimoniale en pedagogische taak. De commemoratieve taak werd meteen opgenomen met de officiële opening van het nieuwe MRDI in de Rue Ébert, die uiteindelijk dus plaatsvond op 1 juli 1994, de verjaardag van de bevrijding van Grenoble.³³² Dit was een belangrijk moment, zowel voor politici als voor de verzetsleden. Zij kregen allen de kans om hun gewenste politieke herinnering ten toon te spreiden. En dat gebeurde in stijl: voor de opening alleen werd 1,1 miljoen FF uitgetrokken.³³³ De dag opende met een glorieuze doortocht van militaire voertuigen, onder de tonen van een fanfare die de *Chant des Partisans* bracht.³³⁴ Dit werd gevolgd door het brengen van een eerbetoon aan de verzetslui. Het publiek werd tot tranen bewogen rapporteert la Dauphiné Libéré, toen kinderen verzamelden rond een grote urne, waarin zij grond uit elk van de 58 kantons van het departement stortten.³³⁵ De ceremonie werd natuurlijk gevolgd door een aantal toespraken van de aanwezige notabelen, in het bijzonder Alain Carignon, samen met een aantal hooggeplaatsten, waaronder Roger Koch, maire-adjoint van Parijs en vertegenwoordiger voor Jacques Chirac, en een aantal verzetsleden. Hierna volgde het officieel openen van het museum met een rondleiding door de curator Jean-Claude Duclos. In het krantje van de FNDIRP wordt de aanwezigheid van hun voorzitter gemeld, alsook een vertegenwoordigster van de Fondation pour la Mémoire de la Déportation, Marie-Claude Vaillant-Couturier.³³⁶ In de toespraak die Carignon er uitsprak, doordrenkt van 'émotion authentique', bevestigde hij opnieuw zijn steun voor het museum, en voor het belang van de herinnering van het verzet, want 'tant que nous nous souvenons, tout est possible', besloot hij met een quote van Elie Wiesel.³³⁷ Na het uitgebreid eren van de verzetsleden richtte hij zich tot de Joodse gemeenschap, aan wie hij beloofde te blijven vechten tegen het revisionisme. Dit museum "soit un lieu de culture au plus beau sens du terme: le lieu d'une permanente initiation à la tolérance, au respect des différences et à la démocratie". Dit is een perfect voorbeeld van een indirecte politieke beïnvloeding: op deze manier zet Carignon bepaalde politieke lijnen uit voor het nieuwe museum.

Ook bij latere evenementen is het MRDI dé locatie om de politieke herinnering te versterken. Op 20 juli 1995 wordt de burgemeester van het Israëlische Réhovot rond gegidst in het MRDI, terwijl hij op bezoek is in verbroederingsstad Grenoble.³³⁸ Aanwezig zijn opnieuw Alain Carignon, op dat moment enkel nog voorzitter van de Conseil Général, maar ook Jean-Jacques Gleizal, schepen van cultuur in Grenoble, Simone Lagrange, voorzitter van de

³³¹ "Compte rendu du comité directeur (réunion du 9 décembre 1993)", *Le Patriote Résistant de l'Isère*, 61(1994) ; DUPINAY-BEDFORD, *Les Déportés de l'Isère*, 275.

³³² "Un lieu de mémoire au cœur de la ville", *Le Dauphiné Libéré*, 2 juli 1994.

³³³ "Le musée de la Résistance fait l'unanimité", *Le Dauphiné Libéré*, 25 december 1993.

³³⁴ "Un lieu de mémoire au cœur de la ville", *Le Dauphiné Libéré*, 2 juli 1994.

³³⁵ "Un lieu de mémoire au cœur de la ville", *Le Dauphiné Libéré*, 2 juli 1994.

³³⁶ "1 juli 1994, Le nouveau musée départemental de la Résistance et de la déportation", *Le patriote résistant de l'Isère*, (64)1994 ; "Marie-Claude Vaillant-Couturier présente à l'inauguration du Musée", *Le patriote résistant de l'Isère*, (64)oktober 1994.

³³⁷ *Guide du musée*, juni 1994, MRDI, map "1994", Archief MRDI, Grenoble ; Un lieu de mémoire au cœur de la ville, *La Dauphiné Libérée*, 2 augustus 1994.

³³⁸ "M. Sandler, maire de Réhovot (Israël) accueilli à Grenoble », *La Dauphiné Libéré*, 21 juli 1995, persmap MRDI.

Association des déportés d'Auschwitz et des fils et filles de déportés, Edwige Elkaim van *B'nai B'rith*, Robert Cohen-Tanugi, mede-voorzitter van de Joodse gemeenschap van Grenoble en nog tal van andere persoonlijkheden uit die gemeenschap. Alain Carignon besprak tijdens zijn toespraak de belangrijkste evenementen die reeds werden georganiseerd in dit museum en vertelde trots dat er in 1996 een tentoonstelling zou plaatsvinden die exclusief zou handelen over de Joden in Isère tijdens de Tweede Wereldoorlog.³³⁹ Daarbij maakte hij een toespeling op de toenmalige situatie in ex-Joegoeslavië, om aan te tonen hoe belangrijk het herdenken van de gruwel van de oorlog was.

'La muséographie coopérative'

Laten we dan nu het licht schijnen op een heel andere, maar niet minder belangrijke 'politieke betrokkenheid', namelijk die van de verschillende verzetsbewegingen in Isère. Dit middenveld werd in het proces van de opbouw van het MRDI geraadpleegd. Deze bijzondere samenwerking was gebaseerd op hun gezamenlijk doel: een vernieuwd, eigen museum, waarin de helden van het verzet worden gehuldigd. Deze *muséographie coopérative* is steeds cruciaal geweest voor de werking van het MRDI.³⁴⁰ Dit betekent dat het museum wordt uitgewerkt door een samenwerking van historici, museologen en de verzetsorganisaties, die samen "rencontrer et échanger", waarbij de historici weliswaar het laatste woord hebben.³⁴¹ In september 1990, onder het voorzitterschap van Jean-Claude Duclos, kwam de eerste Conseil Scientifique bij elkaar.³⁴²

De lokale afdelingen van het FNDIRP, ADIRP, ADIF, maar ook bovenlokale organisaties, zoals de *Fondation pour la Mémoire de la Déportation* (FMD) gaven op die manier vorm aan het nieuwe museum, waarin zij elk een aantal punten verwezenlijkt wilden zien. Het idee van zulke samenwerking en een 'ethnografische invulling', met focus op de 'gewone mens' en de lokale cultuur is typisch aan de *Style Grenoblois*, die verschillende departementale musea in Grenoble hanteren.³⁴³ Jean-Claude Duclos, die deze gedachte uit zijn vorige positie als curator bij het Musée Dauphinois in Grenoble meebracht, zag het vernieuwde MRDI als een zogenaamd *Musée de Société* bij uitstek.³⁴⁴ Met een presentistisch idee over geschiedenis zou het museum meer ruimte geven aan de herinnering en zou het door de jaren heen veranderen.³⁴⁵ Ook de positie van de herinnering van Wereldoorlog II in onze hedendaagse

³³⁹ "M. Sandler, maire de Réhovot (Israël) accueilli à Grenoble », *La Dauphiné Libéré*, 21 juli 1995, persmap MRDI.

³⁴⁰ Interview Olivier Cogne (MRDI), Grenoble, 4 mei.

³⁴¹ Telefonisch interview Olivier Cogne (MRDI), 24 mei 2012.

³⁴² Gustave Estadès, gedeporteerde verzetsstrijder en vice-president van het museum; Blaise Giraudi, gedeporteerde verzetsstrijder en lid van de Conseil d'Administration van het huidige museum, Charles Métral, verzetsstrijder en verantwoordelijk voor de huidige documentatie van het museum, Pierre Bolle, historicus, Michel Chanal, historicus, Vital Chomel, ere-directeur van de departementale archieven, Paul Dreyfus, historicus, schrijver en journalist, Patrice Escolan, journalist, Michel Merlan, conservator van de Bibliothèques Municipale d'Etudes, Yves Soulingeas, directeur van de departementale archieven, Jean-Claude Duclos, conservator van het Musée Dauphinois, Bernard Dutel, architect, Jean Paquet, historicus en voorzitter van het musée Résistance-Déportation, Elisabeth Fabre, verzetsstrijder en secretaris-generaal van het museum, Pierre Fugain, geïnterneerd verzetsstrijder.

³⁴³ BLOWEN, "Lest we forget", 76.

³⁴⁴ Idem, 74-77.

³⁴⁵ RÜSEN, J., "Was ist Geschichtskultur? Überlegungen zu einer neuen Art, über Geschichte nachzudenken", K. FÜSSMANN, H.T. GRÜTTER en J. RÜSEN red., *Historische Faszination. Geschichtskultur heute*, Keulen, 1994, 3-26.

samenleving kan worden aangereikt. Dit alles betekende voor de oud-verzetsleden een welkome breuk met het vroegere, bijna encyclopedische museum, aangezien de focus kwam nu nog sterker kwam te liggen op een aantal helden en persoonlijke ervaringen. Deze manier van werken toont het verzet niet als één blok, maar belicht ook de scheidingslijnen en verschillen tussen verzetsleden en gedeporteerden sterk benadrukt: actief of passief verzet, gewapend of niet, patriottisch of antifascistisch en communistisch of het verzet tegen de Service Travail Obligatoire, de verplichte werkdienst.³⁴⁶ De nadruk op de spectaculaire helden maakt dat er minder aandacht wordt gegeven aan de slachtoffers. Dit werd versterkt door de afwezigheid van Joodse organisaties in de aanloop naar de opening in 1994.³⁴⁷ Het Joodse verhaal wordt op dat moment nog steeds ingepast in het algemene deportatieverhaal en kreeg geen aparte behandeling. Dat staat haaks op de toenmalige internationale ontwikkelingen, maar past wel in de Franse politieke context van dit moment. Bij het bezoek van Marie-Claude Vaillant-Couturier, afgevaardigde van de *Fondation pour la mémoire de la déportation*, aan het ADIRP in januari 1992 werd zo bijvoorbeeld duidelijk gemaakt dat Auschwitz een kamp was zoals alle andere.³⁴⁸ Edwige Elkaïm, van de Joodse organisatie B'nai B'rith, vertelt in een terugblik uit 1997 bijvoorbeeld over de manier waarop haar organisatie in februari 1994 had geprobeerd om het Joods verzetsverhaal te laten opnemen in het museum.³⁴⁹ Het museum had hen warm ontvangen, maar voor hun verhaal zou geïncorporeerd kunnen worden, moest er nog veel onderzoek worden gedaan. Dat zou twee jaar duren, en zou uiteindelijk leiden tot een tijdelijke tentoonstelling over de Joodse aanwezigheid in Isère tijdens de Tweede Wereldoorlog. Zij spreekt wel over “ ‘une certaine ‘résistance’ ”³⁵⁰ en zelfs over bepaalde vooroordelen over Joden die nog op dat moment heersten in verzetskringen, die moesten worden overwonnen om deze studie later ook effectief te kunnen gebruiken in het museum.³⁵¹ “Il y a eu des tensions”, weet Olivier Cogne.³⁵² Maar we kunnen dus besluiten dat het belang van het niet-Joodse verzet werd voorop geplaatst in de politieke herinnering van dit pre-1995 tijdperk en dat de Joden op herinneringsvlak door bepaalde verzetsleden werkelijk als concurrenten werden gezien. De politieke wereld, in de persoon van Alain Carignon, liet zich wel positief uit over deze evolutie, al sprak hij zijn welbevinden uit voor een publiek van Franse en Israëlische Joden.³⁵³

Nu de laatste verzetsleden stilaan wegblijven, krijgt dit radensysteem een interessante nieuwe dynamiek. De hiërarchie is volledig weg en, bij wijze van spreken, kan iedereen mee komen praten over de manier waarop het MRDI met herinnering moet omgaan. Dit levert nu een nieuwe tijdelijke tentoonstelling op, *Les Justes de l'Isère*. In de verslagen van de besprekingen hier wordt bijvoorbeeld duidelijk dat een vertegenwoordiger van het *Direction*

³⁴⁶ Bezoek MRDI, Grenoble, 4-5 mei 2012.

³⁴⁷ Telefonisch interview Olivier Cogne, 24 mei 2012.

³⁴⁸ DUPINAY-BEDFORD, *Les Déportés*, 268.

³⁴⁹ DUCLOS, *Être Juif en Isère entre 1939 et 1945*, 108.

³⁵⁰ Aanhalingsstekens zijn ook aanwezig in de originele tekst.

³⁵¹ DUCLOS, *Être Juif en Isère entre 1939 et 1945*, 109.

³⁵² Telefonisch interview Olivier Cogne, 24 mei 2012.

³⁵³ “M. Sandler, maire de Rêhovot (Israël) accueilli à Grenoble », *Le Dauphiné Libéré*, 21 juli 1995.

régionale Affaires culturels (DRAC) uitgenodigd werd op deze bespreking.³⁵⁴ Deze was weliswaar niet aanwezig op de vergadering. Voor de rest is er geen enkele politieke vertegenwoordiging aanwezig. Hier valt op hoe sterk de Joodse organisaties hierin aanwezig zijn.

Opbouw, inhoud en evolutie

Opbouw en inhoud van de het vernieuwde MRDI (1994)

Bij de opbouw van het museum werd ervan uitgegaan dat de opstelling niet alle vragen van de bezoeker kan en mag beantwoorden.³⁵⁵ Deze moet zijn eigen ideeën kunnen vormen en ze kunnen actualiseren naar vandaag, wordt verteld. Maar leent hun opstelling zich daartoe? Welke politieke ideeën zitten er in het parcours? En vooral, hoe wordt de judeocide gerepresenteerd? Zijn er evoluties merkbaar? Daarvoor is het interessant dat we gaan kijken naar de effectieve basisopstelling uit 1994, aan de hand van de toenmalige museumgids, de bespreking van Sarah Blowen uit 1997 en een document uit 2008 met voorgestelde wijzigingen van de originele muurteksten in de 'salle de la déportation' uit 1994. Een korte bespreking van de inhoud van het volledige museum uit 1994 zal ervoor zorgen dat de veranderingen in de volgende jaren, verder in deze masterproef, makkelijker te situeren zullen zijn.

In 1993 werd bekendgemaakt dat in het vernieuwde MRDI vijf grote thema's aan bod zouden komen: "de toetreden tot het Verzet", "de 'Maquis'", "het Joodse vraagstuk in Isère", "de repressie en deportatie" en de "Comités de la Libération". Jean Paquet, de voorzitter van *Les Amis du Musée de la MRDI*, onderstreept: « Le musée de la Résistance et de la déportation, cinquante ans après, montre que la Résistance reste un magnifique exemple de ce que peut la volonté de résister à toutes les idéologies de déshumanisation par l'affirmation des Droits de l'Homme.³⁵⁶ Het MRDI van 1994 bestaat uit drie verdiepingen die opeenvolgend 'vooroorlogs Grenoble en het losbreken van de oorlog', 'de Italiaanse bezetting en het begin van het verzet' en 'de Duitse bezetting en de bevrijding' bevatten. "Het Joodse vraagstuk" neemt dus nog niet zo'n belangrijke plaats in. Op het gelijkvloers wordt de bezoeker meegenomen vanuit het Grenoble uit de jaren '30 naar het losbreken van Tweede Wereldoorlog en het begin van het verzet, aan de hand van foto's, kranten en objecten, geduid met tekst. Een filmbeeld toont Maarschalk Pétain die tijdens de oorlog in Grenoble wordt ontvangen door een enthousiaste menigte: een opvallende keuze voor een pijnlijke herinnering. Tegen het einde van de eerste verdieping is de oorlog in volle gang. Bij het beklimmen van de spiraalvormige trap komt een kort hoorspel de bezoeker tegemoet:

³⁵⁴ Zie hoofdstuk *Museumlandschap in Frankrijk*.

³⁵⁵ *Guide du musée*, juni 1994, MRDI, map "1994", Archief MRDI, Grenoble.

³⁵⁶ BLACHON, R., " Pour préserver la mémoire en haute-lieu ", *Le Dauphiné Libéré*, 9 december 1993.

“De Gaulle! De Gaulle! Vive la France!”. Er wordt hoorbaar iemand gearresteerd en met een auto meegenomen. Boven aan de trap stapt de bezoeker binnen in een gereconstrueerde straat van Grenoble, met verzetsaffiches tegen de muur. Het hoorspel blijft over bijna de hele tweede verdieping hoorbaar. Na de straat volgen een aantal, bijna theatrale, gereconstrueerde kamers badend in gedimd licht, die telkens het verhaal vertellen van verschillende verzetsleden. Hier wordt weinig informatie meegedeeld, de nadruk ligt op de sfeer en de foto’s. Over het Joodse verhaal is hier nog altijd niets terug te vinden. Een genealogie van het verzet in Isère volgt, waarbij alle eenheden in diagrammen en kaarten worden weergegeven. Hierbij worden radio’s en camouflagemateriaal getoond, en foto’s van de schuilplaatsen van het verzet in de bergen.³⁵⁷ Een volgende spiraaltrap brengt ons naar de derde verdieping, die ook de overgang van de Italiaanse naar de Duitse bezetting van Isère in 1943 symboliseert. De opgelaaide repressie wordt aangetoond aan de hand van twee celdeuren uit het hoofdkwartier van de Gestapo in Grenoble, waar een aantal namen van gearresteerden van zijn af te lezen. Vervolgens volgt de “Salle de la Déportation”. Centraal staat een spoorweg, die de deportatie naar verre kampen symboliseert. In deze kamer worden een aantal voorwerpen apart tentoongesteld, die teruggekeerde gedeporteerden meebrachten uit de concentratiekampen. Deze techniek wordt wel vaker gebruikt in musea, zoals in het Jüdisches Museum in Berlijn, of het United States Holocaust Museum, om de gruwelijke beelden van ontmenselijkte lijken in massagraven te vermijden.³⁵⁸ Het geeft een persoonlijke toets aan de deportatie. Een volgende kamer toont opnieuw de glorieuze kant van het verzet: de bevrijding wordt geëvoceerd met foto’s van het Comité départementale de la Libération nationale. De laatste zaal zegt vaak veel over een museum en dat is hier niet minder verschillend. Hier wordt de herinnering en huidige betekenis van het verzet voor de bezoeker weergegeven. In 1994 zijn hier vier grote zuilen te zien, waarop *attention*, *discernement*, *réflexion* en *vigilance* te lezen staat. Op een centrale zuil waarop bovenaan La Marianne wordt afgebeeld, staan de republikeinse waarden te lezen.³⁵⁹ Deze pilaar verplettert een groot hakenkruis. Dit zou kunnen geïnterpreteerd worden als een erg patriottische politieke boodschap, en blijkbaar betrof het dan nog een compromis tussen de verzetsleden.³⁶⁰ Het werd volgens Blowen wel erg goed in het buitenland ontvangen, al was la Marianne er voor velen té veel aan. Op verschillende televisieschermen worden hedendaagse vormen van intolerantie afgebeeld. Sarah Blowen vertelt ons dat deze in januari 2000 beelden van de Klu Klux Klan in de Verenigde Staten en neonazi-bijeenkomsten in Oost-Europa toonden. De tentoonstelling sluit af met de zin « Rester vigilant, prêt à dire non et à se battre, telle est l’attitude de la Résistance ».

Het hoofdnarratief van het museum belichtte op dit moment dus vooral het verzet, met de focus op een aantal helden en schurkenfiguren uit deze wereld. Hier wordt op het einde een

³⁵⁷ BLOWEN, “Lest we forget”, 84.

³⁵⁸ Eigen bezoek Jüdisches Museum, Berlijn en USHMM, Washington.

³⁵⁹ *Guide du musée*, juni 1994, MRDI, map “1994”, Archief MRDI, Grenoble

³⁶⁰ BLOWEN, “Lest we forget”, 86.

patriottisch geëngageerde boodschap aan gekoppeld. Er is veel minder aandacht voor de Joodse verzetsleden en raciaal gedeporteerden. Dat heeft twee belangrijke redenen. Ten eerste is er natuurlijk de tijdsgeest. We spreken over 1994, zoals eerder in deze masterproef werd uitgelegd, heeft de Franse staat de judeocide nog maar weinig erkenning gegeven, bijvoorbeeld met de opening van het Mémorial d'Izieu in dat jaar. Ook internationaal is dit een moment waarop de bekendheid en populariteit van de judeocide nog maar in haar kinderschoenen staat. Daarbij komt dat Grenoble een echte verzetsstad was, en is. Ten tweede kan ook de invloed van de traditionele verzetsorganisaties als reden worden aangeduid. Zij vreesden dat de aanwezigheid van Joodse organisaties hun belangen zou schaden.³⁶¹ Daarom werden deze organisaties dan ook niet bij de voorafgaande besprekingen en voorstellingen over de inhoud van het museum betrokken. Dat zou echter niet lang meer duren. Het is duidelijk dat er verandering op til is, mede door het veranderde klimaat vanaf 1995. Door de moderne koppeling met het heden die in de laatste zaal wordt gemaakt, toont het museum zich als vooruitstrevend en die trend zou zich blijven verderzetten.

Een versterkte aandacht voor de judeocide (1997, 2001, 2008)

In 1996, toen deze basisopstelling nog ongewijzigd was, werd door Marie-Sylvie Polie een onderzoek uitgevoerd op de teksten van de muurborden in het MRDI, om deze te optimaliseren voor de beleving van kinderen. Bij het vragen naar een definitie van het woord 'déportation' aan de schoolkinderen, vermeldden 38 van de 64 kinderen de joden, tegenover slechts 10 die de verzetsleden vermeldden.³⁶² Homoseksuelen en zigeuners werden zelfs vaker vermeld, namelijk 12 en 11 keer. Dat zou kunnen aantonen dat het museum meer aandacht besteedde aan de joden, homoseksuelen en zigeuners dan aan het verzet. De originele teksten uit de deportatiezaal tonen ook aan van waar zij deze definitie haalden.

Beaucoup des prisonniers, résistants, juifs, tziganes, homosexuels et d'autres, seulement parce qu'ils sont différents, sont victimes de la **déportation**. Les nazis les enferment dans des wagons à bestiaux, sans eau, sans nourriture, et les concluisent dans des camps par trains entiers.

En 1942 les nazis décident d'exterminer tous les juifs. Ils créent des camps d'**extermination**, véritables usines à tuer. Des Juifs meurent par millions, étouffé dans des chambres à gaz.³⁶³

In dezelfde zaal werd de term "la solution finale" uitgelegd. Toch lag de belangrijkste nadruk van deze zaal ligt echter op de deportatie van verzetsleden. In de centrale tekst

³⁶¹ In een reflectie uit 2008 over de veranderingen in het museum sinds 1994, trekt de laatste zin de aandacht : "Si la Shoah devait bien évidemment être évoquée, plusieurs associations craignaient alors qu'elle occulte l'histoire des résistants déportés » ; *Journal du Musée de la Résistance et de la Déportation de l'Isère*, (8)2008, Map « Réactualisation 2008 », Archief MRDI, Grenoble.

³⁶² POLI, M-S., "Le texte dans un musée d'histoire et de société", *Publics et Musées*, (10)1996, 19.

³⁶³ *Actualisation de l'espace du Musée de la Résistance et de la Déportation de l'Isère, dédié à la Déportation*, mei 2007, Archief MRDI.

worden de Joden niet vermeld: hierin werd de gruwel van een gevangenis in Grenoble werd besproken door Lucien Gosse, een verzetslid. De gefilmde getuigenissen die werden afgespeeld in deze zaal, waren ook allemaal van verzetsleden. De judeocide werd dan wel vermeld, het was toch op een weinig grondige manier. Het verhaal van de relatief grote Joodse bevolking van Isère wordt niet weergegeven, enkel in de 'salle de la déportation' wordt het brede fenomeen geduid. Het zou ook kunnen dat de jongeren in 1996 onder invloed van de veranderde sfeer sinds Chiracs toespraak in 1995 een ander beeld hebben van de herinnering aan de deportatie. De opening van het museum werd immers al snel gevolgd door de toespraak van Chirac, de boom van de Joodse herinnering, alsook de Mission Mattéoli met het lokale onderzoek van Tal Bruttman naar de repressiepolitiek ten aanzien van Joden in Isère.³⁶⁴ Ook de media interesseerden zich sterk voor de kwestie, daarbij denken we vooral aan de aandacht dat het proces van Maurice Papon in 1997 kreeg.

Volgens Jean-Claude Duclos was het in die sfeer dat de lokale afdeling van *B'nai B'rith*, een oude wereldwijde Joodse organisatie, het MRDI in 1996 aanspoorde om hun informatie over de Joodse verzetsleden en de deportatie van Joden te herbekijken.³⁶⁵ Edwige Elkaïm van *B'nai B'rith* vertelde ze al in 1994 de opname van de Joodse verzetsleden in het museum hadden gevraagd, dus nog voor de opening van het museum, maar dat hier eerst nog meer onderzoek naar moest gebeuren.³⁶⁶ Hun idee was om op die manier een andere kijk op het gedrag van de Joden tijdens de oorlog te benadrukken. Vanuit Assmann's theorie van het sacrificium en victima probeerde deze organisatie de herinnering aan de Joden in de Tweede Wereldoorlog dus in de richting van het sacrificium te krijgen, terwijl dit in het museum absoluut niet het geval was.³⁶⁷

Wat er ook van is, uit het onderzoek naar lacunes en verkeerde gegevens in het museum vloeide uiteindelijk een tijdelijke tentoonstelling, *Être Juif en Isère entre 1939 et 1945*, die geopend werd op het einde van 1997. In de aanloop hiernaartoe werden Joodse organisaties als *B'nai B'rith*, maar ook *l'Alliance Israélite de Paris* en het CRIF voor het eerst echt betrokken bij het typische comité-proces van het MRDI.³⁶⁸ Deze evolutie wijst erop dat ook de groeperingen van verzetsleden stilaan aanvaardden dat er naast de 'politieke' deportatie, ook een heel eigen Joodse deportatie had plaatsgevonden, van mensen wier enige misdaad was, dat ze Joods waren. In de tentoonstelling zijn in feite drie belangrijke thema's te ontdekken, ten eerste de raciale deportatie en ten tweede de Joden in het verzet.³⁶⁹ Een derde luikje valt ook te onderscheiden: een kleiner deel wordt gewijd aan 'les Justes d'Isère',

³⁶⁴ Gesprek Olivier Cogne, Grenoble, 4 mei 2012 ; DUPINAY-BEDFORD, *Les Déportés*, 285; *Spoliés: L' "Aryanisation" économique 1940-1944*, Grenoble, 2010, 5-6.

³⁶⁵ DUCLOS, *Être Juif en Isère entre 1939 et 1945*, 3.

³⁶⁶ Idem, 108.

³⁶⁷ ASSMANN, *Der lange Schatten der Vergangenheit*, 73-74; 90-92.

³⁶⁸ Gesprek met Olivier Cogne (MRDI), Grenoble, 4 mei 2012.

³⁶⁹ DUCLOS, *Être Juif en Isère entre 1939 et 1945*, 9-15.

waarbij wordt uitgelegd wat die titel precies inhoudt, en het verhaal van vijf verschillende Rechtvaardigen uit Isère volgt.³⁷⁰

Het initiatief van de middenveldorganisaties die begin 1994 naar het MRDI stapten, zorgt dus voor meer betrokkenheid en creëert een spreekbuis, waarlangs zij hun herinnering kunnen projecteren op de bezoekers van het museum. In het boek dat werd uitgegeven bij de tentoonstelling worden bijvoorbeeld drie militantes van Joodse organisaties aan het woord gelaten.³⁷¹ Deze tentoonstelling biedt hen een spreekbuis, waar zij bijvoorbeeld gebruik van maken om de misdaden in ex-Joegoslavië, waarvan de beelden op dat moment in Frankrijk de televisie bereikten, te vergelijken met het leed van de Joden in de Tweede Wereldoorlog en te veroordelen. Maar ze uitten ook zware kritiek op de exclusief niet-Joodse herinnering van de deportatie die het verzet, maar ook de Franse staat, lange tijd aanhield.³⁷² Het blijft echter nodig om de Joodse herinnering te verdedigen: deze krijgt nu de plaats die ze al lang verdient, zo countert Simone Lagrange de critici die menen dat de Joden de oorlogsherinnering kapen.

Welke betrokkenheid had de politiek bij deze tentoonstelling? Michel Hannoun was op dat moment de vice-president van de Conseil Général en schreef een voorwoord in het boek dat bij de tentoonstelling werd uitgegeven.³⁷³ Ook sprak hij op de opening van deze symbolische tentoonstelling op 27 november 1996 de aanwezigen toe.³⁷⁴ Dit lijken erg banale 'beïnvloedingen': de tentoonstelling vloeit uit het initiatief van Joodse organisaties, niet uit de politieke wereld. Er gaat weinig invloed uit van een toespraak die wordt uitgesproken op het moment dat een tentoonstelling wordt geopend en dus reeds volledig is opgebouwd. We zouden dit kunnen aanduiden als een manier om appreciatie te geven aan de politici, die deze projecten helpen financieren. Maar op een veel subtieler niveau creëren zulke momenten ook een verbinding tussen de tentoonstelling en haar opbouw en inhoud, en de betrokken politicus. Ook geven zijn woorden een bepaalde politieke betekenis aan die feitenverzameling. De politiek wordt dus indirect betrokken. In dit geval is dit erg belangrijk, aangezien de herinnering aan de judeocide die wordt opgerakeld, er een is die sinds lang in de verdrukking is. Sinds 1995 werd het ook voor lokale politici belangrijk om deze toch op te nemen in de politieke herinnering. Dat gebeurt bij Michel Hannoun door in het voorwoord van het boek antisemitisme aan het anti-judaïsme dat teruggaat tot de middeleeuwen.³⁷⁵

³⁷⁰ DUCLOS, *Être Juif en Isère entre 1939 et 1945*, 95-100.

³⁷¹ Dit zijn Rabbijn Berdugo, Edith Aberdam, stichtster van de *Cercle Bernard Lazare de Grenoble*, Edwige Elkaïm, verantwoordelijke Cultuur en Jeugd bij het uitvoerend comité van *B'nai B'rith* Europa en Simone Lagrange, voorzitter van de lokale afdeling van de *Amicale des déportés d'Auschwitz et de Haute-Silésie*; BERDUGO, M., ABERDAM, E., ELKAIM, E., LAGRANGE, S., "Et aujourd'hui", DUCLOS, *Être Juif en Isère entre 1939 et 1945*, 101-112.

³⁷² ABERDAM, E., "Et aujourd'hui", DUCLOS, *Être Juif en Isère entre 1939 et 1945*, 105.

³⁷³ HANNOUN, M., "Reconnaître les différences", DUCLOS, *Être Juif en Isère entre 1939 et 1945*, 3-4.

³⁷⁴ *Proposition de discours à l'intention de Monsieur le Président du Conseil Général de l'Isère*, archief MRDI, verkregen via directeur Olivier Cogne.

³⁷⁵ HANNOUN, M., "Reconnaître les différences", DUCLOS, *Être Juif en Isère entre 1939 et 1945*, 3-4.

Hiermee wil hij benadrukken dat de strijd tegen racisme van alle tijden is, en dat het dus geen afgesloten hoofdstuk betreft.

Rien aujourd'hui ne permet de nous savoir définitivement préservés d'un tel enchaînement. [...] Rester vigilant, certes, mais œuvrer, chacun selon ses moyens, individuellement comme en société, pour réduire le malheur des autres et limiter, pour soi-même, le danger des poussées d'irrationalité.

In een periode waarin Le Pen nog steeds veel opgang maakte, is dit een stap in de richting van de instrumentalisering van de holocaust als argument tegen extreem-rechts, een reflex die vanaf het einde van de jaren '90 op veel plaatsen in Europa terugkomt.³⁷⁶ In Hannoun's toespraak bij het openen van de tentoonstelling ligt de hoofdboodschap ergens anders. Hier vergeet hij de waarden van het verzet en patriottische waarden van Frankrijk niet te vermelden, die weliswaar **samen** met een erkenning van de verschillen tussen mensen zouden moeten leiden tot een sterke gemeenschap in Isère en Frankrijk. Hiermee gaat hij dus mee in de gedachten van Chirac, die niet alleen de Franse identiteit wil bevestigen, maar vooral het verschil tussen gemeenschappen wil benadrukken. Hij verwijst in deze toespraak naar de onbekendheid van deze herinnering, die niet was terug te vinden in het museum in de Rue Jean-Jacques Rousseau, en zelfs amper verscheen in het museum van 1994. Deze tentoonstelling zou dus "les omissions du passé" moeten herstellen.³⁷⁷ Men moet zich toch niet druk maken, vindt Hannoun, over het feit dat deze informatie nog niet werd opgenomen in de basisopstelling van het museum.

Non, il fallait laisser à ce lent processus le temps de s'accomplir. Car la mémoire évolue. Au contact de l'histoire, elle se complète, s'amende, se corrige et se libère peu à peu du passé. Et cette libération est d'autant plus grande que le passé fut lourd, accablant, douloureux. Or nous sommes en train de vivre une telle étape et cette exposition, et la publication qui la prolonge, en constituent la marque tangible.³⁷⁸

Hannoun is dus geen voorstander van sterke repentancepolitiek, en steunt het MRDI in haar afwachtende houding. De aanpassingen zouden inderdaad de tijd krijgen om zich te voltrekken: in 2001 werden de eerste grote veranderingen doorgevoerd in de basisopstelling van het MRDI. Een nieuwe schakel in het cijfermateriaal werd vernieuwd, maar ook de tentoonstelling uit 1997 had haar effect: een nieuwe onderdeel over de judeocide wordt toegevoegd.³⁷⁹ Deze nieuwe schakel in het museum gaf in feite een kort overzicht van wat in

³⁷⁶ Hoofdstuk Internationale evoluties.

³⁷⁷ *Proposition de discours à l'intention de Monsieur le Président du Conseil Général de l'Isère*, archief MRDI, verkregen via directeur Olivier Cogne.

³⁷⁸ *Proposition de discours à l'intention de Monsieur le Président du Conseil Général de l'Isère*, archief MRDI, verkregen via directeur Olivier Cogne.

³⁷⁹ *Journal du musée de la Résistance et de la déportation de l'Isère*, 2005 (1) (http://www.resistance-en-isere.fr/uploads/Document/52/WEB_CHEMIN_7001_1268054334.pdf).

de tijdelijke tentoonstelling van 1997 werd gezegd. Het museum bevatte nu dus veel meer informatie over de judeocide.

In 2008 volgde dan een vernieuwing van de Salle de la Déportation, die sinds 1994 ongewijzigd was gebleven en dus dringend aan vernieuwing toe was. Op 24 januari 2007 nodigde de conservator van het MRDI, Jean-Claude Duclos, de voorzitter van B'nai B'rith, Ada Saddoun, uit voor een conferentie hieromtrent.³⁸⁰ Op die conferentie, die plaatsvond op 9 februari 2007, werd, op de geëigende manier van het museum, in de aanwezigheid van verschillende organisaties en wetenschappers, de inhoud van deze vernieuwde zaal voorgesteld en bediscussieerd.³⁸¹ Er werd zowel een vernieuwing van de weergegeven informatie beoogd, als de toevoeging van een aantal thema's en ideeën, maar er spelen een aantal interessante dynamieken in deze bespreking. Het is bijvoorbeeld het laatste project waar nog oudstrijders aan meewerkten.³⁸² Uit de ledenlijst van de werkgroep valt al heel wat af te leiden. Ten eerste is het duidelijk dat, naast de gebruikelijke genodigden van FNDIRP, UNDIF, de Amicale des Déportés du 11 novembre 1943 et leurs familles, Amis de la FMD en een aantal medewerkers van het MRDI, ook de Joodse organisaties sterk vertegenwoordigd zijn. Vertegenwoordigers van het CRIF en B'nai B'rith, beiden zowel lokaal als nationaal, en van de Cercle Bernard Lazard zijn opgenomen in de lijst. Deze organisaties zijn dus op een bepaalde manier geëmancipeerd binnen het verzets- en deportatiemilieu. Ten tweede is het feit dat hier nog oudstrijders aanwezig zijn, belangrijk. Ten derde is er verder geen enkele politieke vertegenwoordiging, terwijl het MRDI toch een departementaal museum is.

Welke wijzigingen werden er dan precies doorgevoerd? Ten eerste werd de zaal heel wat interactiever, aangezien de grote muurkaart met aanduiding van de concentratiekampen, wordt vervangen door een groot scherm met bewegende kaarten.³⁸³ Daarop zijn ten eerste de uitbreidingen van het Derde Rijk te zien, met Anschluss, de annexering van Sudetenland, en uiteindelijk ook de Blitzkrieg in Polen, België, Nederland, Frankrijk en de Sovjet-Unie. Vervolgens wordt er meer doorgedaan op het 'univers concentrationnaire', met een onderverdeling in vier delen: voor de oorlog, tijdens de oorlog, vernietigingskampen en de bevrijding. Het grote doel hiervan is om de uitgebreidheid en ook de specificiteit van de vernietigingskampen en de judeocide te duiden.³⁸⁴ Dit is een groot verschil ten opzichte van de vroegere manier van denken en impliceert dat de Joodse herinnering ook in dit museum apart is komen te staan van de algemene deportatieherinnering. Een tweede, minstens even

³⁸⁰ Brief van Jean-Claude Duclos, gericht aan Ada Saddoun, 24 januari 2007, Archief MRDI.

³⁸¹ De opmerkingen in de inhoud zijn niet erg ingrijpend. Behalve een aantal vergeten begrippen zijn dit de meest interessante aanvullingen: "Centres d'extermination" werd aangevuld met "Chambres à gaz", bij het verhaal over het ontstaan van de FMD werd de naam van Vaillant-Couturier toegevoegd en werd voorgesteld om B'nai B'rith toe te voegen, hetgeen uiteindelijk niet werd gedaan.

³⁸² *Compte Rendu de la réunion de 9 février 2007 : Réaménagement de l'espace dédié à la déportation*, Archief MRDI, map Réactualisation 2007 ; *Journal du Musée de la Résistance et de la déportation & de la Maison des Droits de l'Homme*, (8)2008, 3.

³⁸³ *Actualisation de l'espace du Musée de la Résistance et de la Déportation de l'Isère, dédié à la déportation*, Archief MRDI, map « Actualisation 2007 ».

³⁸⁴ *Actualisation de l'espace du Musée de la Résistance et de la Déportation de l'Isère, dédié à la déportation*, Archief MRDI, map « Actualisation 2007 ».

belangrijke verandering, is het toevoegen van een stuk over 'Les Justes de l'Isère'. Dit past natuurlijk binnen een evolutie van het sterk opkomen van deze herinnering, zoals die eerder in deze masterproef werd behandeld. Interessant is dat zij hier ook als lokale helden worden geëerd. De volgende tijdelijke tentoonstelling in het museum, van 22 november tot mei 2013, zal trouwens exclusief handelen over de 'Justes' van Isère.³⁸⁵ De focus blijft dus sterk. Een derde wijziging toont een belangrijke visie op deportatie van het museum: de namen van alle gedeporteerden uit Isère, worden in één lange lijst op een scherm weergegeven. We kunnen verwijzen naar de uitspraak van Marie-Claude Vaillant-Couturier, afgevaardigde van de *Fondation pour la mémoire de la déportation*, die bij haar bezoek aan een lokale verzetsorganisatie in januari 1992 duidelijk maakte dat Auschwitz een kamp was zoals alle andere.³⁸⁶ De ervaring van de deportatie was voor iedereen dezelfde.

Maison des Droits de l'Homme (2001-2012)

In 1998 vierden een aantal mensenrechtenorganisaties uit Isère de 50ste verjaardag van de Universele Verklaring voor de Rechten van de mens, met onder andere een tentoonstelling in het MRDI, "Fort Barraux, camps et prisons dans la France de Vichy".³⁸⁷ Deze organisaties richtten zij in maart 1999 een gezamenlijk comité op, om hun krachten zo te bundelen, de *Action inter-associative de défense des Droits de l'Homme*.³⁸⁸ Die bleef contacten onderhouden met het MRDI, door er bijvoorbeeld conferenties over gelieerde thema's te organiseren. Binnen dat actiecomité ontstond het idee om in het vrijgekomen Justitiepaleis van Grenoble een *Centre des Droits de l'Homme* te openen.³⁸⁹ Al snel sprongen verschillende andere organisaties op de kar en werd de naam *Centre de la solidarité, de la justice et des Droits de l'Homme* voorgesteld. Met dit idee gingen zij in juli 2001 bij de politici aankloppen.³⁹⁰ Meer bepaald bij Christine Crifo, socialistisch lid van de Conseil Général, verantwoordelijk voor de herinneringspolitiek van de *Conseil*, voor herinnering, mensenrechten en stadspolitiek.³⁹¹ Zij nam het idee voor een *Maison des Droits de l'Homme* over en legde het al snel voor aan de Conseil Général. Dat voorstel werd in december 2001 goedgekeurd door de Conseil Générale van Isère, dat met een 'demande explicite' aan het MRDI en het Musée de la Révolution française (MRF) in Vizille vroeg om dit project te omkaderen.³⁹² Op termijn zag men deze drie departementale instellingen ook deel uitmaken van een gezamenlijk cultureel systeem.

³⁸⁵ *Les Justes d'Isère : le sauvetage des Juifs, 1940-1944*, MRDI Grenoble, 22 november 2012 - mei 2013 ; *Réunion du comité de pilotage, Les Justes de l'Isère*, Grenoble, 13 mars 2011.

³⁸⁶ DUPINAY-BEDFORD, *Les Déportés*, 268.

³⁸⁷ "L'Isère célèbre les droits de l'Homme", *Isère Magazine*, november 1998.

³⁸⁸ DUCLOS, J.-C., "Une construction collective et permanente", *Les Cahiers des Droits de l'Homme*, (1)2005, 9-14.

³⁸⁹ Ibidem.

³⁹⁰ Ibidem.

³⁹¹ CRIFO, C., "La Maison des Droits de l'Homme", *Mémoire et vigilance*, (8)2007, 2. (http://www.afmd.asso.fr/IMG/pdf/MEMOIRES_ET_VIGILANCE_N_8.pdf)

³⁹² Ibidem.

Al snel werd de samenwerking met het MRF opgezegd en werd het MDH een project van het MRDI alleen.³⁹³

De focus op mensenrechten past zeer goed in de tijdsgeest van het begin van de jaren 2000, wanneer ook op Europees en globaal niveau veel initiatieven in dat kader werden genomen, met de International Taskforce, die in 1999 werd opgericht, of de Stockholm Declaration, getekend in 2000.³⁹⁴ De internationale evoluties zetten zich dus ook lokaal verder: de politieke herinnering koppelde de herinnering van het verzet en de judeocide aan het mensenrechtenverhaal. Er werden verschillende plannen gemaakt. Ondertussen was het politieke beheer van het museum dubbel geworden en onder de controle gekomen van zowel de dienst *Cultuur* als *Herinnering en Mensenrechten*.³⁹⁵ Crifo, kondigde aan dat het MRDI, samen met het MDH zou kunnen verhuizen naar het voormalig Justitiepaleis in het centrum van de stad, waar de geschiedenis van het verzet en de deportatie zich zou kunnen inschrijven in een kader van actie voor de democratie en fundamentele vrijheden.³⁹⁶ De laatste kamer van het museum uit 1994 zou dus kunnen worden uitgebreid tot hét grote kader van het nieuwe museum. Olivier Cogne benadrukt dat de politiek zelfs een apart instituut wilde financieren, maar dat het museum zelf vreesde dat die evolutie op termijn hun belangen zou hypothekeren.³⁹⁷ Want zonder koppeling aan de actuele boodschap van MDH zou het MRDI veranderen in een “musée d’histoire”, hetgeen men ten allen koste wou vermijden. Volgens Olivier Cogne was het uiteindelijk, zoals zo vaak, geldgebrek dat de grootse plannen anders deed uitdraaien.³⁹⁸ Aangezien het museum op dezelfde plaats blijft en dus weinig kan uitbreiden, kampt het volgens Cogne met een moeilijke, dubbele identiteit, waarin aan de ene kant actuele problemen en tentoonstellingen aan bod komen en debatten worden georganiseerd in het kader van het MDH-project, aan de andere kant blijft de basistentoonstelling zo goed als onveranderd. Indien er meer meer geld zou komen, sluit Cogne het niet uit dat er ooit een tentoonstelling zou komen waarin mensenrechten een belangrijke plaats in krijgen. Ondertussen is de laatste zaal van het museum, die eerder in deze masterproef werd besproken als een vrij patriottisch symbolische plek, hervormd tot een interactieve opstelling. Hier worden actuele vragen gesteld aan de bezoekers, aan de hand van filmpjes. De bezoeker kan kiezen welke vraag hij of zij wil beantwoorden, waarna een korte uitleg komt over de kwestie. Op het moment van mijn bezoek waren de vragen onder andere “Moeten asielzoekers meteen worden teruggestuurd, ook als ze volledig zijn ingeburgerd?”, “Moeten er quota komen in bedrijven om de gelijkheid tussen mannen en vrouwen te bevorderen?”. Vervolgens moeten de bezoekers links of rechts gaan staan in de kamer om zo hun antwoord duidelijk te maken. Het aantal personen langs elke kant, wordt

³⁹³ Gesprek met Olivier Cogne (MRDI), Grenoble, 4 mei 2012.

³⁹⁴ Zie hoofdstuk Internationale evoluties.

³⁹⁵ Gesprek met Olivier Cogne (MRDI), Grenoble, 4 mei 2012.

³⁹⁶ CRIFO, C., “La Maison des Droits de l’Homme”, *Mémoire et vigilance*, (8)2007, 2. (http://www.afmd.asso.fr/IMG/pdf/MEMOIRES_ET_VIGILANCE_N_8.pdf)

³⁹⁷ Gesprek Olivier Cogne (MRDI), Grenoble, 4 mei 2012.

³⁹⁸ Gesprek Olivier Cogne (MRDI), Grenoble, 4 mei 2012.

met een camera automatisch geteld en het grootste aantal wint. Een filmpje volgt vervolgens, om te vertellen hoe de kwestie op dit moment wordt aangepakt. Een kennismaking met moeilijke kwesties én met hoe democratie werkt, op kleine schaal natuurlijk.

Ondertussen is het enthousiasme waarmee in 2005 het MDH werd geopend, bij sommigen wat weggetrokken en krijgt de focus op mensenrechten soms kritiek. Bij het bespreken van de nieuwe deportatiezaal sprak Maurice Hugelé, voorzitter van de *Amicale des Déportés et Familles du 11 novembre 1943* uit zijn vrees voor het verdwijnen van het verhaal van de verzetsleden.³⁹⁹

Je souhaiterais qu'il n'y ai pas de banalisation de la déportation de ce que l'on appelait les "politiques", de cette déportation qui a lutté contre le nazisme.

Irène Saya van het CRIF Grenoble, reageert dan weer tegen het samenvloeien van het judeocideverhaal en mensenrechtenkwesties: de basis van de dubbele identiteit van het museum wordt hier in vraag gesteld.

[...] Un travers à éviter à tout prix, est l'espèce de méli-mélo qui tourne autour de l'exclusion, on mélange tout, les pauvres, le régime de Vichy, les tziganes, il est important de toujours bien préciser et d'éviter les anachronismes.

Visie en pedagogie : La mémoire et l'histoire

In dit museum wordt geen groot en abstract verhaal gegeven, maar een lokaal en persoonlijk verhaal. Op de eerste verdieping wordt stilgestaan bij een aantal belangrijke lokale verzetshelden, aan de hand van een reconstructie van straten uit de Tweede Wereldoorlog en de leefruimtes van de verzetsstrijders. Een klank en lichtspel zet de sfeer voor de bezoeker: inleving staat hier centraal. Een beetje verder wordt het Joodse verhaal op een heel andere manier voorgesteld. Het perspectief is eerder dat van een lokale buitenstaander: er wordt getoond hoe veel Joden uit andere delen van het land of uit het buitenland naar 'La petite Palestine' in Grenoble trekken, zoals dat genoemd werd, 'omdat het er zo aangenaam vertoeven was', onder de Italiaanse bezetting ten minste. De Duitse bezetting bracht grootschalige deportaties op gang. Verder wordt hier geen gelijkaardige inleving nagestreefd als bij de verzetslui: er is geen reconstructie, maar er worden hier ook geen namen genoemd of persoonlijke verhalen verteld. De tweede plaats waar de Joden vermeld worden, is de 'deportatiezaal', waar de joodse getuigenissen op één scherm worden geprojecteerd en de getuigenissen van de andere gedeporteerden op een ander. Er wordt hier een evenwicht gecreëerd tussen verzet en judeocide dat bijna onnatuurlijk is, en waar zeker een lange afweging aan is voorafgegaan. Alle gedeporteerden van Isère worden in één lange lijst

³⁹⁹ Bijlage 4 : Aanwezigen op bespreking vergadering réactualisation MRDI 2007.

genoemd, zonder uitleg over de reden van die deportatie. De Justes krijgen wel een prominente plaats in de zaal.

Het verhaal over de Joden begint pas vanaf 'het dragen van een gele ster' en is dus weinig gekaderd in een langere aanwezigheid van Joden in Grenoble, of het anti-judaïsme in Frankrijk. Ook opvallend, is dat er doorheen het museum een sterke goed-slecht moraal loopt, waarbij foto's van collaborateurs zelfs letterlijk in een slecht, roodgekleurd licht worden geplaatst, en verzetsleden in een witkleurig licht. Op die manier worden echte helden gecreëerd, voorbeelden voor de vele bezoekende kinderen.

Een klein boekje wordt als vragenlijst meegegeven met kinderen van 8-10 die het museum bezoeken.⁴⁰⁰ De nadrukken die hierin worden gelegd, tonen aan wat de kinden 'zouden moeten weten' op het einde van een rondleiding. Op een totaal van 29 vragen gaan er 3 over de Joden. De eerste vraagt om een jodenster te benoemen aan de hand van een foto. De tweede vraagt naar het aantal Joden dat gedeporteerd werd uit Isère, de derde naar hoeveel van hen dan kinderen waren. Die laatste vraag zorgt voor een zekere emotionalisering, maar eerder een cognitieve dan een affectieve. Er wordt immers geen verpersoonlijking nagestreefd aan de hand van persoonlijke verhalen.

De focus op mensenrechten en de waarden van het verzet, zoals die in het MRDI wordt gehanteerd, heeft voorbeelden, en zelfs helden nodig. Op die manier wordt het verschil tussen goed en kwaad duidelijk gemaakt in het MRDI. Dit wordt ook als belangrijk doel vermeld bij het vastleggen van de getuigenissen van de laatste verzetsstrijders, een internationale beweging die ook in Grenoble op veel interesse kon rekenen.⁴⁰¹

⁴⁰⁰ *Questionnaire : Parcours guidé pour les enfants de 8 à 12 ans*, MRDI, s.d.

⁴⁰¹ Telefonisch gesprek Olivier Cogne (MRDI), 24 mei 2012; SZEMPRUCH, M., *Ils ont survécu*, documentaire, MRDI, 2001.

5 Besluit: twee musea, twee visies op hetzelfde verleden

Met deze masterproef heb ik proberen duidelijk te maken hoe de politieke herinnering aan de judeocide in Frankrijk sinds de jaren 1990 geëvolueerd is. In het bijzonder heb ik gefocust op de dynamiek die in de loop van het presidentschap van Jacques Chirac ontstond en hoe die evoluties hun weerslag hebben gehad op twee totaal verschillende musea.

De plaats van holocaustmusea in de herinnering

Die plaats van de twee gekozen musea kan op twee manieren worden gedefinieerd, langs de ene kant binnen de historische context van de Franse evoluerende herinnering aan de judeocide, langs de andere kan ook als de positie die het museum binnen het herinneringsveld inneemt.

De ontstaansgeschiedenis en historische context van het Mémorial de la Shoah in Parijs en het Musée de la Résistance et de la déportation de l'Isère in Grenoble, verklaren veel van hun huidige opbouw en inhoud. Geen van beide instellingen is ontstaan uit politieke initiatieven, maar toch zijn ze mettertijd door de politiek aangegrepen als belangrijke symbolen en drager zijn geworden van een inmiddels erg verschillende boodschap.

De Tombe du Martyr Juif, opgericht in geopend in 1956, evolueerde in de laatste jaren van een apart symbool van de Joodse herinnering in Frankrijk naar een meer centrale positie in de (inter)nationale politieke herinnering van de judeocide. De oorspronkelijke commemoratieve functie en documentatiefunctie zijn nog steeds sterk aanwezig in de vier memorialen en het enorme archief, maar de *informatieve* functie is vanaf 2005, met de oprichting van een museum, veel sterker geworden. Het MRDI in Grenoble is gegroeid uit de *éducation populaire*-beweging, en had vanaf het begin een *educatieve* bedoeling. Die sluit sterk aan bij de manier waarop politici meestal denken over herinnering: “tant que nous nous souvenons, tout est possible”.⁴⁰² De ‘burgerschapsvorming-gedachte’ stond steeds

⁴⁰² Elie Wiesel

minder centraal bij het Mémorial. Het MRDI is dus van nature een meer politieke instelling en een echt *musée de société*.

De recentere vernieuwingswerken in het MRDI en het Mémorial dragen duidelijk sporen van invloed uit politieke hoek. De context waarin hun vernieuwing plaatsvond was natuurlijk wel erg verschillend. De eerste projecten voor de vernieuwing van het MRDI gaan terug tot 1986, met de uiteindelijke realisatie en heropening in 1994, bij het Mémorial waren dat 1998 en 2005. Deze renovatiewerken spelen zich dus af in de aanloop en in de periode onmiddellijk na de historische toespraak van president Chirac bij de Vel d'Hiv in de zomer van 1995, en zijn ongetwijfeld opgevat en uitgevoerd in die tijdsgeest die de aanloop en de periode vlak na deze speech kenmerkte, en waarin dit debat over de judeocide en de rol van Franse burgers maatschappelijk ook volop woedde. In de bewuste toespraak werd de betrokkenheid van de Fransen bij de uitwerking van de jodenvervolging toegegeven door president Chirac. Die had ook haar effect in Grenoble. In 1996, een jaar na de toespraak van Chirac bij de Vel d'Hiv werd in het MRDI een tentoonstelling over de Joden in Isère georganiseerd; in 2001 werd dit ook in de vaste opstelling opgenomen. In 2008 werd de 'deportatiezaal' onder handen genomen, waarbij een veel grotere nadruk kwam te liggen op de judeocide. Het is duidelijk dat de positie van de judeocide in het museum stapsgewijs belangrijker werd, in lijn met de evolutie van het thema in de Franse politiek en samenleving. Het MRDI werd hierbij, als departementaal museum, vooral gesteund en gefinancierd door de bovenlokale politiek, en de aangehaalde thema's zijn met name op de gebeurtenissen in en getuigenissen uit de regio rond Grenoble geïnspireerd. Niettemin kent het MRDI een grote uitstraling en haalt het opvallend hoge bezoekerscijfers.

De evoluties in de herinnering aan de judeocide gaan vanaf 1995 erg snel: in 1998 werd Maurice Papon veroordeeld voor misdaden tegen de menselijkheid, en in datzelfde jaar kondigde Lionel Jospin in een toespraak bij het CRIF op 28 november 1998 de oprichting van de Mission Mattéoli aan, een politiek samengestelde commissie die de restitutie van onvreemde gelden en waarden uit WOII zou onderzoeken en uitvoeren. In 2001 werd de Fondation pour la Mémoire de la Shoah opgericht met een deel van de gelden die dank zij deze commissie werden gerecupereerd. Het Mémorial, dat in 2005 werd geopend kan beschouwd worden als een slotstuk van deze evolutie naar een *mémoire apaisée*, een gerustgestelde herinnering. Het is een symbool van (inter)nationaal belang voor de Joodse herinnering. In feite kunnen we zelfs stellen dat het een ankerpunt voor de Joodse herinnering, als een contactpunt met de Joodse gemeenschap. James Young stelde dat memorialen in de jaren na de oorlog een belangrijke rol speelden in het scheppen van een illusie van een eengemaakte herinnering. De ankerpunten die hier worden gelegd kan een gelijkaardig effect worden toegeschreven.

Terwijl het MRDI, als lokaal museum, de evoluties van de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog *volgde*, was het Mémorial een van de factoren mee *deel uitmaakte van de evoluties*.

Het spreekt vanzelf dat dit verschil aanwijsbare gevolgen heeft: het Mémorial heeft connecties met internationale organisaties, zoals de Holocaust Taskforce of de Verenigde Naties, die het MRDI niet heeft. Ook is de Conseil Scientifique van het Mémorial opgebouwd uit een groep topwetenschappers en referenties op het vlak van de herinnering aan de judeocide, in tegenstelling tot het MRDI. De collectie historische voorwerpen en media in het Mémorial zijn met name bijzonder uitgebreid. De internationale contacten en ruimere financiële armslag van het Mémorial hebben wellicht ideeën uit andere musea kunnen hebben binnengebracht. Zo lijkt de de fotomuur van het *Mémorial des Enfants Juifs* erg sterk op de *Tower of Faces* in het USHMM. Een

Het is evenwel niet zo dat internationale tendensen –en met name deze die aan de hand van de judeocide ook rond de bredere thema's genocide en mensenrechten willen communiceren- minder makkelijk doorsijpelden in Grenoble, wel integendeel. Terwijl het Mémorial vanaf haar heropening in 2005 eerder weinig veranderde in haar opstelling en boodschap, gebeurde dit in het MRDI tot tweemaal toe in dezelfde tijdsspanne. Bovendien werd in 2001 werd in Grenoble het Maison des Droits de l'Homme opgericht, dat later ook werd gekoppeld aan het MRDI. Dit zorgt ervoor dat mensenrechten zonder meer een belangrijke thema werden voor het museum.

Het feit dat het Mémorial een belangrijk ankerpunt is binnen de herinnering aan de judeocide, heeft wel meer gevolgen. De visie op de holocaust die in de twee musea wordt gehanteerd, verschilt bijvoorbeeld heel sterk. Het Mémorial kiest voor een erg exclusief Joods verhaal, vrijwel zonder aandacht voor andere slachtoffers van het nazisme en zonder vergelijkend perspectief op andere genociden. Daarbij plaatsen zij de judeocide in een eeuwenlange traditie van Joodse cultuur in Frankrijk én van anti-judaïsme. Het Mémorial blijft dus een sterk Joods karakter bewaren, ondanks het feit dat het voor de meeste Fransen ook het symbool bij uitstek voor de judeocide is geworden en het een ware partner van de overheid en van internationale organisaties is geworden. Daartegenover staat het MRDI, dat ietwat tegendraads, een algemeen deportatieverhaal hanteert, waarin alle slachtoffers van het nazisme naast elkaar staan, zowel de politieke, raciale en andere gedeporteerden. Er wordt hier geen echte exclusiviteit gegeven aan de slachtoffers van de judeocide, hetgeen ook hier past in de ontstaansgeschiedenis van de instelling. De judeocide wordt ook niet in afzonderlijk in een breder historisch kader over het jodendom gesitueerd. Toch moet opnieuw benadrukt worden dat het aandeel van de herinnering aan judeocide ook hier de laatste jaren is versterkt onder invloed van de wijzigingen in de politieke herinnering.

In beide musea spelen getuigenissen een belangrijke rol en worden persoonlijke verhalen sterk benadrukt. Een zekere emotie komt er altijd aan te pas bij een museum met een zwaar

thema als dit, maar in het MRDI wordt, door reconstructies en het belichten van personen, een inleving wel sterk aangemoedigd. Een daderperspectief is in geen van beide musea te vinden, integendeel, er wordt een sterk zwart-witverhaal opgehangen, waarbij de verzetsleden, vanzelfsprekend, in het MRDI veel meer aandacht dan in het Mémorial. We kunnen hier een koppeling maken met een van de belangrijkste evoluties binnen de herinnering aan de judeocide in Frankrijk: de Justes krijgen in beide musea een flink pak aandacht. Daar waar met de toegevingen van Chirac het nationaal gevoel gekrenkt werd, werden met het concept van 'les Justes' nieuwe helden naar boven gebracht. Naar schatting $\frac{3}{4}$ van de Franse Joden werd niet gedeporteerd omdat ze konden ontkomen of onderduiken met hulp van de "Justes" en dat verzacht het schuldgevoel bij de Fransen over de medewerking aan het nazi-regime bijgevolg aanzienlijk. In beide bestudeerde instellingen nemen de Justes een belangrijke positie in. Echter, in het Mémorial worden zij geportretteerd als helden omwille van hun daden, en wordt voor hen gedenkplaten opgehangen. In het MRDI worden zij expliciet als voorbeelden naar voor geschoven, die door hun burgergevoel het goede, het juiste deden. Hun gedrag is het bewijs dat er altijd een keuze is. Ze worden niet voor niets nog eens helemaal op het einde vermeld in het vragenboekje van het MRDI voor de jongste bezoekers.

We kunnen dus besluiten dat de visies van beide instellingen op herinnering sterk van elkaar verschillen. In het MRDI is die veel explicieter *maatschappelijk functioneel* dan in het Mémorial. Het MRDI profileert zich dan ook als een echt *musée de société*. Het wil de "zee van de herinnering niet laten bevriezen", maar net een plaats zijn waar die herinnering vol kan bewegen en kan worden bediscussieerd en gelinkt aan de hedendaagse problematiek. Dit komt ook tot uiting in de tijdelijke tentoonstellingen, die bijvoorbeeld gaan over armoede of over de bootvluchtelingen. In het Mémorial wil men vooral de geschiedenis van de judeocide weergeven. Het herinneringselement is wel ook sterk aanwezig, zij het dat hier dan minder sterk hedendaagse thema's aan vast worden geknoopt. Op die manier is het MRDI in haar boodschap een veel 'politiekere' instelling, die haar doelen duidelijk weergeeft. Dit verschil tussen beide instellingen vloeit verder uit de geschiedenis van de instellingen, maar ook uit het verschil in niveau. Het Mémorial spreekt natuurlijk voor een veel grotere groep en haar acties hebben dus ook een grotere impact.

Politieke beïnvloeding en betrokkenheid

Het hoofddoel van deze masterproef was om een beeld te scheppen van de relaties tussen de politiek en holocaustmusea. Dit was zeker geen voor de hand liggende opdracht. Aangezien zowel het begrip herinnering als beïnvloeding erg vloeibaar is, is het vaak moeilijk aan te wijzen. Het is wel duidelijk geworden dat de politiek vooral een bundelende kracht heeft. Haar politieke herinnering, die trouwens niet als eenduidig kan worden beschouwd, vormt zich naar de heersende opvattingen, die ze zelf tegelijkertijd beïnvloed.

Binnen de manier waarop de politiek kan betrokken zijn, valt een verschil op te merken tussen de betrokken politieke niveaus, die natuurlijk voortvloeit uit de vermelde context. Ten gevolge van de decentralisatie van het museumlandschap, heeft het MRDI nog weinig contact met de nationale staat, maar vooral met het departement Isère: het is al sinds de vernieuwing in 1994 een departementaal museum. Het Mémorial heeft vanzelfsprekend veel meer contacten met de nationale politiek, maar daarnaast zijn ook de stad Parijs en de regio Île-de-France 'partners'. Wat houden die relaties verder precies in? We kunnen vaststellen dat de betrokkenheid op te delen valt in twee periodes: bij de totstandkoming aan de ene kant en de uitbouw van de musea aan de andere kant. In die eerste fase speelt de politiek vaak een belangrijke rol aangezien er vaak veel geld nodig is voor het bouwen van een museum, of voor tentoonstellingen. In die zin is het belangrijk dat politici zich achter het project scharen. Daarom moet het thema van een museum wel aansluiten bij hetgeen de politiek wil steunen en dat vloeit dus meteen samen met de politieke herinnering zelf. Dit werkt de 'balkanisation' of versnippering van het museumlandschap in de hand: musea met een lokaal thema worden immers makkelijker gesteund door de lokale politiek. De nationale politiek steunt eerder een aantal grote musea, met een nationale insteek en internationale uitstraling.

De conceptiefase van een museum is natuurlijk de fase waar een politieke invloed veel effect zou kunnen hebben. In het geval van het Mémorial was het omwille van het beperkte bronnenmateriaal onmogelijk om te zien in hoeverre een directe politieke invloed speelde in haar creatie. Wat wel af te leiden valt, is dat de Fondation pour la Mémoire de la Shoah een belangrijke financier was – een organisatie met een belangrijke politieke vertegenwoordiging -, met middelen die hen via de Mission Mattéoli -ingericht op initiatief van de politieke machthebbers- zijn ter beschikking gesteld. Ook uit de sterke verwevenheid tussen de bestuursleden van dit FMS en de Conseil Administrative van het Mémorial de la Shoah blijkt dat het een beperkt netwerk is met politieke contacten. De invloed van de met toonaangevende figuren bemande wetenschappelijke adviesraad is niet duidelijk. Mijn zoektocht naar plannen of belangrijke bijdragen voor die plannen liep op niets uit, ook niet na een ontmoeting met Annette Wieviorka, lid van die raad. Het MRDI is hierover veel duidelijker: hun *museographie coopérative* brengt verzetsorganisaties, en vanaf 1997 ook Joodse organisaties, samen met historici en museografen, om over de boodschap van de instelling en de vorm ervan voor te leggen. Deze kunnen commentaar geven, accenten verleggen en aanvullen. Het feit dat die Joodse organisaties hier bijkomen, toont aan hoe sterk voor deze herinnering een plaats werd gecreëerd in de jaren na 1995.

Na de uitwerking van de plannen kwam in 1993 de overheid tussen met een controle, bij het toekennen van het statuut van *Musée Contrôlé* aan het museum in Grenoble. Die controle focust echter niet op de inhoud, maar op vorm en collectie.⁴⁰³

⁴⁰³ Interview Olivier Cogne (MRDI), Grenoble, 4 mei.

Met het inhuldigen van het museum, begint de tweede fase, namelijk de uitbouw van het museum. In feite kunnen we stellen dat, in de bestudeerde gevallen, vanaf de inhuldiging de musea ook kunnen worden beschouwd als politieke actoren, die een herinneringsgroep als achterban heeft. Vanaf nu speelt er een ingewikkelde wisselwerking tussen beide.

Bij de inhuldiging zelf, en later ook op andere belangrijke momenten zoals het openen van nieuwe tentoonstellingen, speelt de politiek een belangrijke rol, die ik in deze masterproef indirecte beïnvloeding heb genoemd. Zij gebruiken musea en memorialen aan de ene kant zelf als een tribune van waarop zij bepaalde herinneringsgemeenschappen kunnen aanspreken. Door hun aanwezigheid wordt hun persoon gekoppeld aan de boodschap die het museum uitdraagt. Maar aan de andere kant werkt dit proces ook omgekeerd. De inhoud van de toespraken van de politici geven zin en betekenis en stippelen vaak een pad uit voor het museum. Bepaalde politieke doelen worden hier gekoppeld aan de holocaustherinnering, die functioneel wordt. In de bestudeerde periode, van het begin van de jaren 1990 tot vandaag, is een duidelijke versterking van een aantal meer hedendaagse thema's te onderscheiden: anti-racisme, burgerschapsvorming, respect voor verschil en niet te vergeten, mensenrechten.

Verder zijn er bepaalde samenwerkingsovereenkomsten, gezamenlijke projecten en partnerschappen waaruit een sterke politieke betrokkenheid blijkt. Het Mémorial sluit, gezien haar bekende naam, veel van deze overeenkomsten af, met onder andere het Poolse ministerie voor Onderwijs, de Verenigde Naties, de Raad van Europa, maar ook het Franse ministerie van Onderwijs en van Defensie. Hier haalt het ook een aanzienlijk deel van haar inkomsten uit. Ook langs deze weg worden belangrijke lijnen voor de instelling uitgetekend, maar aan de andere kant krijgt het museum hier ook een bepaalde invloed toegewezen. De overeenkomst tussen het Mémorial en het DMPA van 2005, waarin het uitwerken van programma's over burgerschap centraal stond, is hier een goed voorbeeld. De overheid kent een taak toe aan het Mémorial, maar daarmee krijgt die laatste ook een verantwoordelijkheid. Het MRDI heeft veel minder van deze projecten, gezien haar minder belangrijke positie in het Franse museumlandschap.

La mémoire évolue

Bij het aanvangen van deze masterproef werd de titel "politieke beïnvloeding op holocaustmusea in Frankrijk" aangenomen. Naarmate het onderzoek verder liep, werd echter duidelijk dat die echte, directe beïnvloeding, zoals die bijvoorbeeld sterk speelde bij de discussies rond de Dossinkazerne in Mechelen geen sprake kon zijn in Frankrijk.⁴⁰⁴ Dat is

⁴⁰⁴ Zie hierover BENVINDO, B. en PEETERS, E., Scherven van de oorlog, Leuven, 2011, 184-218.

bijzonder, aangezien Frankrijk als reputatie heeft dat er een zeer sterke herinneringspolitiek wordt gevoerd. Uit gesprekken met medewerkers van beide musea viel op te maken dat men het gevoel heeft onafhankelijk te zijn, en onafhankelijk te kunnen werken van de politiek. Al is er een relatie, het is zeker geen '1984'-achtige.

De herinnering evolueert onder invloed van tal van factoren, en musea drijven mee op de politieke herinnering van het moment. Hierdoor komt er later ook soms de nood om deze aan te passen wanneer de herinnering sterk van koers wijzigt, zoals opeenvolgend gebeurde in het MRDI. Dat museum is enkel lokaal gebonden en kan dus redelijk vrij rondsurfen op de golven van de herinnering. Het Mémorial stond zelf middenin die evoluties en zorgt als een ankerpunt mee voor een zekere stabiliteit binnen de herinnering. Politieke politiek voor de heersende ideeën en projecten is hierin cruciaal, want het museum haalt hier haar middelen, aandacht en invloed uit. Hiervoor krijgen deze politici een echt podium terug, waarop zij betekenis krijgen, maar ook betekenis geven. En dat is hun rol in de beïnvloeding: politici lanceren in hun toespraken en voorwoordjes politieke ideeën en doelstellingen in de richting van instelling die de instelling vervolgens incorporeert in haar beleid. De uitwerking van deze ideeën ligt wel eerder bij de musea zelf.

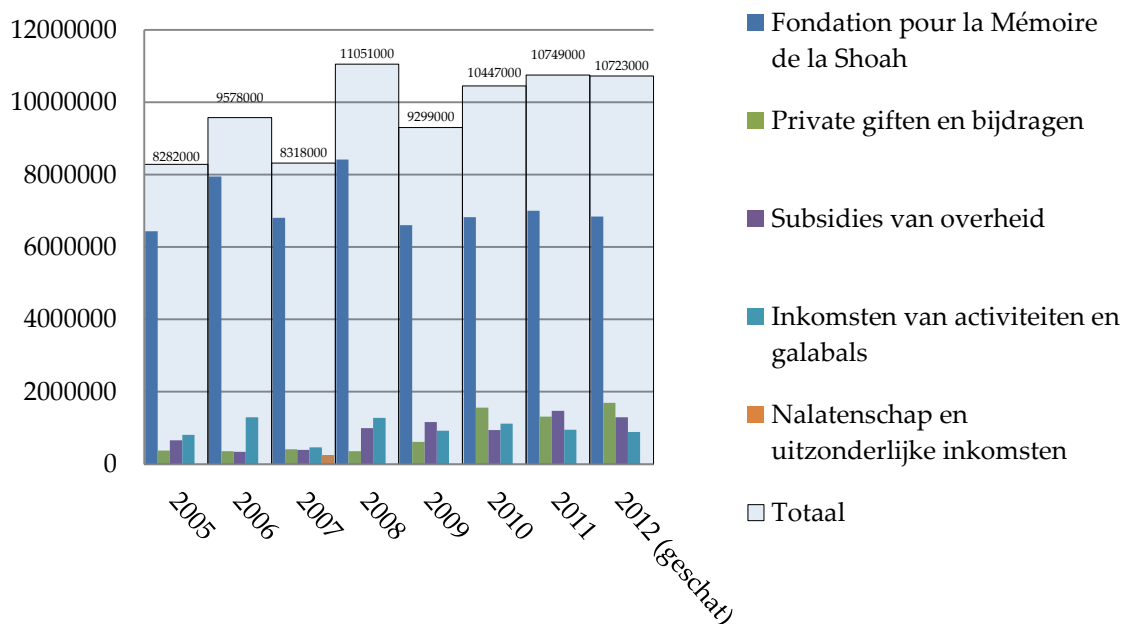
In dit onderzoek kwam ook erg duidelijk naar voor hoe belangrijk de rol van belangenorganisaties en drukkingsgroepen hierin is: in Parijs het CRIF en de Fondation pour la Mémoire de la Shoah en in Grenoble eerst vooral de vele verzetsgroepen en later ook Joodse organisaties zoals het CRIF of B'nai B'rith en zelfs mensenrechtenorganisaties. Het was vaak dit middenveld dat met de ideeën naar de politiek stapte, politici met macht en toegang tot financiering sensibiliseerde en tot actie deed overgaan.

De laatste twintig jaar waren erg bewogen op het vlak van de herinnering aan de judeocide, maar nu lijkt de rust op dit vlak teruggekeerd. De koloniale herinnering neemt deze rol echter over. Of deze een gelijkaardig traject zal doorlopen, is nog maar de vraag, maar het zal alleszins stof tot verder onderzoek, en misschien een tijdelijke tentoonstelling in het MRDI opleveren.

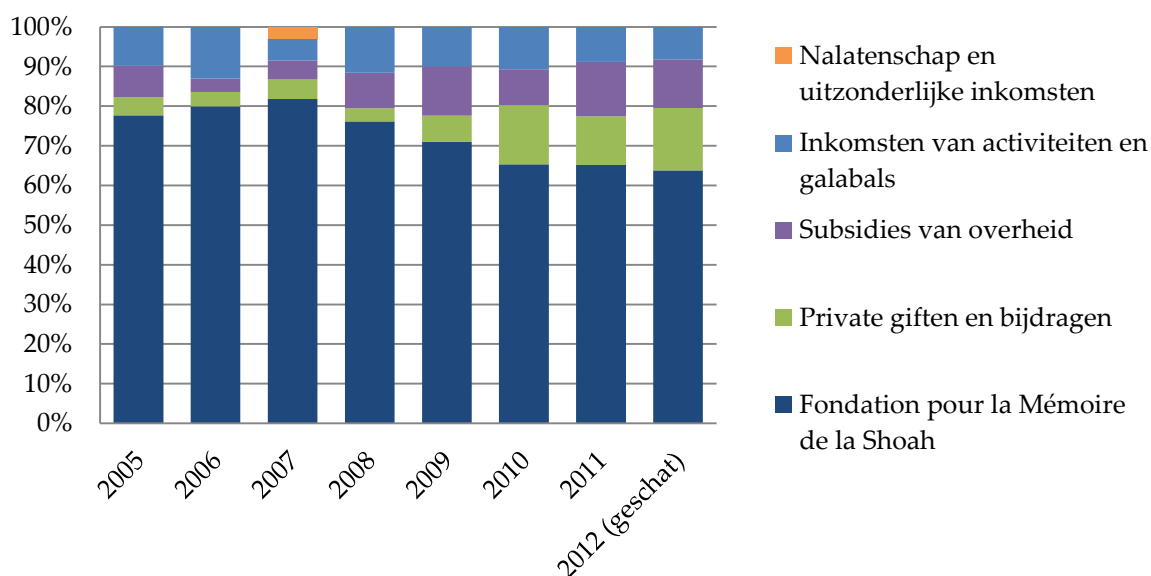
Bijlagen

Bijlage 1: Grafieken inkomsten Mémorial de la Shoah

Inkomsten Mémorial de la Shoah (in euro)

Inkomsten Mémorial de la Shoah (procentueel)

Bronnen : Rapports Moral du Mémorial de la Shoah (2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011).

<http://www.memorialdelashoah.org/upload/medias/fr/Rapport%20moral%202005.pdf>

http://www.memorialdelashoah.org/upload/medias/fr/Rapport_moral_2006.pdf

http://www.memorialdelashoah.org/upload/medias/fr/Rapport_moral_2007.pdf

http://www.memorialdelashoah.org/upload/medias/fr/rapport_moral08.pdf

http://www.memorialdelashoah.org/upload/medias/fr/rapport_moral_2009.pdf

Bijlage 2 : Opbouw Conseil d'administration en Conseil scientifique van het Mémorial de la Shoah

Éric de Rothschild (voorzitter Mémorial de la Shoah, 2001-2011 en), *Pierre Saragoussi* (), *Philippe Allouche* (algemeen voorzitter FMS 2009-2011), *Anne-Marie Revcolevschi* (algemeen voorzitter FMS 2003-2008, vice-voorzitter 2001-2002), *Serge Klarsfeld* (vice-voorzitter FMS 2007-2011, lid Conseil d'Administration 2001-2011), *Gabrielle Rochmann* (vice-voorzitter 2010-2011), *Jean-Luc Landier* (administratief en financieel voorzitter 2001-2010), *Roger Cukierman* (schatbewaarder 2010-2011, lid Conseil d'Administration 2001-2011), *Richard Prasquier* (lid Conseil d'Administration 2001-2011), *Henry Bulawko* (lid Conseil d'Administration 2001-2004), *Rémy Schwartz* (Comité Financière 2004-2006), *Ady Steg* (lid Conseil d'Administration 2001-2009).

Conseil d'administration mémorial (2004-2011)⁴⁰⁵

Philippe Allouche 2009, 2010, 2011

Robert Badinter 2004, 2005, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Gilles Bernheim: 2008, 2009, 2010, 2011

Henri Bulawko 2004, 2005, 2007, 2008, 2009

Vice-president van CRIF, 2001-2006, lid Conseil d'Admin Fond, Holocaustoverlever (Auschwitz),

Hubert Cain 2004, 2005, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

2011 : schatbewaarder van Mémorial, vertegenwoordiger van de mémorial (http://www.cercil.fr/cercil/adherents/files/page19_4.pdf)

Georges Charpak 2008, 2009

Roger Cukierman 2005, 2007, 2008, 2009

⁴⁰⁵ *Rapport moral (2004, 2008, 2009, 2010, 2011), voor 2005 : Dossier de Presse: 27 janvier 2005 : le Mémorial de la Shoah ouvre ses portes* (http://www.memorialdelashoah.org/upload/medias/fr/DP_ouverture_17112005_1part.pdf), **voor 2007** (http://www.memorialdelashoah.org/upload/medias/fr/DP_Memorial_pres.pdf).

Alain Finkielkraut 2009, 2010, 2011

Elisabeth de Fontenay 2005, 2007, 2008, 2009

Lucien Finel 2004, 2005, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

POL Holocaustoverlever (vader opgepakt, zichzelf niet) gaat bij de Maquis, Politiek vanaf 1997
Burgemeester (UDF) van IVe arrondissement Parijs (Pletzl)

François Heilbronn 2004, 2005, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Lid van conseil d'administration CRIF

Hubert Heilbronn 2004, 2005, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Théo Hoffenberg 2004, 2005, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Zoon van Sam Hoffenberg, dat was oud-president van B'nai Brith Frankrijk
(<http://www.bnaibrithurope.org/bbe/content/view/626/121/lang.en/>), industrieel

André Kaspi 2004, 2005, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Professor Amerikaanse geschiedenis aan de Sorbonne tot 2006, schrijver van boeken over VS
geschiedenis, Joden in Amerika, maar ook 'Qu'est-ce que la Shoah?' in 1994 (en co-auteur
van Les Cahiers de la Shoah: Enseigner et Transmettre (2005)

Pierre Kauffmann 2004, 2005, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Oud-verzetsstrijder en Responsable des Eclaireurs Israelites France, Secretaris-generaal van
Mémorial in 2006, Officier de la Légion d'honneur, Chevalier de l'ordre national du Mérite,
Carte de Combattant, Carte de Combattant volontaire
([http://www.memorialdelashoah.org/b_content/getContentFromNumLinkAction.do?type=1
&itemId=385](http://www.memorialdelashoah.org/b_content/getContentFromNumLinkAction.do?type=1&itemId=385))

Serge Klarsfeld 2004, 2005, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Bekende jurist die samen met zijn vrouw aantal nazi's voor de rechter liet verschijnen.
Werkte lang aan de Mémorial de la Déportation des Juifs en France (op de Mur des Noms in
Mémorial geïnstalleerd), en ook werkte hij de Mémorial des enfants juifs déportés uit
(eveneens geïnstalleerd), voorzitter van Les Fils et Filles des Déportés Juifs de France

Patrick Klugman 2004

Opiniemaker die regelmatig werd uitgenodigd in de pers, waarvan hij in 2002 bij de
presidentsverkiezingen gebruik maakte om Jean-Marie Le Pen te beschuldigen om met
bepaalde uitspraken te refereren aan Hitler (20 minutes, jeudi 25 avril 2002, p 11)

Jean-Luc Landier 2009

Ivan Leviï 2008, 2009, 2010, 2011

Claude Marcus 2004, 2005, 2007, 2009

Francine Masliah 2005, 2007, 2008, 2009

Serge Moati 2008, 2009, 2010, 2011

Richard Prasquier 2004, 2005, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

2006 President van het Comité Français pour Yad Vashem
(http://www1.yadvashem.org/yv/en/about/friends/pdf/france/newspaper_18.pdf) en
voorzitter van CRIF sinds 2007

Anne-Marie Revcolevschi 2004, 2005, 2007, 2008

Zal later projet Alladin leiden (<http://www.projetaladin.org/en/anne-marie-revcolevschi-1-en.html>), algemeen directeur van Fondation geweest tot 2009, Fondation 2001-2009 (Départ
d'Anne-Marie Revcolevschi,
<http://www.fondationshoah.org/FMS/spip.php?article986&lang=fr>)

Gabrielle Rochmann 2010, 2011

Eric de Rothschild 2004, 2005, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

President van de Mémorial sinds begin tot vandaag.

Vice-voorzitter FMS 2001-2008

Pierre Saragoussi 2005, 2007, 2008, 2009

Algemeen voorzitter FMS 2001-2002

Rémy Schwartz 2008, 2009, 2010, 2011

Boris Schneersohn 2004, 2005

Zoon van Isaac Schneersohn, stichter van het CDJC

Josée Sraer 2004, 2005, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Niets gevonden

Ady Steg 2004, 2005, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Gilberte Steg 2005, 2007, 2008, 2009

Marcel Stourze 2004, 2005, 2007, 2008, 2010, 2011

président de l'Association nationale des déportés
(http://www.fondationshoah.org/FMS/DocPdf/Rapportactivite/rapport_FMS_2007.pdf)

Rita Thalmann 2004, 2005, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Gevlucht voor Holocaust , historica en feministe, aantal boeken gepubliceerd

Simone Veil 2004, 2005, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Het boegbeeld en voorzitter van FMS

André Wormser 2004, 2005, 2007

Holocaustoverlever (cf Mémorial de la Shoah), niets over te vinden

Michel Zaoui 2004, 2005, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Advocaat, die onder andere pleitte op het proces van Maurice Papon, specialist in misdaden tegen de menselijkheid (http://www.akadem.org/magazine/2008-2009/memoires-de-justice-avec-michel-zaoui-22-04-2009-7698_4319.php).

Conseil scientifique (2004-2011)

Jean-Pierre Azema 2004, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Annette Becker 2004, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Philippe Burrin 2004, 2006, 2007

Michèle Cointet 2004, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Danielle Delmaire 2004, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Anne Grynberg 2004, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Katy Hazan 2004, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Edouard Husson 2004, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

André Kaspi 2004, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Serge Klarsfeld 2004, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Monique Lebois-Pechon 2011

Christian Opetit 2006, 2007, 2008, 2009, 2010

Denis Peschanski 2004, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Renée Poznanski 2004, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Henry Rousso 2004, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Yves Ternon 2004, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Rita Thalmann 2004, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Annette Wieviorka 2004, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011

Bijlage 3 : Toespraak Jacques Chirac, président de la République, bij de inhuldiging van het Mémorial de la Shoah op 25 januari 2005

Bron : Mémorial de la Shoah – Cérémonies d'ouverture

(http://www.memorialdelashoah.org/b_content/getContentFromNumLinkAction.do?itemId=313&type=1).

"Monsieur le Président de l'Assemblée Nationale,
Mesdames et Messieurs les Ministres,
Monsieur le Maire de Paris,
Mesdames et Messieurs les Parlementaires
Monsieur le Président du Conseil Régional d'Ile de France,
Messieurs les représentants des autorités religieuses,
Madame la Présidente de la Fondation pour la mémoire de la Shoah,
Chère Simone Veil,
Monsieur le Président du mémorial de la Shoah, Cher Eric de Rothschild,
Monsieur le Président du Conseil représentatif des institutions juives de France, Cher Roger Cukierman,
Mesdames et Messieurs les Présidents,
Mesdames et Messieurs,

Je suis venu ici, aujourd'hui, rappeler l'engagement de la France à toujours se souvenir du martyr juif. M'inclinant avec respect devant les victimes de la Shoah, je suis venu rappeler la promesse de notre pays de ne jamais oublier ce qu'il n'a pas su empêcher.

"Souviens-toi. N'oublie pas".

"Zakhor, Al Tichkah".

En ce lieu où l'émotion se mêle au recueillement, l'immense chagrin au regret, cet impératif, placé au cœur du judaïsme, résonne d'un écho singulier.

Ce matin, c'est une nouvelle fois la mémoire qui nous rassemble. Le simple héroïsme du témoin, l'humble fierté de la mémoire, la puissance du souvenir et le refus de l'oubli, sont l'ultime défaite de la barbarie.

Le mémorial de la Shoah invite la France à se souvenir de ceux que Malraux appelait "nos frères dans l'ordre de la nuit".

Son inauguration est l'aboutissement d'un long cheminement, ouvert au plus sombre de l'horreur nazie. Quand chaque jour des convois précipitaient vers les usines de mort des hommes, des femmes, des enfants, promis à la terrible destinée de l'oubli, un homme décida qu'il fallait commencer à consigner les événements et les faits, collecter des documents, rassembler des archives. Accumuler des preuves pour les produire un jour devant le tribunal des hommes et pour que tombe le jugement de l'Histoire.

Prendre des notes au cœur de l'Apocalypse, rassembler papiers et témoignages, face à la mécanique inexorable de l'extermination, tel fut le défi relevé par Isaac Schneersohn. Symbole émouvant de l'héroïsme et admirable illustration du travail de l'historien.

En créant à Grenoble, en avril 1943, le Centre de documentation juive contemporaine, Isaac Schneersohn accomplissait un acte d'une authentique résistance. Celle de la mémoire. Déjà, la faiblesse était plus forte que la force elle-même ; l'honneur plus grand que la honte ; l'espoir plus puissant que la peur. Déjà, s'exprimait toute la dignité de l'homme quand il demeure debout, au cœur des ténèbres. Isaac Schneersohn ou l'archiviste de l'esprit contre la bureaucratie de la barbarie.

Je veux ici témoigner, solennellement et fraternellement, ma reconnaissance à toutes celles et à tous ceux qui ont poursuivi son œuvre jusqu'à l'inscrire aujourd'hui dans l'immuable réalité de la pierre. Sur ce mur, 76 000 noms rendent une dignité posthume à des vies brisées. Une mémoire ineffable à un peuple martyrisé.

Cher Eric de Rothschild, ce Mémorial vous doit tout simplement d'exister. Soyez-en vivement remercié et permettez-moi d'associer à l'expression de ma gratitude le Directeur du Mémorial, Monsieur Jacques Fredj, sans le travail ardent et dévoué de qui rien de tout cela n'aurait été possible.

Merci à vous, Chère Simone Veil, vous qui présidez la Fondation pour la Mémoire de la Shoah, inspiratrice de ce projet. Merci de tout ce que vous donnez à notre pays.

Merci à vous, Cher Professeur Ady Steg. Votre immense culture, votre exigence intellectuelle et morale, contribuent à conférer à ce Mémorial son prestige et son rayonnement. Je voudrais associer aujourd'hui un nom au vôtre : celui de Monsieur Binon, votre professeur de lettres du Lycée Voltaire, qui, lorsqu'il vous vit arriver avec l'étoile jaune au revers de votre veste, fit étudier à sa classe l'admirable texte de Montesquieu intitulé "De la tolérance".

Merci aussi à vous, Serge Klarsfeld, et à vous, Richard Prasquier. Je mesure tout ce que notre pays doit à la généreuse abnégation d'hommes tels que vous et à l'action patiente des deux institutions que vous dirigez : "Les Fils et les Filles des Déportés Juifs de France" et "le Comité français pour Yad Vashem".

Et merci à toutes celles et à tous ceux que, bien injustement, je n'ai pas cités mais dont l'engagement, le talent et l'énergie auront permis de mener à bien cette œuvre si nécessaire.

En cet instant, l'histoire hante nos consciences. Elle nous fait un devoir pour toujours.

Ce devoir c'est d'abord une exigence de vérité. En visitant ce Mémorial, comme nous avons pu le faire tout à l'heure, avec une profonde émotion, j'ai été frappé par la force de sa sobriété. Des noms, des dates, des chiffres, des cartes. Quelques photographies. Des faits. Rien de plus. Mais des noms qui nous regardent et nous observent. Des faits qui nous parlent et nous apostrophent.

A ceux qui voudraient nier cette réalité, nier ces faits, nier cette histoire, je dis solennellement qu'ils seront poursuivis et condamnés avec toute la rigueur de la loi. La science fut dénaturée pour légitimer le racisme. Nous n'accepterons pas qu'elle soit dévoyée pour justifier le négationnisme, ce crime contre la vérité.

Se souvenir, c'est aussi transmettre. Il faut que, toujours, l'histoire soit dite. Jamais la chaîne ne doit se rompre. Nos enfants, nos petits-enfants devront garder au plus profond de leur cœur, poignante comme une douleur et présente comme une menace, la conscience de ce qui s'est passé.

Je compte sur tous les professeurs de France et je les invite à amener leurs élèves ici, au Mémorial de la Shoah, pour que nos enfants voient, comprennent et n'oublient jamais. La mémoire de la Shoah n'est pas seulement celle d'une communauté. Elle est notre mémoire commune. Elle est l'obligation pour la Nation, de se rappeler son histoire. Par delà la singularité bouleversante des destins, elle exprime, comme le montre si bien "Shoah", le chef d'œuvre de Claude Lanzmann, la nécessité pour l'humanité tout entière de se souvenir des crimes commis par elle et contre elle.

Mais la mémoire et le souvenir imposent avant tout vigilance et détermination.

En ces minutes si particulières, je veux redire avec gravité que l'antisémitisme n'a pas sa place en France. L'antisémitisme n'est pas une opinion. C'est une perversion. Une perversion qui tue. C'est une haine qui plonge ses racines dans les profondeurs du mal et dont nulle résurgence ne peut être tolérée. Il n'y a pas d'acte ni de propos excusable en la matière. Rien n'est insignifiant. Qu'elle suinte par l'écrit, la parole, la télévision, l'ordinateur ou le satellite, cette haine est intolérable. Le Gouvernement met et mettra tout en oeuvre pour que cesse l'antisémitisme.

Monsieur le Président, Mesdames, Messieurs,

Si la France est déterminée à la vigilance, à l'intransigeance dans son combat contre le refus de l'autre, c'est parce qu'elle n'ignore rien de son histoire ni de ses responsabilités passées.

Quand je me tourne vers ce mur des noms, je pense aussi aux Justes, conscience et honneur de notre pays, grâce à qui les trois-quarts des Juifs de France ont été sauvés. Leur lumière, celle de toutes celles et de tous ceux qui ont alors dit non, éclaire aujourd'hui encore notre pays.

Mais je n'oublie pas non plus les heures les plus sombres de notre histoire. Le 16 juillet 1995, j'ai rappelé, au nom de la France, lors des cérémonies commémorant la grande rafle des 16 et 17 juillet 1942, que la folie criminelle de l'occupant avait bien été secondée par des Français et par l'Etat français. La France se devait de reconnaître sa responsabilité. Elle se doit de tout faire pour rester fidèle à l'héritage humaniste qu'elle avait alors trahi. Tout faire pour assurer à chacun, sur notre sol, une existence digne, libre et sûre quelles que soient ses convictions, quelles que soient ses croyances.

Je n'ignore pas les inquiétudes, parfois les angoisses, qui étreignent le cœur de nos compatriotes juifs. La mémoire juive, c'est la mémoire blessée d'un peuple qui, tout au long de son histoire, a été dispersé, persécuté, avant de connaître l'horreur de l'extermination. Cette blessure suffirait à elle seule à justifier, si besoin était, la nécessité d'un Etat dont l'existence garantisse le "plus jamais ça". C'est en ce sens qu'Elie Wiesel, témoin de l'horreur devenu militant de la paix, a pu justement écrire : "les Juifs peuvent vivre en dehors d'Israël, mais ils ne pourraient pas vivre sans Israël". Israël, dont la France est l'amie et qui aspire légitimement, comme les Palestiniens et tous les peuples de la région, à vivre en paix, en sécurité, dans des frontières sûres, acceptées et reconnues.

Mesdames, Messieurs,

Après-demain, je serai en Pologne pour célébrer le 60e anniversaire de la libération d'Auschwitz. Six millions d'hommes, de femmes et d'enfants, les trois-quarts des Juifs d'Europe sont morts dans les camps nazis. Fidèles à la mémoire de celles et de ceux que la haine et le refus de l'autre ont emportés pour toujours, nous voulons bâtir, pour nos enfants, une Europe rassemblée, un monde de paix, un avenir de justice, de liberté et de respect de l'autre.

C'est pour eux, pour toutes celles et tous ceux dont on a voulu détruire jusqu'au souvenir, que nous n'oublierons pas.

Je vous remercie."

Bijlage 4 : Bespreking Reactualisation MRDI 2007

MRDI: Werkgroep 2007: wijzigingen aan de deportatiezaal

Aanwezig op die eerste vergadering zijn: Dina Assouline (B'nai B'rith Grenoble), Alice Buffet (communicatieverantwoordelijke MRDI), Nathalie Cornavin,⁴⁰⁶ Monique Hannoun (CRIF), Marie Lavorel (doctorandus museologie), Liliane Levy (Cercle Bernard Lazard Grenoble), Jacqueline Madrène/Madrennes (Amis de la Fondation pour la Mémoire de la Déportation, afdeling Isère), Claudie Oddoux (FNDIRP), Ada Sadoun (B'nai B'rith Grenoble), Irène Saya (PEREC)⁴⁰⁷, Philippe Barrière (hoogleraar geschiedenis, pedagogische dienst MRDI), Tal Bruttmann (geschiedkundige en afgevaardigde bij de stad Grenoble), Jean-Claude Duclos (conservator MRDI), Henry Duffourd (FNDIRP)⁴⁰⁸, Pascal Estadès (Amis du MRDI), Pierre Gascon (UNDIF)⁴⁰⁹, Maurice Hugelé (Amicale des Déportés du 11 novembre 1943 et de leurs familles) en Jacques Loiseau (archivaris MRDI).

Geëxcuseerd waren : Edith Aberdam (Cercle Bernard Lazard), Anne-Marie Granet-Abisset, Camille Armand(UNDIF), Gil Emprin (hoogleraar geschiedenis, pedagogische dienst MRDI), Louis-Pascal Jacquemond, Denis Peschanski en Michel Rahon (Amis de la Fondation pour la Mémoire de la déportation).

Niet deelgenomen aan de eerste vergadering, maar wel vermeld als leden van de werkgroep in het Journal du Musée de la Résistance et de la déportation & de la Maison des Droits de l'Homme van april 2008 : Edwige Elkaïm (B'nai B'rith), Françoise Gelbart (CRIF, Grenoble), Claude Héraudet (hoogleraar geschiedenis, pedagogische dienst MRDI) en Michèle Josserand (FNDIRP, afdeling Isère).

406 Persoon niet teruggevonden.

407 Pour une école républicaine et citoyenne.

408 Fédération nationale des Déportés, Internés et Résistants patriotes de France.

409 Union nationale des Déportés et Internés de France.

Bibliografie

Literatuur

Wetenschappelijke werken

- ANDERSON, B., *Imagined Communities*, Londen, heruitgave, 2003.
- ANDRIEU, C., "La commémoration de la dernière guerre", C. ANDRIEU, M.-C. LAVABRE en D. TARTAKOWSKY red., *Politiques du passé*, Aix-en-Provence, 2006, 42.
- ANDRIEU, C., "Introduction", C. ANDRIEU, M.-C. LAVABRE en D. TARTAKOWSKY red., *Politiques du passé*, Aix-en-Provence, 2006.
- ASSMAN, A., "Reframing memory. Between individual and collective forms of constructing the past", J. WINTER, K. TILMANS, en F. VAN VREE red., *Performing the past*, Amsterdam, 2010, 35-50.
- ASSMANN, A., *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, 2006.
- ASSMANN, A., SHORTT, L., *Memory and political change*, Hampshire, 2012.
- BARCELLINI, S., « L'intervention de l'État dans les musées des guerres contemporaines », BOURSIER, J-Y., red., *Musées de guerre et mémoriaux*, Parijs, 2005, 35-48.
- BARCELLINI, S. en WIEVIORKA, A., *Passant, souviens-toi! Les lieux du souvenir de la Seconde Guerre mondiale en France*, Parijs, 1996.
- BARCELLINI, S., "L'Etat Républicain, acteur de la mémoire : des morts pour la France aux morts à cause de la France", BLANCHARD, P. en VEYRAT-MASSON, I., *Les guerres de mémoire*, Parijs, 2008, 209-219.
- BENVINDO, B. en PEETERS, E., *Scherven van de oorlog*, 2011, Leuven.
- BLOWEN, S., "Lest we forget: memories, history and the Musée de la Résistance et de la Déportation de l'Isère", S. BLOWEN, M. DEMOSSIER en J. PICARD red., *Recollections of France: Memories, Identities and Heritage in Contemporary France*, New York/Oxford, 2000, 69-88.
- BOURSIER, J-Y., "D'une guerre à l'autre en Europe", J-Y. BOURSIER, red., *Musées de guerre et mémoriaux*, Parijs, 2005, 3-16.
- BRUCKNER, P., *La Tyrannie de la pénitence*, Paris, 2006.
- CACÉRÈS, B., *Histoire de l'Éducation Populaire*, Parijs, 1964.
- CASTRYCK, G., *Herinneringseducatie in het Vlaams onderwijs: een pleidooi voor Holocaustherdenking, geschiedenisonderwijs en vredesopvoeding? Vlaams Vredesinstituut*, Brussel, 2009.
- CHAUMONT, J-C., *Concurrence des victimes*, Parijs, 1997.
- CONAN, E. en ROUSSO, H., *Folio Histoire*, 1996.
- CONAN, E. en ROUSSO, H., *Vichy, le passé qui ne passe pas*, Parijs, 1994
- DEREYMEZ, J-W., "De l'autre côté du miroir? Le musée départemental de la Résistance et de la déportation de l'Isère", J-Y. BOURSIER red., *Musées de guerre et mémoriaux*, Paris, 2005, 169-180.
- DEWAELE, P., *Wederzijds respect : de gevaren van het Blok*, Antwerpen, 2001.

- DUPINAY-BEDFORD, K., *Les Déportés : Histoire des Associations : la Mémoire (1945-1995)*, Paris, 2010.
- ECKEL, J. en MOISEL, C. red., *Universalisierung des Holocaust? Erinnerungskultur und Geschichtspolitik in internationaler Perspektive*, Göttingen, 2008.
- FINKELSTEIN, N., *The Holocaust-industry*, Londen/New York, 2000
- FLANZBAUM, H. red., *The Americanization of the Holocaust*, Baltimore, 1999.
- FRIJHOFF, W., *De mist van de geschiedenis*, Rotterdam, 2011, 44
- GRIFFIN, R., *The Nature of Fascism*, Abingdon, 1993.
- HALBWACHS, M., "From the Collective Memory", M. ROSSINGTON en A. WHITEHEAD red., *Theories of Memory: a reader*, 2007, Baltimore, 139-143.
- HALBWACHS, M., *La mémoire collective*, Parijs, 1950.
- HALBWACHS, M., *The Collective Memory*, heruitgave in het Engels, New York, 1980.
- JEAN, J-P. en SALAS, D., *Barbie, Papon, Touvier : des procès pour la mémoire*, Parijs, 2002.
- JOLY, M.-H., "War musea in France", S. BLOWEN., M. DEMOSSIER en J. PICARD red., *Recollections of France: Memories, Identities and Heritage in Contemporary France*, New York/Oxford, 2000, 33-51.
- KLARSEFELD, S., *Mémorial des Enfants Juifs Déportés de France*, Parijs, 1994.
- KROH, J., "Erinnerungskultureller Akteur und geschichtspolitisches Netzwerk: Die 'Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research'", ECKEL, J. en MOISEL, C. red., *Universalisierung des Holocaust ?*, Göttingen, 2008, 156-173.
- LAARSE, van der, R., red., *Bezeten van vroeger*, Amsterdam, 2005.
- LAGROU, P., *The Legacy of Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*, Cambridge, 2000.
- LALIEU, O., "La mémoire de la Shoah aujourd'hui", RIOUX, J-P. red., *Nos embarras de mémoire : La France en souffrance*, Panazol, 2008..
- LAVABRE, M.C., "Du poids et du choix du passé. Lecture critique du 'syndrome de Vichy'", PESCHANSKI, D., POLLAK, M., ROUSSO, H., *Histoire politique et sciences sociales*, Brussel, 1991, 265-278.
- LEVY, D. en SZNAIDER, N., *The Holocaust and Memory in the Global Age*, Philadelphia, 2006.
- LINENTHAL, E., *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*, New York, 1995,
- LÜBBE, H., "Zeit-Verhältnisse : Über die veränderte Gegenwart von Zukunft und Vergangenheit", ZACHARIAS, W. red., *Zeitphänomen Musealisierung*, Neuss, 1990, 40-50.
- LUKE, T., *Museum Politics: Power Plays at the Exhibition*, Minneapolis, 2002, 49.
- MICHEL, J., *Gouverner les mémoires : les politiques mémorielles en France*, Parijs, 2010.
- NIETSCHE, F., *Over het nut en nadeel van geschiedenis*, vertaling en heruitgave, Groningen, 2006.
- NORA, P., *Realms of History: Rethinking the French Past*, New York, 1996.
- NOVICK, P., *The Holocaust in American Life*, New York, 2000.
- POULOT, D., "Une approche historique des musées d'histoire", J-Y. BOURSIER, red., *Musées de guerre et mémoriaux*, 17-33.
- POULOT, D., *Musée et muséologie*, Parijs, 2009.
- POULOT, D., *Une histoire des musées de France, XVIIIe-XXe siècles*, Parijs, 2005.

RICOEUR, P., *La critique et la conviction. Entretiens avec François Azouvi et Marc de Launay*, Parijs, 1995.

RIOUX, J.-P., *La France perd la mémoire*, 2006, Parijs.

ROUSSO, H., "History of Memory, Politics of the Past: What For?", K. JARAUSCH en T. LINDENBERGER red., *Conflicted Memories: Europeanizing Contemporary Memories*, New York, 2007, 23-36.

RÜSEN, J., "Was ist Geschichtskultur? Überlegungen zu einer neuen Art, über Geschichte nachzudenken", K. FÜSSMANN, H.T. GRÜTTER en J. RÜSEN red., *Historische Faszination. Geschichtskultur heute*, Keulen, 1994, 3-26

TANGUY, J-F., "Le discours 'chiraquien' sur l'histoire", ANDRIEU, C., LAVABRE, M-C, TARTAKOWSKY, D., *Politiques du passé : usages politiques dans la France contemporaine*, Aix-en-Provence, 2006, 132-146.

TOLLEBEEK, J. red., *België, een parcours van herinnering*, Amsterdam, 2008.

TORNER, C., *Shoah, une pédagogie de la mémoire*, Paris, 2001.

WIEVIORKA, A., « La représentation de la Shoah en France : Mémoires et monuments », BOURSIER, J-Y. red., *Musées de guerre et mémoriaux*, Parijs, 2005, 49-59.

WIEVIORKA, A., *L'ère du témoin*, Parijs, 2002.

WIEVIORKA, O., *La mémoire désunie*, Parijs, 2010.

WINTER, J., *Remembering War*, New Haven, 2006.

YATES, F., *The Art of Memory*, Chicago, 1966.

YERUSHALMI, Y., *Zakhor: Histoire juive et mémoire juive*, Parijs, 1984.

YOUNG, J., "America's Holocaust: Memory and the Politics of Identity", FLANZBAUM, H., red, *The Americanization of the Holocaust*, Baltimore, 1999, 68-82.

YOUNG, J., *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, 1993.

Wetenschappelijke artikels

ASSMANN, A., Europe. A Community of Memory?, *GHI Bulletin*, (40)2007, (http://www.memories.uni-bremen.de/files/2011/03/Assmann_Europe-A-Community-of-Memory-2007.pdf).

BARCELLINI, S. " Du droit au souvenir au devoir de mémoire ", *Cahiers français de la Documentation française*, (303)2001, 24-28

BOVETET, D. en DEREYMEZ, J.-W., "À propos de la rafle du 26 août 1942. Les Juifs en Isère (1940-1944) », *Évocations*, 1994-1995, 139-198.

BRACHER, N., "Bruckner and the Politics of Memory: Repentance and Resistance in Contemporary France", *South Central Review*, (24)2007, 54-70.

CRIFO, C., "La Maison des Droits de l'Homme ", *Mémoire et vigilance*, (8)2007.

DAVID, J.-O. en TEICHER, F., *Répondre aux attentes ou aux besoins des groupes? L'accueil des groupes au mémorial de la Shoah*, *Revue d'histoire de la Shoah*, (193)2010, 357-377

DEFARGES, P., "Les politiques de la mémoire : Le temps de la repentance", *Cahiers français*, (303)2001, 44-46.

DUCLOS, J.-C., "Une construction collective et permanente", *Les Cahiers des Droits de l'Homme*, 1(2005), 9-14

DUNWOODIE, P., "Postface: History, Memory and Identity: Today's Crisis, Yesterday's Issue", *French History*, (20)2006, 318-332

GENSBURGER, S., "Les figures du « Juste » et du résistant et l'évolution de la mémoire historique française de l'occupation", *Revue française de science politique*, (52)2002, 291-321.

- HAUSLEITNER, M., "The Cult of Antonescu and the Delayed Reappraisal of the Romanian Holocaust", *Euxeinos*, (1)2011.
- HUYSSSEN, A., "Monument and Memory in a Postmodern Age", YOUNG, J., *The Art of Memory: Holocaust Memorial in history*, Munchen, 1994, 9-17.
- JOERGES, C., "Introduction to the Special Issue: Confronting Memories: European —Bitter Experiences and the Constitutionalization Process: Constructing Europe in the Shadow of its Pasts", *German Law Journal*, (6)2005, 245-254.
- Journal du musée de la Résistance et de la déportation de l'Isère*, (1)2005.
- LAGROU, P., "Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965 ", *Past and Present*, (154)1997, 181-222.
- LALIEU, O., « La difficile mémoire des lieux d'internement », *Revue d'histoire de la Shoah*, (181)2004, 177-187.
- LAVABRE, M.-C., "Peut-on agir sur la mémoire?", *Cahiers français*, (303)2001, 8-14.
- LEVY, D. en SZNAIDER, N., "The institutionalization of Cosmopolitan Morality: The Holocaust and Human Rights.", *Journal of Human Rights*, (3)2004, 143-157.
- MISZTAL, B., "Collective memory in a global age: Learning what and how to remember", *Current sociology*, (58)2010, 24-44.
- NORA, P., "Between memory and history: les Lieux de Mémoire", *Representations*, (26)1989, 7-25.
- POIRRIER, P., "Musées et politique culturelle en France ", *La lettre de l'OCIM*, (96)2004, 13-18.
- POLI, M-S., "Le texte dans un musée d'histoire et de société", *Publics et Musées*, (10)1996, 9-27.
- PROBST, L., "Founding Myths in Europe and the Role of the Holocaust", *New German Critique*, (90)2003, 45-58.
- STONE, P., "A Dark Tourism Spectrum: towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions", *TOURISM: An Interdisciplinary International Journal*, (54)2006, 145-160.
- STURKEN, M., "The Aesthetics of Absence: Rebuilding Ground Zero", *American Ethnologist*, (31)2004, 311-325.
- TOLLEBEEK, J., "De duiven van Quiévrain. De Belgische natiestaat: plaatsen van herinnering", *Brood en rozen*, (3)2007, 76-81.
- TOTOK, W., "Reception of the Final Report of the International Commission for Investigation of the Romanian Holocaust ("Wiesel Commission")", *Euxeinos*, 1(2011).
- WIEVIORKA, A., "Du Centre de documentation juive au Mémorial de la Shoah ", *Revue d'histoire de la Shoah*, (181)2004, 11-36.
- XIN, X., "Holocaust education in China", *Holocaust and United Nations Outreach Programme: Discussion papers*, s.d. (http://www.un.org/en/holocaustremembrance/Holocaust_Education_in_China.pdf).

Onuitgegeven werken

- CARRIER, P., *Monuments and National Memory Cultures in France and Germany*, onuitgegeven doctoraatsproefschrift, Freie Universität Berlin, 2002.
- GLINNE, T., OOSTERLINCK, K., *La politique des publics des musées fédéraux au service d'une politique culturelle fédérale. La France, une source d'inspiration*, niet-uitgegeven masterproef, Université Libre de Bruxelles, 2008.
- SCHNEIDER, F., *La construction de la mémoire collective de la Shoah en France (1987-2000)*, onuitgegeven doctoraatsproefschrift, Université de la Sorbonne, Paris, 2008, II.
- VAN ASSCHE, K., *De Holocaust in de westerse collectieve herinnering: genese, dynamiek en representatie*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, 2010.

Bronnen

Geschreven, onuitgegeven bronnen

CHIRAC, J., Toespraak bij de herdenking van de Rafle du Vel d'Hiv, 16 juli 1995.

Discover the Past for the Future: Main Results Report, januari 2010 (<http://fra.europa.eu/fraWebsite/attachments/Main-Results-Discover-the-Past-for-the-Future.pdf>).

Guide du musée, juni 1994, map "1994", Archief MRDI, Grenoble.

Manifeste Peuple et Culture, 1945, (<http://www.peuple-et-culture.org/IMG/pdf/doc-72.pdf>).

Mémorial de la Shoah – Cérémonies d'ouverture
(http://www.memorialdelashoah.org/b_content/getContentFromNumLinkAction.do?itemId=313&type=1).

Questionnaire : Parcours guidé pour les enfants, MRDI, s.d.

Rapport d'activité 2001-2002, Fondation pour la Mémoire de la Shoah, Parijs.

Rapport d'Activité 2003, Fondation pour la Mémoire de la Shoah, Parijs.

Rapport d'Activité 2006, Fondation pour la Mémoire de la Shoah, Parijs.

Rapport d'activité 2010, Fondation pour la Mémoire de la Shoah, Parijs.

Rapport d'activité 2011, Fondation pour la Mémoire de la Shoah, Parijs.

Rapport d'information au nom de la mission d'information sur les questions mémorielles, 18 november 2008, La documentation française, 121-123.

Rapport Général de la Mission Mattéoli, La documentation française, 2000
(<http://www.ladocumentationfrancaise.fr/var/storage/rapports-publics/004000897/0000.pdf>).

Rapport Moral 2004, Mémorial de la Shoah, Parijs.

Rapport Moral 2005, Mémorial de la Shoah, Parijs.

Rapport Moral 2008, Mémorial de la Shoah, Parijs.

Rapport Moral 2010, Mémorial de la Shoah, Parijs.

"Recommandations relative à la Fondation pour la mémoire", *Rapport général de la Mission Mattéoli*, 2000, La Documentation Française.

Réunion du comité de pilotage, Les Justes de l'Isère, Grenoble, 13 mars 2011.

SARAGOUSSI, P., *Spoliations et restitutions des biens juifs : Naissance d'une politique publique*, CIVS, 2007, Parijs.

"Statuts de la Fondation pour la Mémoire de la Shoah, 15 november 2000", *Rapport d'activité 2001-2002*, Fondation pour la Mémoire de la Shoah, Parijs.

Geschreven, uitgegeven bronnen

ABERDAM, E., "Et aujourd'hui", J-C. DUCLOS ed., *Être Juif en Isère entre 1939 et 1945 : le Musée de la Résistance et de la déportation*, 1997, Grenoble,

BERDUGO, M., ABERDAM, E., ELKAIM, E., LAGRANGE, S., "Et aujourd'hui", J-C. DUCLOS, *Être Juif en Isère entre 1939 et 1945 : Musée de la Résistance et de la déportation*, 1997, 101-112.

DUCLOS, J.-C. red., *Être Juif en Isère entre 1939 et 1945 : le Musée de la Résistance et de la déportation*, 1997.

HANNOUN, M., "Reconnaître les différences", J.-C. DUCLOS, *Être Juif en Isère entre 1939 et 1945*, 3-4.

Spoliés: L' "Aryanisation" économique 1940-1944, Grenoble, 2010.

Archivalische bronnen

Brief van Jean-Claude Duclos, gericht aan Ada Saddoun (B'nai B'rith), 24 januari 2007, Archief MRDI.

Actualisation de l'espace du Musée de la Résistance et de la Déportation de l'Isère, dédié à la déportation, Archief MRDI, map « Actualisation 2007 ».

Compte Rendu de la réunion de 9 février 2007 : Réaménagement de l'espace dédié à la déportation, Archief MRDI, map Réactualisation 2007 ; *Journal du Musée de la Résistance et de la déportation & de la Maison des Droits de l'Homme*, (8)2008, 3.

Proposition de discours à l'intention de Monsieur le Président du Conseil Général de l'Isère, archief MRDI, verkregen via directeur Olivier Cogne.

Kranten en tijdschriften

"1 juli 1994, Le nouveau musée départemental de la Résistance et de la déportation", *Le patriote résistant de l'Isère*, (64)1994.

"Alain Carignon veut conserver son mandat de conseiller général", *Le Monde*, 19 november 1995.

"Compte rendu du comité directeur (réunion du 9 décembre 1993)", *Le Patriote Résistant de l'Isère*, 61(1994).

"L'humanité et sa mémoire : Musée Départemental de la Résistance et de la Déportation", *Grenoble Magazine*, 1995, 11.

"L'Isère célèbre les droits de l'Homme", *Isère Magazine*, november 1998.

"Le futur musée de la Résistance et de la déportation. Où en sommes-nous", *Le Patriote Résistant de l'Isère*, (52)1991.

"Le musée de la Résistance et de la déportation. Coup d'arrêt au financement ?", *Le Patriote Résistant de l'Isère*, 52(1991).

"Le musée de la Résistance fait l'unanimité", *Le Dauphiné Libéré*, 25 december 1993.

"Le parrainage des enfants juifs : Simone Veil insurge", *Le Figaro*, 15 februari 2008

"M. Sandler, maire de Réhovot (Israël) accueilli à Grenoble", *Le Dauphiné Libéré*, 21 juli 1995,

"Marie-Claude Vaillant-Couturier présente à l'inauguration du Musée", *Le patriote résistant de l'Isère*, (64)1994.

"Mémoire de la Shoah : le projet de Nicolas Sarkozy abandonné", *Le Monde*, 18 juni 2008.

"Motion", *Le Patriote Résistant de l'Isère*, (52)1991,

"Musée de la Résistance et de la déportation. Le nouveau conseil d'administration", *Le Patriote Résistant de l'Isère*, (52)1991.

"Pour la connaissance de la mémoire. Résolution : Sur le Musée de la Résistance et de la déportation de Grenoble", *Le Patriote Résistant*, (55)1992.

"Pour préserver la mémoire en haut lieu", *Le Dauphiné Libéré*, 9 december 1993.

"Un lieu de mémoire au cœur de la ville", *Le Dauphiné Libéré*, 2 augustus 1994.

"Un lieu de mémoire au cœur de la ville", *Le Dauphiné Libéré*, 2 juli 1994.

BELLERET, R., "Alain Carignon démissionne du gouvernement", *Le Monde*, 19 juli 1994.

BLACHON, R., "Pour préserver la mémoire en haute-lieu", *Le Dauphiné Libéré*, 9 december 1993.

DANTO, A., "Art: the Vietnam Veterans Memorial", *The Nation*, 31 augustus 1985.

DARCOS, X., "22 octobre: commémoration du souvenir de Guy Môquet et de ses 26 compagnons fusillés", *Bulletin Officiel de l'Éducation Nationale*, 2007, 30, (<http://www.education.gouv.fr/bo/2007/30/MENE0701517N.htm>).

DINER, D., "Haider und die Schutzreflex Europas", *Die Welt*, 26 februari 2000

FRANCILLON, C., « Les eaux troubles de Dauphiné News », *Le Monde*, 19 juli 1994.

JEISMANN, M., "Eine Welt. Finkelstein und Novick als Zeugen einer globalen Kultur, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 10 februari 2001

PEYROT, M., "Alain Carignon a été reconnu coupable de corruption », *Le Monde*, 18 november 1995..

ROTMAN, C., " Devant le CRIF, Jospin se fait le chantre du devoir de mémoire ", *Libération*, 6 november 2000.

SENIK, A., " L'histoire mouvementée de la commémoration de la Rafle du Vel d'Hiv ", *Le Monde*, 16 juli 2012.

TERNISIEN, X., « Le montant des spoliations financera une fondation pour la mémoire », *Le Monde*, 19 april 2000

WIEDER, T., "Rafle du Vel' d'Hiv : 70 ans après, la mémoire apaisée", *Le Monde*, 16 juli 2012.

WILSON, S., "In Holocaust Museum visit, Obama outlines policies aimed at preventing genocide", *The Washington Post*, 23 april 2012.

Juridische en politieke teksten

Arrêté du 17 novembre 2009 relatif aux missions et à l'organisation de la direction générale des patriotes, (<http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000021384630&dateTexte=vig>)

Council of Europe – Committee of Ministers: Recommendation Rec(2001)15 on history teaching in twenty-first-century Europe, 31 oktober 2001, ([http://www.coe.int/t/dg4/education/remembrance/archives/Source/official_texts/Rec\(2001\)15_en.pdf](http://www.coe.int/t/dg4/education/remembrance/archives/Source/official_texts/Rec(2001)15_en.pdf)).

Décret n° 2011-1928 du 22 décembre 2011 (<http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000025016445&dateTexte=&categorieLien=id>)

Décret n°2007-999 du 31 mai 2007 (<http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000822866&dateTexte=&categorieLien=id>).

Enseignement élémentaire – Enseigner l'histoire de la Shoah (<http://www.enseigner-histoire-shoah.org/activites-dans-la-classe-et-letablisement/textes-officiels.html#ecole-elementaire>).

Extrait du Journal Officiel de la République Française, Etude sur la Spoliation de biens juifs, publié le 26 mars 1997, (<http://www.jura.uni-sb.de/france/JORF/selec/spoliatn.htm>).

Het verdrag van Lissabon, (<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2007:306:0001:0010:NL:PDF>)

Loi n° 85-528 du 15 mai 1985, (<http://legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000693442>).

Loi n° 92-125 du 6 février 1992 (<http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT000006078688>).

Loi no 2000-644 du 10 juillet 2000 (<http://legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000571650>);

Loi no 90-615 du 13 juillet 1990, (<http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000532990>).

Rapport remis à Xavier Darcos, ministre de l'Education nationale, par Hélène Waysbord-Loing, inspectrice générale honoraire de l'Education nationale, présidente de l'association de la Maison d'Izieu

(http://media.education.gouv.fr/file/06_juin/77/7/Rapport_Shoah_Waysbord_28777.pdf)

Signature d'une convention entre la ministère de défense et le Mémorial de la Shoah, 12 oktober 2010,

(<http://www.defense.gouv.fr/actualites/memoire-et-culture/signature-d-une-convention-de-partenariat-entre-le-ministere-de-la-defense-et-le-memorial-de-la-shoah>).

Terezin Declaration, 31 juni 2009 (<http://www.holocausteraassets.eu/program/conference-proceedings/declarations/>).

Beeldmateriaal

« Le Mémorial de la Shoah », *France 2*, 25 januari 2005 (<http://www.ina.fr/fresques/jalons/fiche-media/InaEdu04007/le-memorial-de-la-shoah.html>).

Conférence de Serge Barcellini aux Agoras de Reims 30 octobre 2008 (http://www.dailymotion.com/video/xfboe4_memoire-combattante-et-politique-me_news?search_algo=1).

Darcos : Un travail d'histoire, pas seulement de mémoire, 14 februari 2008 ; (<http://videos.tf1.fr/infos/2008/darcos-4371041.html?xtmc=shoah&xtrc=22>).

Journal télévisé, France 2, 16 juli 1995; *Vel d'hiv/Chirac* (<http://www.ina.fr/economie-et-societe/vie-sociale/video/CAB95040420/vel-d-hiv-chirac.fr.html>).

LALIEU, O., *Discours : Lalieu 01*, (http://www.dailymotion.com/video/xd365i_olivier-lalieu-01_school).

LANZMANN, C., *Shoah*, 1985.

SZEMPRUCH, M., *Ils ont survécu*, documentaire, MRDI, 2001.

VANDERTAELEN, L., *De laatste getuigen*, documentaire, 1991.

Websites

Au Mémorial de la Shoah, Hollande appelle à se réunir autour de la Mémoire, 29 avril 2012, (<http://tempsreel.nouvelobs.com/societe/20120429.AFP4681/au-memorial-de-la-shoah-hollande-appelle-a-se-reunir-autour-de-la-memoire.html>).

Connecting collections – EHRI, (<http://www.ehri-project.eu/about-ehri>).
CRISES – Musées de la Résistance et de la Déportation (France essentiellement), (http://recherche.univ-montp3.fr/crises/index.php?option=com_content&task=view&id=293&Itemid=151).

Délégation des patrimoines culturels (<http://www.defense.gouv.fr/sga/le-sga/son-organisation/directions-et-services/direction-de-la-memoire-du-patrimoine-et-des-archives-dmpa/delegation-des-patrimoines-culturels-dpc>)

Development of the Museum Definition According to ICOM statutes (1947-2007), (http://archives.icom.museum/hist_def_eng.html).

Développement culturel : décentralisation (<http://www.culture.gouv.fr/culture/politique-culturelle/decentralisation.htm>).

Élections présidentielle 1995 (<http://www.france-politique.fr/election-presidentielle-1995.htm>).

Enseigner l'histoire de la Shoah (<http://www.enseigner-histoire-shoah.org>).

FMD (http://www.fmd.asso.fr/web/index.php?id_cat=1&lang=lang1).

Interview de Luc Chatel, 27 maart 2012 (<http://www.enseigner-histoire-shoah.org/actualites/27-mars-2012-interview-de-luc-chatel.html>).

La direction générale des patrimoines (<http://www.culturecommunication.gouv.fr/Ministere/Les-directions/La-direction-generale-des-patrimoines>)

La DRAC (<http://www.culturecommunication.gouv.fr/Regions>).

La DRAC, Rhône-Alpes (<http://www.culturecommunication.gouv.fr/Regions/Drac-Rhone-Alpes/La-DRAC>).

Le Grenier de Sarah (<http://www.grenierdesarah.org>).

Les Justes entrent au Panthéon (<http://www.curiosphere.tv/lesjustes/>)

Les quatre principales dispositions du projet de loi relatif aux Musées de France (<http://www.culture.gouv.fr/culture/actualites/loi/musees/principales-dispo.htm>);

Liste des Musées de France (<http://www.data.gouv.fr/donnees/view/Liste-des-Mus%C3%A9s-de-France-30382165>).

M. Daniel Marcovitch (http://www.assemblee-nationale.fr/11/tribun/fiches_id/2066.asp).

Maison d'Izieu, mémorial des enfants juifs exterminé (www.memorializieu.eu).

Mémorial de la Shoah (http://www.memorialdelashoah.org/b_content/getContentFromNumLinkAction.do?itemId=278&type=1).

Museum definition (<http://icom.museum/the-vision/museum-definition/>).

Observatoire du tourisme, 2010 (<http://pro.isere-tourisme.com/images/2804-1-bilan-2010-fr-umentation-des-sites-et-mus-s-en-is-e-pdf.pdf>).

Ordre de la Libération, http://www.ordredelaliberation.fr/fr_doc/4_2_commune.html.

Preventing genocide, (http://www.ushmm.org/genocide/take_action/action).

Projet Aladin – Appel à la conscience (<http://www.projetaladin.org/fr/un-appel-a-la-conscience.html>).

Sous-direction de la mémoire et de l'action éducative (<http://www.defense.gouv.fr/sga/le-sga/son-organisation/directions-et-services/direction-de-la-memoire-du-patrimoine-et-des-archives-dmpa/sous-direction-de-la-memoire-et-de-l-action-educative-sdmae>)

The Holocaust and the United Nations Outreach Programme, (<http://www.un.org/en/holocaustremembrance/bg.shtml>).

Timeline of the ITF, (<http://www.holocausttaskforce.org/about-the-itf/timeline-of-the-itf.html>).

Databases

"herinnering", *Van Dale online*, 2012; "geheugen", *Van Dale online*, 2012.

Steven Spielberg Film and Video Archive (<http://resources.ushmm.org/film/search/simple.php>)

EHRI Project (<http://www.ehri-project.eu>).

Mondelinge en persoonlijke bronnen

E-mailcommunicatie met Annette Wieviorka, 23 april 2012.

Gesprek met Annette Wieviorka, 3 mei 2012.

Gesprek met Olivier Cogne (MRDI), Grenoble, 4 mei 2012.

Telefonisch gesprek met Olivier Cogne (MRDI), 24 mei 2012.

E-mailcommunicatie met Rachel Rimmer (FMS), 11 juli 2012.

Telefonisch gesprek met Rachel Rimmer (FMS), 16 juli 2012.

Telefonisch gesprek met Rachel Rimmer (FMS), 27 juli 2012.

Gesprek met een museumgids, USHMM (Washington), juli 2011.

Museumbezoeken

Bezoek Mémorial de la Shoah, Parijs, 2-3 mei 2012.

Bezoek MRDI, Grenoble, 4-5 mei 2012.

Bezoek USHMM, Washington, juli 2011.

Bezoek Jüdisches Museum, Berlijn, september 2011.